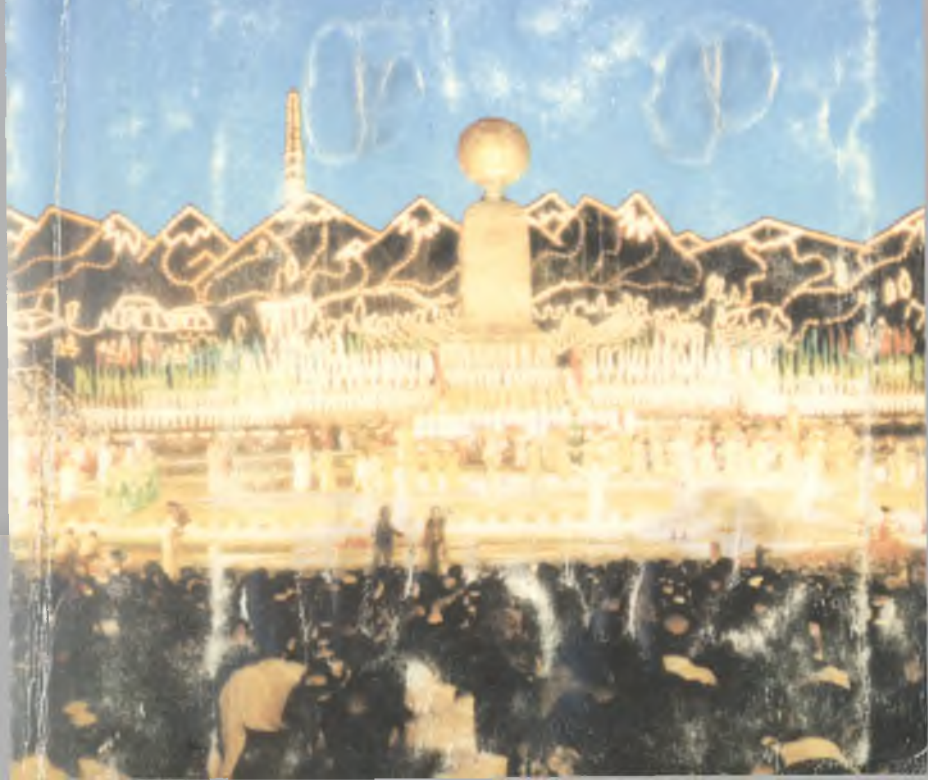


ИСМОИЛ  
САИФНАЗАРОВ

**МАЪНАВИЙ БАРКАМОЛЛИК  
ВА  
СИЁСИЙ МАДАНИЯТ**



**ИСМОИЛ САИФНАЗАРОВ**

**МАЪНАВИЙ БАРКАМОЛЛИК ВА  
СИЁСИЙ МАДАНИЯТ**

**«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА  
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ  
БОШ ТАҲРИРИЯТИ  
ТОШКЕНТ — 2001 ЙИЛ**

1  
С-21

Ушбу рисолада фалсафий тафаккурнинг муҳим муаммоларидан бири — «комил инсон» тушунчасининг шаклланиш манбалари, баркамол инсон қиёфасини белгилашда маънавият ва сиёсий маданиятнинг ўрни ҳамда аҳамияти ҳақида фикр юритилади. Муаллиф «маънавий баркамоллик» ва «сиёсий маданият» тушунчаларининг Шарқ ҳамда Ғарб фалсафасидаги ўзига хос талқинларини таҳлил этиб, улар бугунги миллий истиқлол ғояси ва мафкурасида қандай маъно-мазмун касб этаётганига эътиборни қаратади.

Рисола теран фалсафий мулоҳазаларга, ҳаётий ва илмий далилларга бой. Энг муҳими — у содда ва раvon тилда, мароқли услубда ёзилган.

Китоб, аввало, илмий жамоатчилик, сиёсатшунос ва ҳуқуқшунос олимлар, маънавият соҳаси ходимлари, илм ва билим масканлари тадқиқотчилари ҳамда талабаларига, қолаверса, кексаю ёш, каттаю кичик — барча китобхонларга, маърифат аҳлига мўлжалланган. У барча юртдошларимизга манзур бўлади, деган умиддамиз.

5170

## КИРИШ

Эсингиздами, атоқли ўзбек шоираси Нодирабегимнинг ажойиб байти бор:

Мақсад на эди, жаҳонга келдинг?  
Кайфиятини баён этиб кет.

Дарҳақиқат, инсон бу ёруғ дунёга нима учун келади? Бу ўта жиддий ва ўта мураккаб саволнинг жавоби жуда оддий: инсон бу фоний дунёга инсондек яшаб ўтиш учун келади. Лекин инсондек яшашнинг аниқ мезони, тайёр дастури борми? Инсонийлик деганда, инсон деганда, нимани тушунмоқ керак?

Бу каби бир-биридан чигал, бир-биридан қамровли масалалар, мана, неча асрлардирки, одамзот бошини қотириб келади. Буюк донишмандлар, беназир ақл-идрок соҳиблари инсон ҳақида, унинг ҳаёт, табиат ва жамият олдидаги бурчи ва вазифаси хусусида ўз қарашларини турли шаклларда баён этиб келмоқда.

Бугунги техника, тараққиёт асрида ҳар куни қанчадан-қанча кашфиётлар юз бермоқда, дунёнинг сир пардаси тобора кўпроқ очилиб бормоқда. Лекин инсон ҳануз табиатнинг энг буюк кашфиёти, оламнинг энг сирли мўъжизаси бўлиб қолмоқда.

Шунинг ўзида ҳам улкан маъно бор. Оллоҳ инсоннинг борлигидаги сир ва ҳикматни туганмас қилиб яратган. Шу боис одамзот яшагани сари яна яшагиси келади, ҳаётдан янги-янги мўъжизалар туюб завқланади.

Инсон ўз қалбидаги саволларга жавоб топиш илинжида дунёни тобора кўпроқ кашф қилиб бораверади. Бундай интилиш — одамзот учун қисмат. Лекин бу интилиш эркин ва озод интилиш бўлсагина мақсадга мувофиқ бўлади. Зулм, зўравонлик, таъқибу тазйиқ остида қилинган ишнинг охир-оқибатда, албатта, бир қусури чиқиб қолади.

Эътибор берганмисиз, гўдакнинг қилиқлари жуда соф ва беғубор бўлади. Чунки унинг ҳар бир ҳаракати

эркин ва ҳур. Мабодо уни йўргакламоқчи ёки кийимини алмаштирмоқчи бўлсангиз, бақириб йиғлайди. Чунки йўргаклаш ва ёки кийимини алмаштириш чоғида эрки бироз чекланади. Гўдак йиғлаб, норозилик билдиради.

Озод ва ҳур инсон тутқун ва маҳкум одамга қараганда баркамол, гўзал ҳамда саодатли бўлади. Шу боис дунёнинг барча ғаму ташвишларидан холи ва озод гўдак ҳам эркин, баркамол ҳамда гўзал бўлиб кўринади.

Озод, эркин ва ҳур инсон комиллик ҳақида, бахту содат хусусида ўйлай бошлайди, ҳаётининг маъно-мазмунини ҳам шунда деб билади. Чунки озод ва эркин инсонгина инсондек яшашга интилади, инсондек яшашни бош мақсад деб билади.

Ватанимиз мустақилликка эришганидан сўнг 130 йиллик зулмдан халос бўлган озод халқимиз қалбида янги-янги орзулар бўй кўрсатди. Бу орзулар мард Йўлбошчимиз Ислом Каримовнинг миллий давлатчилик концепциясида ўзининг яққол ифодасини топди, тараққиётимизнинг пухта асосланган режа ва дастурлари, устувор йўналишлари сифатида Президентимиз сиёсатининг маъно-мазмунига айланди. Юртбошимизнинг миллий давлатчилик, эркин фуқаролик жамияти ҳақидаги қарашларида юксак маънавийатли инсонни тарбиялаш, баркамол шахсни вояга етказиш, эркин фуқаро маънавиятини шакллантириш каби масалалар ўта муҳим ўрин тутади.

Президентимизнинг мамлакатимиз XXI асрдаги тараққиётининг дастурий асосларини белгилаб берган «Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз» асарида — иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси биринчи сессиясида сўзлаган маърузасида бу масала алоҳида тилга олинди ҳамда бу борадаги вазифалар аниқ-равшан белгилаб берилди. Юртбошимиз ушбу маърузасида, жумладан, бундай дедилар: «Ҳар қайси ижтимоий тоифа ва қатламнинг ўзига хос хусусиятларини инобатга олган ҳолда, умумий гаплар билан эмас, амалий ишлар билан маънавиятни юксалтириш диққатимиз марказида бўлиши шарт. Бу соҳадаги ишларимизнинг пировард мақсади — иймон-эътиқоди бутун, иродаси бақувват эркин фуқаро маънавиятини шакллантиришдир. Яъни мустақил дунёқарашга эга, аждодларимизнинг бебаҳо мероси ва замонавий тафаккурга таяниб

яшайдиган баркамол шахс — комил инсонни тарбиялашдан иборат»<sup>1</sup>.

Президентимиз Ислом Каримов сўз бошиси билан чоп этилган «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» рисоласида<sup>2</sup> миллий истиқлол мафкурасининг энг муҳим йўналишлари асослаб берилди. Ушбу китобда жумладан, баркамол инсон тарбиясига ҳам муҳим эътибор берилган. Миллий истиқлол мафкураси асосий тамойилларидан бири «Комил инсон» деб аталиши ҳам мустақилликдан кейин жамиятимизда бу масала ғоятда долзарб қиммат касб этганидан далолат беради.

«Комил инсон ғояси — ҳам миллий, ҳам умумбашарий моҳиятга эга бўлган, одамзотга хос энг юксак маънавий ва жисмоний баркамолликни мужассам этган, уни ҳамиша эзгуликка ундайдиган олижаноб ғоядир»<sup>3</sup>, дейилади рисолада «комил инсон» ғоясига таъриф берилиб.

Ушбу рисолада комил инсон ҳақида билдирилган фикр-мулоҳазаларни мазкур мавзунинг турли қирраларини ёритиш учун асос қилиб олиш мумкин. Хусусан, мамлакатимизда инсоннинг қадр-қимматини жойига қўйиш, миллий ғурур-ифтихорини тиклаш, соғлом ва баркамол авлодни вояга етказиш каби масалаларга ана шу нуқтаи назардан, яъни «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» рисоласида илгари сурилган қарашлар асосида баҳо берсак, уларнинг маъномоҳияти янада яққолроқ намоён бўлади. Ана шунда Президентимиз томонидан олиб борилаётган сиёсатнинг инсонпарварлик аҳамияти ҳам янада ёрқин кўзга ташланади.

Сирасини айтганда, Президентимиз мамлакатимиз мустақиллигининг дастлабки кунлариданоқ соғлом авлод, комил инсон тарбиясига муҳим эътибор бериб келмоқда. Давлатимизнинг биринчи олий нишони «Соғлом авлод учун» деб номлангани, юртимизда айнан шу номда махсус жамғарма тузилиб, саккиз йилдан буён самарали фаолият юритиб келаётгани, маънавий-маърифий ишлар давлат сиёсатининг устувор ва энг муҳим йўналишларидан бири этиб белгилангани, 1997 йил Инсон

<sup>1</sup> Ислом Каримов. «Озода ва обода Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз». «Ўзбекистон» нашриёти, 2000 йил, 25-бет.

<sup>2</sup> «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар». Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 2000 йил.

<sup>3</sup> Ўша манба, 56-бет.

манфаатлари йили, 1998 йил Оила йили, 1999 йил Аёллар йили, 2000 йил Соғлом авлод йили, 2001 йил эса Оналар ва болалар йили деб эълон қилингани — барча-барчаси Юртбошимизнинг комил инсон, баркамол авлод ҳақидаги ғоялари тобора амалий мазмун касб этиб бораётганидан далолат беради.

Мамлакатимизда миллий таълим тизимининг тубдан ислоҳ этилаётгани, истеъдодли ёшларнинг «Умид» жамғармаси орқали дунёнинг энг нуфузли университетларига юборилаётгани, соғлиқни сақлаш тизимида туб ўзгаришлар амалга оширилаётгани, жисмоний тарбия ва спортга катта эътибор берилаётгани — ана шу амалий сиёсатнинг яққол далилидир.

Айниқса, Президентимиз томонидан Ўзбекистон ёшларининг «Камолот» ижтимоий ҳаракатини ташкил этиш ва унинг фаолиятини йўлга қўйиш, мамлакатимиз ёшларининг бу ҳаракат таркибида фаол иштирок этишлари учун барча имкониятларни яратиш борасида кўрсатаётган ғамхўрлиги бениҳоя улкан аҳамиятга эгадир. Чунки бу ҳаракат турли ёт ва бегона мафкуралар ёшларнинг қалби ва онгини эгаллаш учун тажовузни авж олдириб юборган бир шароитда уларнинг бошини қовуштириб, ҳаётдан муносиб ўринларини топиб олишда суянч бўлади.

Юртбошимиз 2001 йил 24 январь куни ёшлар масалаларига бағишланган йиғилишда сўзлаган нутқида «Камолот» ҳаракати олдида турган мақсад ва вазифаларни аниқ-равшан белгилаб берди. Ушбу нутқнинг асосий маъно-мазмуни биз тилга олган мавзу — баркамол авлодни вояга етказиш йўлидаги долзарб вазифалар ва ўткир муаммолар тарихига бағишланди. Уларни ҳал этишда «Камолот» ҳаракати ниҳоятда зарур эканлиги таъкидланди: **«Бугунги кунда бир оддий ҳақиқат барчамиз учун аён бўлиши керак, — деб қайд этди Президентимиз, — олдимизда турган энг эзгу кунимиз, эркин ва фаровон ҳаётимиз ҳам, Ўзбекистоннинг XXI асрда жаҳон ҳамжамиятидан қандай ўрин эгаллаши ҳам — буларнинг барча-барчаси, авваламбор, янги авлод, униб-ўсиб келаётган фарзандларимиз қандай инсонлар бўлиб вояга етишига боғлиқдир»<sup>1</sup>.**

<sup>1</sup> «Камолот» ёшларимизнинг чинакам суянчи ва таянчи бўлсин». Президент Ислам Каримовнинг «Камолот» ёшлар ижтимоий ҳаракати ташаббус гуруҳи билан учрашувда сўзлаган нутқи. «Халқ сўзи», 2001 йил, 25 январь.

Юртбошимиз ўз нутқида бугунги кунда ёшларни тарбиялаш борасида иккита йўлга таяниш, уларни энг муҳим ва ҳал қилувчи мақсад сифатида белгилаб, бири-бирига уйғунлаштириш лозимлигини уқтириб ўтдилар. Бу йўлнинг биринчиси — халқимизнинг азалий анъаналарига, бугунги миллий тараққиётимизга хизмат қиладиган урф-одатлари ва тилига, руҳиятига, қисқача айтганда, дунёқараши ва тафаккурига асосланиш бўлса, иккинчиси — умуминсоний ва замонавий ютуқларга таянишдир. Мамлакатимизда очиқ демократик давлат барпо этилаётган бир пайтда бу икки йўналишдан самарали фойдаланиш яхши натижа беради.

Лекин бизга нисбатан узоқ-яқинда жойлашган турли мамлакатлардаги ҳар хил вайронкор кучлар, бизнинг демократик жамият қураётганимиз, чегараларимиз очиқлигидан фойдаланиб, ўзларининг ғаразли ниятларини амалга оширмоқчи бўлади, яъни зарарли вояларини олиб келиб, уларнинг воситасида ёшларимизнинг қалби ва онгини эгалламоқчи бўлади. Ва улар шу тариқа мамлакатимиздаги барқарорликни издан чиқариб, ўз болаларимизни ўзимизга қарши қўйиб, бизларни танлаб олган йўлимиздан, олижаноб мақсадларимиздан қайтаришни кўзлайди.

Бундан ташқари, бугунги кунда бутун дунёда глобаллашув жараёнлари кучайиб бормоқда. Жаҳоннинг бир чеккасида пайдо бўлган бирор бир янгилик зум ўтмай, ҳар хил мафкуравий марказлар орқали қайта ишланиб, мамлакатлар ва қитъаларга тарқалмоқда.

Буларнинг барчаси мана шундай мураккаб бир даврда ёшларга катта ҳаёт йўлида суянч ва таянч бўладиган, уларга тўғри йўл кўрсатадиган, уларни жамиятнинг ягона мақсади атрофида уюштирадиган янги ташкилот зарурлигини кўрсатмоқда. Тўғри, илгари ҳам ёшлар масалалари билан шуғуланувчи «Камолот» жамғармаси бор эди. Лекин бу жамғарма ўз олдига қўйган вазифаларни кўнгилдагидек бажаролмади. Қолаверса, бугунги вазият ўз фаолият кўлами, мақсад-вазифалари жиҳатдан бутунлай янгича маъно-мазмунга эга бўлган ёшлар ташкилотини тузишни тақозо этмоқда. Шу маънода, Президентимизнинг қўйидаги гаплари воят улкан аҳамиятга эга: **«Қисқа қилиб айтганда, бир нарса барчамизга аён бўлиши керак: ёшларимизни ўз сафига бирлаштирадиган ҳаракат ёки ташкилот тузишни замоннинг ўзи олдимизга энг кескин ва долзарб масала тариқасида қўймоқда. Лекин бундай ташкилотнинг**



**юзага келишини, аввало, ёшларимизнинг ўз хоҳиш-иродаси, уларнинг ҳаёт режалари, ташвиш-армонлари, умид-орзулари асосида амалга ошириш даркор»<sup>1</sup>**

Юртбошимизнинг бу сўзларидан шу нарса аён бўлмоқдаки, «Камолот» ёшлар ҳаракатини тузишдан кўзланган мақсад, авваламбор, соғлом ва баркамол авлодни тарбиялаш борасидаги ишларимизни ҳаёт талаблари асосида бойитиш, уларнинг самарадорлигини янада ошириш, энг муҳими, бу соҳада ташаббусни ёшларнинг ўзига беришдан иборатдир. Шунинг учун янги тузилаётган ушбу ташкилотга барча тоифадаги ёшлар вакилларини аъзо қилиш кўзда тутилган. Аъзолик ихтиёрий равишда амалга оширилади. Президентимиз томонидан таклиф этилаётган энг муҳим янгиллик шундан иборатки, мактаблар, лицей ва коллежлар ҳамда ҳарбий қисмларда ушбу ташкилотга уюшган ҳолда гуруҳ-гуруҳ бўлиб киритилади. Ана шу ёшлар ўзларига етакчи сайлаб олишади. Юртбошимизнинг, айниқса, ана шу ёшлар орасидаги етакчилар ҳақидаги фикр-мулоҳазалари диққатга сазовордир: «Биз ёшларни бир ташкилот атрофида бирлаштиришда, аввало, ана шу етакчиларнинг кучи ва салоҳиятидан оқилона фойдаланишни ўйлашимиз, табиатан етакчи бўлиб тузилган бундай болаларни қўллаб-қувватлаб, уларнинг қайнаб турган куч-ғайратини соғлом ўзанга қаратишимиз, жамоатчилик ўртасида танитиб, фаолиятига расмий тус беришимиз, интилишларини ижобий томонга буриб юборишимиз керак»<sup>2</sup>.

Юртбошимиз ушбу нутқидан ташкил этилажак «Камолот» ёшлар ҳаракатининг ташкилий жиҳатлари билан боғлиқ барча масалаларга кенг тўхталди ва уларни атрофлича таҳлил этиб берди. Шу билан бирга, Юртбошимиз ёшларни тарбиялаш, уларда миллий истиқдол ғоясининг асосий тушунча ва тамойиллари асосида соғлом эътиқод, соғлом дунёқарашни шакллантириш масалаларига ҳам эътиборни қаратди, адабиёт, маданият ва санъат ходимлари бугунги кун қаҳрамонлари қиёфасини яратишда бироз сусткашликка, бироз бепарволикка йўл қўяётганларини

<sup>1</sup> Президент Ислоҳ Каримовнинг «Камолот» ёшлар ижтимоий ҳаракати ташаббус гуруҳи билан учрашувда сўзлаган нутқи. «Халқ сўзи», 2001 йил, 25 январь.

<sup>2</sup> Президент Ислоҳ Каримовнинг «Камолот» ёшлар ижтимоий ташаббус гуруҳи билан учрашувда сўзлаган нутқи. «Халқ сўзи», 2001, 25 январь.

ҳақли равишда таъкидлаб ўтди. Дарҳақиқат, мана, мустақилликка эришганимизга ҳам ўн йил бўлди. Шу ўн йил мобайнида мамлакатимизда қанчадан-қанча оламшумул ишлар амалга оширилди. Буларнинг барчасида меҳнаткаш, фидойи, мард ва ватанпарвар юртдошларимизнинг улкан ҳиссаси бор. Лекин, ана шу инсонларнинг қаҳрамонона меҳнати, уларнинг ўзига хос маънавий олами, ҳаётий қарашлари акс этган сахна асарлари, кинофильмлар, ҳикоя, қисса ва романлар яратилгани йўқ. Юртбошимиз таъбири билан айтганда, бутунги куннинг чинакам қаҳрамонларининг тимсоли ҳам яратилмаган. Бу эса, ўз навбатида, ёшларни юксак ғояларга ишонтириш, уларнинг қалби ва онгига яхшилик, эзгулик туйғуларини сингдириш борасида кемтикликлар вужудга келишига сабаб бўлмоқда. Чунки, барчамизга аёнки, юртдошларимиз томонидан бутун амалга оширилаётган олижаноб ишларнинг моҳиятини очиб бермасдан, уларнинг қалбидаги бунёдкорлик иштиёқини ўсиб-униб келаётган ёш авлод қалбига кўчирмасдан туриб, уларни комил инсонлар этиб тарбиялай олмаймиз.

Сирасини айтганда, Президентимизнинг «Камолот» ёшлар ижтимоий ҳаракати ташаббус гуруҳи билан учрашувда сўзлаган нутқи мамлакатимизда амалга оширилаётган соғлом ва баркамол авлодни тарбиялаш концепциясини назарий жиҳатдан ҳам, амалий жиҳатдан ҳам бойитди. Юртбошимизнинг нутқида илгари сурилган фикр-мулоҳазаларга таяниб айтиш мумкинки, мустақил тараққиёт йўлидан бораётган, буюк давлат барпо этишни улуғвор мақсад деб билган жамиятда ёшлар масаласи, халқнинг маънавий камолоти энг устувор вазифа бўлиб қолаверади. Бу вазифа, жамиятимиз ҳаётида кенг қамровли ўзгаришларни амалга ошириш, ёшларни ҳимоялаш, уларни билимли қилиш, касб-ҳунарга ўргатиш, хуллас, етук инсонлар этиб тарбиялаш борасида қатор тадбирларни кўришни тақозо этмоқда.

Буларнинг барчаси юртдошларимиз онгу шуурини ўзгартмоқда, жамиятда янгича муносабатлар, янгича қадриятлар шаклланишига туртки бўлмоқда. Комил инсон, баркамол шахс тарбияси маънавий ислоҳотларнинг пировард мақсади этиб белгилангани, табиийки, ижтимоий йўналишдаги фанлар, аввало, фалсафа фани олдига янги-янги вазифалар қўяди. Бундай вазифалардан бири комил инсон ғоясига, баркамол шахс фаоли-

ятининг муҳим қирраси бўлган сиёсий маданият масаласига янгича нуқтаи назардан ёндашиш, миллий истиқлол мафкураси асосида уларнинг янги, шу пайтга қадар очилмаган жиҳатларини таҳлил этиб, зарур хулосалар чиқаришни тақозо қилади. Чунки илгари, собиқ шўролар даврида бу ўта муҳим масалаларга фақат коммунистик мафкуранинг тор андозалари асосида ёндашилар ва шу боис асл моҳият юзаки, бир томонлама талқин этилар эди.

Қолаверса, коммунистик мафкура талқинидаги «комил инсон» хусусий мулкчиликка, миллий ўзига хосликка, эркин фикрга, шахсий манфаатларга қарши бўлган пролетар қиёфасидаги манқурт одам эди. Бинобарин, у даврдаги сиёсий маданият мезонлари ҳам мустабидчилик, пролетарчилик руҳида эди. Яъни кимки хусусий мулкчиликка қарши бўлса, унга нисбатан аёвсиз кураш олиб борса, миллатни, нафақат миллатни, балки ҳатто ўз ота-онаси, авлод-аждодини ҳам тан олмаса, коммунистик мафкура тамойилларини ўзлиги тимсоли деб билса, сиёсий маданияти юксак, онги ривожланган инсон сифатида қадрланар эди.

Биз бугун ана шу ғайиринсоний тузумдан ҳақиқий демократик, эркин, ҳуқуқий тузум сари юзландик. Бу жамият аъзоси мутлақо эркин, у ўз тақдирига ўзи хўжайин, ўз қобилияти, эзгу истаклари, инсоний фазилатларини камол топтириш имконига эга. Бу борада унга давлат, жамият имкон қадар ёрдам беради, уни қўллаб-қувватлайди. Чунки бундай демократик жамият шароитида жамиятнинг тараққиёт мақсадлари билан шахснинг камолот бобидаги орзу-интилишлари ўртасида зиддият ва қарама-қаршилиқлар йўқ. Аксинча, бу жамиятда давлат ва шахс манфаатлари уйғунлаштирилади. Натижада шахснинг қобилияти, салоҳияти, билим ва тажрибаси ҳам ўзининг камолоти учун, ҳам жамият тараққиёти учун хизмат қилади. Ўз навбатида, жамиятнинг бор имконият-салоҳияти ҳам шахснинг камолига хизмат қилади. Бир сўз билан айтганда, мамлакатимизда барпо этилаётган ҳуқуқий демократик жамият шахснинг камол топиши учун беқиёс имкониятларни юзага чиқаради. Айни пайтда мана шу ижтимоий ҳақиқат, ижтимоий муҳит инсон камолоти ва унинг такомиллашувида муҳим ўрин тутувчи долзарб масалалар, хусусан, сиёсий маданият масаласини янги-ча нуқтаи назардан ўрганиш ҳамда реал воқелик таллавлари асосида таҳлил этишни тақозо қилади.

Биз анча йиллардан буён ана шу масалалар юзасидан тадқиқотлар қилиб келаётганимиз боис бугун бу заруратни чин дилдан ҳис қилиб турибмиз. Ана шу заруратни ҳис этиш натижаси ўлароқ хайрли ўзгаришларга бир тадқиқотчи сифатида қараб, ўзимизнинг бу борадаги қарашларимизни бир рисола сифатида баён этишга қарор қилдик. Бу эзгу ниятимизни амалга оширишда мамлакатимиз Президентининг соғлом авлод, комил инсон, маънавий, ҳуқуқий демократик жамият тамойиллари ҳақидаги фикр-мулоҳазалари, «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» рисоласида илгари сурилган концептуал қарашлар дастуруламал бўлди. Юртбошимизнинг Олий Мажлис биринчи сессияси минбаридан туриб айтган мана бу гаплари ғайратимизга ғайрат қўшди: «... бугун шакл топаётган миллий мафкура концепциясини минг йиллик миллий қадриятларимизни ҳозирги замон умумбашарий талаблари билан уйғунлаштирган ҳолда яратиш ва одамлар тафаккурига сингдириш олимларимиз, файласуф ва сиёсатшуносларимиз, умуман, илмий жамоатчилигимизнинг долзарб вазифаси бўлиб қолмоқда».<sup>1</sup>

Мана шу сўзлар замиридаги даъватни дилга жо этиб, миллий мафкурамизни комил инсонга доир қарашлар нуқтаи назаридан бойитар, деган ниятда ушбу рисола қоралашга жазм этдик. Китобда маънавий комиллик, маънавий комилликнинг амалий кўринишларидан бири бўлган сиёсий маданият масаласига муҳим эътибор қаратилгани учун уни «Маънавий баркамоллик ва сиёсий маданият» деб номладик.

Мамлакатимизда маънавий баркамоллик ва сиёсий маданият масалаларини илмий ўрганиш ҳамда ёритиш борасида анча-мунча ишлар қилинган. Биз уларнинг барчасини атрофлича ўргандик, бу соҳада озми, кўпми билим ва тажрибага эга бўлган ҳамкасабаларимиз билан ушбу рисола юзасидан маслаҳатлашдик. Фурсатдан фойдаланиб, уларнинг барчасига ташаккур айтмоқчимиз.

Умид қиламизки, бу китоб ижтимоий тафаккуримиз ривожига арзимас бир ҳисса бўлиб қўшилади.

Илмий зиёлиларимиз, жамоатчилигимиз китоб юзасидан ўз фикр-мулоҳазаларини билдирар, деган ниятдамиз.

---

<sup>1</sup> Ислоҳ Каримов. «Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз». «Ўзбекистон» нашриёти, 2000 йил, 26-бет.

# I. МАЪНАВИЙ БАРКАМОЛЛИКНИНГ НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ ЖИХАТЛАРИ

## ОГОҲЛИК — МАЪНАВИЙ УЙҒОҚЛИК ДЕМАК

Дунёдаги барча тушунча ва воқеа-ҳодисалар каби, «маънавий баркамоллик» тушунчаси ҳам икки жиҳатдан — назарий ҳамда амалий томондан ўзига хос қиммат касб этади, уни ҳолис ўрганиш жараёнида ана шу жиҳатлардан ёндашишни тақозо қилади. Бу — барча томондан эътироф этилган ҳолида. Лекин биз бу ўринда «маънавий баркамоллик» тушунчаси ҳақида фикр юритаётган эканмиз, бу икки таркибдан иборат мураккаб тушунча эканини ёдда тутишимиз ва унинг ҳар бир таркибий унсурини алоҳида-алоҳида тадқиқ этмоғимиз зарур.

Демак, «маънавий баркамоллик» тушунчасининг биринчи таркибий унсури — «маънавият» сўздан ҳосил қилинган «маънавий» сифатлашидир. Бинобарин, биринчи галда «маънавият» тушунчасига тўхталиб ўтмоғимиз зарур.

«Маънавият» сўзи ҳам тушунча, ҳам атама, ҳам миллий мафкурамиз таркибидаги муҳим бир категория сифатида фақат мамлакатимиз истиқлолидан кейин қўллана бошлади. «Маънавият» сўзининг тушунча, атама ва категория, қолаверса, бутун бир миллат тарихий тараққиёти жараёнидаги мақомини илк бор Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов белгилаб берди. Маънавият ҳақида айтилган тугал таърифлар ҳам Ислом Каримовга тегишлидир. «Маънавият — инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч-қудратидир, — дея таъриф берган эди Президентимиз. — У йўқ жойда ҳеч қачон бахт-саодат бўлмайди. Нафақат кўҳна тарих, балки янги тарих ҳам бунинг кўллаб мисолларини беради».<sup>1</sup>

«Маънавият инсонга ҳаводек, сувдек зарур, — деган эди яна Юртбошимиз. — Сахродаги сайёҳ ҳар доим булоқдан чанқоғини босади. Худди шунингдек,

<sup>1</sup> Ислом Каримов. «Ўзбекистон буюк келажак сари». Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1998 йил, 62-бет.

инсон ҳам неча-неча азоблар ва қийинчиликлар билан маънавият чашмасини излайди»<sup>1</sup>.

Айниқса, Президент Ислон Каримов асарлари асосида ишлаб чиқилган, миллий истиқлол мафкурасининг бош йўналишлари, устувор қарашларини белгилаб берган «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» рисоласида маънавиятнинг бутунги жамиятимиздаги ўрни ва аҳамияти кенг шарҳлаб берилган. Биз бутунги тафаккуримиз ва дунёқарашимиз йўналишларини ана шу тушунча ва тамойиллар асосида белгилаганимиз каби, маънавиятнинг моҳияти, бутунги тараққиётимиздаги маъно-мазмунини тушунишда ҳам ана шу рисолага таянамиз.

Ушбу рисоланинг «Ўзбекистон тараққиёти ва мафкуравий муаммолар» номли 3-бобининг «Биз қандай жамият барпо этмоқдамиз?» сарлавҳали бўлимида жамиятимизнинг маънавий соҳадаги мақсад-вазифалари аниқ белгилаб берилган. Унда, жумладан, шундай дейилади: «Юртдошларимизни маънавий янгиланиш ва ислохотлар жараёнининг фаол иштирокчисига айлантириш. Уларнинг куч ва салоҳиятларини ижтимоий ҳамкорлик ва миллатлараро тотувлик, диний бағрикенглик каби эзгу мақсадларга хизмат қилдириш.

Бу — маънавиятнинг куч-қудратидан эзгу мақсадлар йўлида фойдаланиш, ижтимоий муносабатларни инсонийлик ғоялари асосида ривожлантириш демакдир».<sup>2</sup>

«Маънавият» тушунчасининг шаклланиш тарихи, унинг ижтимоий-фалсафий, адабий-бадий маъно қатламлари ҳақида гап борар экан, фалсафа фанлари номзоди Абдурахим Эркаевнинг фикр-мулоҳазалари эътиборга лойиқдир. У «маънавият» сўзини санскрит тилидаги ақл маъносини англатувчи «маънас» сўзи билан чоғиштириб, улар ўртасидаги боғлиқликни таъкидлайди.<sup>3</sup> Дарҳақиқат, бу сўзлар маъно жиҳатдан яқин. Бу эса маънавиятнинг умумбашарий қимматига яна бир далил. Абдурахим Эркаев «Маънавият» сўзининг этимологияси, бошқа тиллардаги унга муқобил бўлган тушунчалар таҳлилига ҳам атрофлича тўхталади ва маъ-

<sup>1</sup> Ислон Каримов. «Ўзбекистон буюк келажак сари». Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1998 йил, 61-бет.

<sup>2</sup> «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар». Тошкент «Ўзбекистон» нашриёти, 2000 йил, 34-бет.

<sup>3</sup> Абдурахим Эркаев. «Маънавият — миллат нишони». Тошкент, «Маънавият» нашриёти, 1999 йил, 16-бет.

навиятта мана бундай таъриф беради: «Маънавият ижтимоий онгнинг нисбатан умумий (умуммиллий) аҳамият касб этган, эътиқод, қадриятлар даражасига кўтарилган собит эҳтирослари, тушунчалари, меъёрлари, ижтимоий мўлжаллари, идеалларидир; уларнинг бадий, илмий, фалсафий, диний меросда, урф-одатларда объективлашган тизими ҳамда миллатни муайян мақсадларга эришиш учун йўналтирадиган миллий ирода, миллий гурур ва ор-номусдир. У жамиятда қарор топган ва инсоннинг асл мавжудлигини таъминлайдиган ақлий ва ҳиссий, руҳий ва мафкуравий муҳитдир».<sup>1</sup>

Кўришиб турибдики, таъриф жуда чўзилиб кетган ва моҳиятнинг аниқ ифодасига айланолмаган.

Яна бир тадқиқотчи. Муртазо Қаршибой маънавиятни илоҳий нур, инсоний моҳият рамзи сифатида таъриф этади<sup>2</sup>.

Буни муаллифнинг нуқтаи назари сифатида қадрлаш, эътироф этиш мумкин, лекин мукамал таъриф деб бўлмайди.

Бизнингча, маънавият — инсон ўзлигида акс этган барча хайрли, эзгу орзу-интилишлар мужассами. Маънавият — эзгуликлар манбаи. У жаҳолатнинг зиддидир. Чунки жаҳолат — барча ёвузликлар манбаи.

Энди «маънавий баркамоллик» тушунчаси таркибдаги иккинчи унсур — «баркамоллик» сўзи таҳлилига келайлик. Баркамоллик, комиллик нима у? Баркамоллик — мукамалликдир. Хўш, қандай нарсани мукамал дейиш мумкин? Нимаики ҳамма томондан мақсадга мувофиқ деб эътироф этилса ва амалда ҳам мақсадга мувофиқ келса, у — мукамалдир. Мақсадга мувофиқлик — идеалга мувофиқликдир.

Ўз навбатида, идеал ҳам икки хил бўлади: оддий идеал, олий идеал.

Инсоннинг инсонга ҳавас қилиб, ундай бўлишга интилиши — оддий идеал. Инсоннинг худога интилиши — олий идеал. Бошқачароқ айтганда, том маънодаги инсон — оддий идеал. Худо — олий идеал. Инсоний комиллик — оддий идеалга мувофиқликдир. Илоҳийга хос комиллик — олий идеалга мувофиқликдир.

<sup>1</sup> Абдурахим Эркаев. «Маънавият — миллат нишони». Тошкент, «Маънавият» нашриёти, 1999 йил 49-бет.

<sup>2</sup> Муртазо Қаршибой. «Талотўпдан уйғунлик сари». Фалсафий-публицистик рисола. Тошкент, «Маънавият» нашриёти, 1997 йил, 7—12 бетлар.

Мана, «маънавий баркамоллик» тушунчаси таркибидаги ҳар иккала унсурнинг маъно-моҳиятини англаб олдик. Хўш, «маънавий баркамоллик» тушунчасининг ўзи нимани англатади?

Маълумки, комилликнинг икки жиҳати бор: жисмоний комиллик ва маънавий комиллик. Жисмоний баркамол одамнинг қадди-бастиси, қошу кўзи, афти-ангори — хуллас, бутун вужуди келишган, мақсадга мувофиқ бўлади. Маънавий баркамол кишининг эса руҳияти, қалб олами, ахлоқу одоби, билим ва тажрибаси бекаму кўст бўлади. Комил инсон ана шу икки жиҳатни ҳам ўзида мужассам этмоғи лозим. Президентимиз бу хусусда тўхталиб, шундай деган эди: «Фақат жисмоний жиҳатдан бақувват бўлган одамни тарбиялаш унчалиқ қийин эмас. Аммо уни ҳам жисмоний, ҳам маънавий камол топтириш — гоят мураккаб вазифа. Айниқса, бугунги кунда — мафкуравий курашлар гоҳ ошқора, гоҳ пинҳона тус олган ҳозирги нозик, қалтис шароитда, таҳликали замонда бу масала ниҳоятда долзарб аҳамиятга эга».<sup>1</sup>

Инсоний баркамолликка эришишда маънавий камолот жисмоний камолотга нисбатан бирламчи ўринда туради. Чунки инсон маънан юксакликка кўтарилмай, ўзлигини тўлиқ англамай, комил бўлолмайди. Маънавий комиллик — барча инсоний фазилатларнинг, онг ва маданият шакллариининг манбаи, асосидир. Шу боис биз «сиёсий маданият» тушунчасини «маънавий баркамоллик» тушунчаси билан муштарак, уйғун ҳолда олиб қарашга ҳаракат қилдик.

Хўш, «маънавий баркамоллик» ва «сиёсий маданият» тушунчалари ўзаро муносабатлар занжирида, ўзаро нисбатда қандай мавқе-мақомда туради, умуман, бу тушунчаларнинг ўзаро муносабатлари дунё фалсафасида илмий жиҳатдан ўрганилганми? Албатта, бу масалалар озми-кўпми, ўрганилган. Чунончи, Иммануэль Кантнинг «Этикадан маърузалар», Эрих Фромм ва Рамон Хирау<sup>2</sup> асарларида бу масалаларга турли жиҳатдан ёндашилади. Лекин уларнинг асарларида масала худди

<sup>1</sup> Президент Ислон Каримовнинг Конституция кунига бағишланган тантанали маросимда сўзлаган нутқи. «Халқ сўзи» газетаси, 1999 йил 8 декабр сони.

<sup>2</sup> Қаранг: «Этическая мысль». Москва. «Политическая литература», 1988 йил 299—334-бетлар, Э. Фромм, Р. Хирау. «Предисловие к антологии «Природа человека». «Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности» китобида. Москва, 1990 йил, 149-бет.



биз қўйган тарзда талқин этилмайди. Чунки бу файласуфлар яшаган даврда жамиятнинг, тараққиётнинг бу масалалар ечимига бўлган эҳтиёжи бошқача эди. Бугун, биз яшаётган жамиятда бу масалалар ечимига бўлган зарурат бошқача. Биз бугун жамиятимиз асосини янгидан бунёд этаймиз. Бинобарин, бу жамият бунёдкори, бу жамият келажаги соҳиби бўлган инсон ҳам характер хусусиятлари, ирода салоҳияти жиҳатдан бошқача бўлади.

Модомики, биз бугун юксақ маънавийатли авлодни вояга етказишни устивор мақсад қилиб олган эканмиз, табиийки, бу маънавийат, аввало, буюк иродани, яъни сиёсий етук, ўз халқининг ҳақ-ҳуқуқини танийдиган ва ҳимоя қила оладиган шахсни тарбия этишга қаратилмоғи зарур. Яъни «маънавий баркамоллик» ва «сиёсий маданият» тушунчаларининг ўзаро чамбарчас боғлиқ тушунчалар сифатида таҳлил этилиши ўта мантиқийдир.

Таъкидлаш жоизки, «Маънавий баркамоллик» ва «Сиёсий маданият» тушунчалари Шарқ фалсафасида ўзига хос тарзда, Ғарб фалсафасида ўзига хос тарзда шаклланган. Лекин иккала фалсафада ҳам маънавийатсиз маданият, жумладан, сиёсий маданият ҳам бўлмаслиги таъкидланади. Чунки, юқорида зикр этганимиздек, маънавийат ҳар қандай фазилат, онг, тафаккур ва фаолият шакли учун манба — асос вазифасини ўтайди. Чунки маънавийат бўлсагина инсон ўз фаолиятини, турмуш тарзини муайян қонун-қоида, муайян анъана, расм-русмлар асосига қуради. Маданият дегани айнан ана шу — турмушнинг амалий қонун-қоидаларини эгаллаш ва уларни тобора такомиллаштириб, ижтимоий-сиёсий заруратга, маънавийат (бу ўринда инсоннинг инсонлик моҳияти назарда тутилмоқда) тақозо этган даражада мослаб бориш қобилияти ва кўникмасидир. Айнан шу жиҳатдан қараганда, маданият маънавийатга нисбатан амалий мазмун ва сифатга эга. Маънавийат эса, маданиятга нисбатан назарий мазмун ва сифатга эга.

Аниқроқ қилиб айтганда, инсон маънавийат воситасида ўзлигини, инсоний моҳиятини далиллаб, реаллаштириб олади. Кейин маданият воситасида ана шу ўзлик, ана шу моҳиятни ҳаётий қонун-қоидаларга, қадрият ва анъаналарга айлантиради.

Маълумки, турмушни ўзгартириш, уни такомиллаштириш борасида сиёсий маданият муҳим ўрин тутаяди. Сиёсий маданиятнинг йўқлиги ёки унинг нотўғри асосга

қурилгани, аксинча, жамиятда қанчадан-қанча фалокат ва фожиаларга сабаб бўлади. Тарихдан бунга кўпдан-кўп мисоллар келтириш мумкин. Бу борада собиқ шўролар тузуми давридаги сохта «доҳийлар» фаолиятини эслашнинг ўзи кифоя, деб ўйлаймиз. Биргина Лениннинг сиёсий фаолият тарихини эсга олинг. У янги пролетар маданиятини яратиш баҳонасида башарият томонидан яратилган бебаҳо маънавий меросни, нафақат маънавий меросни, балки инсонлик моҳиятини ҳам қайсарларча рад этди. Охир-оқибатда нима бўлди? Унинг сиёсий маданият борасида фирт нодон экани аён бўлди: калласига келган фикрни «янгилик» деб жорий этишга уринди. Натижада қанчадан-қанча қонлар оқди, қанчадан-қанча халқларнинг турмуши издан чиқди, улар ўн йилларча тараққиётдан орқада қолиб кетди.

Энди ўзингиз тасаввур этинг, агарда Ленин юксак маънавиятли, соғлом фикрли инсон бўлганида унинг сиёсий маданияти ҳам, сиёсий сезгиси ҳам жойида бўлган бўлар эди. Шу биргина мисолнинг ўзиёқ маънавий баркамоллик билан сиёсий маданият нақадар муштарақ, ўзаро чамбарчас тушунчалар эканидан далолат беради.

Ёхуд Адольф Гитлернинг қонли сиёсий йўлини бир кўз оддингизга келтиринг. Фашистлар доҳийси руҳан, маънан хаста инсон бўлган. Бу хасталик, аввало, бани башар зотига нафрат билан, қаҳр-ғазаб билан қарашда кўзга ташланади. Соғ одам ҳеч қачон ўз зотдошларига нафрат билан қарамайди. Чунки, халқимиз нақл этганидек, одам одам билан тирик. Инсон, гарчи Оллоҳ иродасининг маҳсули бўлса-да, инсон туфайли дунёга келади, инсон инсон орқали худони танийди, ундан беадад завқ-шавқ туяди.

Гитлернинг маънавий ногиронлиги унинг сиёсий калтабинлигига сабаб бўлгани, унинг сиёсий калтабинлиги эса қанчадан-қанча халқлар бошига ёғилган қонли фожиаларни келтириб чиқаргани маънавият ва сиёсий маданият масаласи ҳар қандай тараққиёт даврида ҳам долзарб бўлиб қолажигидан далолат беради.

Мухтасар қилиб айтганда, маънавият инсонда эзгу ироданинг шаклланиши, сиёсий маданият эса ана шу ироданинг турмуш ва тараққиёт заруратига мос, муқобил ҳолда намоён бўлишини таъминлайди.

Дунё файласуфлари бу масалалар атрофида қадим-қадимдан баҳс-мунозара қилиб келади. Баъзан бу баҳс-мунозаралар, умуман, инсонни инсон қилиб тарбиялаш

мумкинми, инсонда илохийлик кучлими ёки шайтонийликми, ҳатто аслида бу дунё аввал-бошиданоқ тескари (Шарқ шоирларининг «кажрафтор дунё», «чархи кажрафтор» каби ибораларни тез-тез қўллаганини эсга олинг) яратилган, деган хулосалар билан тугаган.

Инсон яралганидан буён маънавият билан тирик, инсон яралганидан буён ижтимоий масалаларни, ўзаро муносабатлардаги чигалликларни онгу тафаккур билан, сиёсий сезги билан ҳал этишга интилиб келади. Лекин ҳали-ҳамон бу масалалар на назарий жиҳатдан, на амалий жиҳатдан тўла-тўқис ҳал этилгани йўқ.

Тўғри, диний тафаккурда бу масалалар тугал ечимини топган. Дин ҳамма нарсани Оллоҳ иродаси, тақдир тақозоси сифатида қабул этишга даъват этади ва шу тариқа бу масалалар ҳақида бош қотириш ташвишидан халос этади.

Маънавий баркамоллик ва сиёсий маданият ўртасидаги боғлиқлик назарий жиҳатдан ҳам, амалий жиҳатдан бир хилда муҳим аҳамият касб этади. Яъни маънавиятга хос белги-аломатларни билмасдан туриб, сиёсий маданиятнинг моҳиятини англаш нақадар қийин бўлса, маънавий жиҳатдан мукамал бўлмасдан туриб, юксак сиёсий маданият соҳиби бўлиш ҳам ғоятда мушкул.

Бу масалани янада аниқроқ тасаввур этиш учун миллий адабиётимизнинг буюк намояндаси Алишер Навоийнинг бир байтини эсга олиш лозим, деб ўйлаймиз. У «Фарҳод ва Ширин» достонида бундай деб ёзади:

Одамий эрсанг, демагил одамий  
Ониким, йўқ халқ ғамидин ғами.

Халқ ғамини ўз ғами деб биладиган одам — бугунги бизнинг талқинимиздаги сиёсий маданият соҳиби. Бу маданиятнинг манбаи эса одамийлик, яъни инсоний моҳият-маънавиятдир. Демак, Алишер Навоий, сен агар маънавиятли, яъни инсондек инсон бўлсанг, халқ ғамига бепарво бўлган одамни одам дея кўрма, деб насиҳат қилмоқда. Бундан иккита муҳим хулоса чиқади. Биринчидан, одамийлик даражаси, инсоннинг инсонлик моҳияти, яъни маънавияти, унинг халқ аҳволига бўлган муносабатида намоён бўлади. Иккинчидан, бепарво бўлмаслик, яъни огоҳлик маънавиятнинг ҳам, сиёсий сезгирликнинг ҳам бош шартидир.

Огоҳлик — маънавий уйғоқлик шарти экани, бугунги кунда у сиёсий сезгирлик, сиёсий маданиятнинг бош белгисига айланиб бораётганини Президентимиз «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида, хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» китобида ҳамда кўплаб нутқ ва суҳбатларида атрофлича асослаб берди.<sup>1</sup>

## КОМИЛЛИКНИНГ ФАЛСАФИЙ АСОСЛАРИ

Комиллик ғояси инсон онги ва шуурида қачон пайдо бўлган? Тараққиёт зарурати шуни тақозо этганми ёки инсон қалбида мудом комилликка, мутлақ ҳақиқатга етишишга ундаб турадиган илоҳий нур борми?

Масалала соф илмий нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, инсон ҳамиша ўз теварак-атрофидаги борлиққа муқобил, муносиб қиёфада намоён бўлишга интилиб келган. Борлиққа муқобил, муносиб бўлиш аслида, ҳаққа, ҳақиқатга муқобил ва муносиб бўлиш туйғусидан туғилади. Инсон атрофидаги оламнинг сир-синоатини тўла-тўқис тушуниб етгиси келади. Борлиқнинг сир-синоатини тушуниб етгани сари ўзининг мана шу оламдаги ўрнини англай бошлайди. Айнан ана шундай англаш — инсонлик мақомига муносиб бўлиш зарурати уни хатти-ҳаракатларида, фазилатларида, ботиний ва зоҳирий оламида мукамалликка, такомилга ундайди.

Лекин бу туйғу соғлом такомил йўлидан ривожланиши учун жамиятда қулай шарт-шароит бўлмоғи зарур. Акс ҳолда, инсон қалбидаги комилликка интилиш туйғуси, манманлик туйғусига, борлиқдаги жами мавжудотдан устун бўлиш туйғусига, зўравонлик туйғусига, ҳукмронлик туйғусига айланиб кетади. Собиқ шўро тузумидаги ижтимоий-сиёсий муҳит бунга яққол мисол бўла олади.

Зўравонликка, инсонни таҳқирлашга асосланган советча мафкура аксарият ҳолларда ўз фуқароларидаги зўравонлик, ёвузлик туйғусини такомиллаштиришга зўр берар эди. Айниқса, коммунистик мафкуранинг собиқ малайлари ҳисобланган айрим «доҳий»лар зўравонликда, ёвузликда мукамал эди. Дунёда улар қилмаган ёвузлик қолмади.

<sup>1</sup> Ислом Каримов. «Ўзбекистон буюк келажак сари». Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1998 йил, 417—683-бетлар.

Демак, комилликнинг ҳаракат манбаи — ҳаёт, ҳақиқат.

Лекин фалсафа фани тарихида комилликка эришиш йўллари турлича асослайдиган оқимлар бор. Масалан, марксизм фани хусусий мулкчилик йўқотилса, ижтимоий жиҳатдан ҳамма тенг бўлса, ҳамма бахтиёр, ҳамма фаровон бўлади, дея таълим беради. Шарқдаги тасаввуф таълимоти эса инсон нафсини нақадар тийиб яшаса, шу қадар мукамал бўлади, Оллоҳга яқинлашади, деб уқтиради.

«Комил инсон ғояси азал-азалдан халқимизнинг эзгу орзуси, унинг маънавиятининг узвий бир қисми бўлиб келган. У ислом фалсафасидан озикланиб, янада кенг-роқ маъно-мазмун касб этган. Баркамол инсон ҳақидаги юксак ғоялар Абу Наср Форобий, Алишер Навоий каби мутафаккирларимизнинг асарларида, айниқса, тегран ифода топган»<sup>1</sup>.

Буларнинг барчасидан комилликнинг фалсафий асоси нима, комиллик ҳақидаги таълимотлар аввало қандай таянч-асосга кўра шаклланган ва ривожланган, деган савол туғилади.

Комиллик ҳақидаги аксарият фалсафий таълимотларнинг таянч-асоси — бу инсоннинг ҳақиқат ҳақидаги, худо ҳақидаги тасаввур-тушунчаларига асосланади. Мутлақ ҳақиқат, худо ҳақидаги тасаввур-тушунчалар нақадар хилма-хил ва кўп бўлса, комиллик ҳақидаги таълимотлар ҳам шунча хилма-хил ва кўп бўлади. Масалан, ислом, христианлик ёхуд зардуштийлик инсоннинг худога муносабатини турлича шарҳлайди ва тушунтиради. Бинобарин, улардаги комиллик ғояси ҳам бир-биридан фарқ қилади. Худди шунингдек, мана шундай динлар таъсирида шаклланган таълимотларда ҳам комиллик масаласи турлича талқин этилади.

Демак, комилликнинг фалсафий асослари аввало мутлақ ҳақиқатга, худога бўлган муносабатлар мажмуи, шу муносабатларни акс эттирган таълимотлар. Инсон қандай қилса, ҳақиқатга, худога, ўзининг инсонлик мақомига муносиб бўлади, деган масала комиллик ҳақидаги барча таълимотларнинг мазмун-моҳиятини белгилайди.

Инсоннинг худо томонидан яратилгани ва бутун мавжудотга раҳбар-раҳнамо қилиб юборилганини де-

<sup>1</sup> «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар». Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 2000 йил, 56-бет.

ярли барча динлар (биз яккахудолик асосидаги динларни назарда тутмоқдамиз) тан олади. Демак, бундан чиқди, инсоннинг ер юзидаги бутун мавжудотларга нисбатан комиллик, устунлик имкониятини, салоҳиятини худонинг ўзи берган. Фалсафий таълимотлар эса мана шу имконият ва салоҳиятларни юзага чиқариш, инсон қалбида юксалиш туйғусини уйғотишга ҳаракат қилган.

Комилликнинг тескариси — тубанликдир. Афсуски, ҳаётда тубанликни фалсафий асословчи таълимотлар ҳам талайгина. Масалан, садизм, мазохизм, фашизм шулар жумласидандир. Чингиз Айтматов ва Мухтор Шохоновнинг «Қоя тепасидаги овчининг охи-зори» китобида садизмнинг жирканч моҳияти очиб ташланади. Жумладан, Чингиз Айтматов шундай дейди: «Садизм» деган иборанинг чин маъноси нима эканини айрим кишилар билишса керак. Хорижий сўзлар луғатига мурожаат этамиз. Француз ёзувчиси Маркиз де Сад (1740—1814) номи билан айтиладиган ушбу атамининг маъноси — жинсий бузуқлик, ёстиқдошига жисмоний азоб етказилган тақдирдагина тўла-тўқис ҳузур қилинади, шунингдек, ҳаддан ташқари шафқатсизлик, бошқаларнинг азобланишидан ҳузурланиш демак. Юқорида айтилган гапларга қўшимча сифатида қайд этмоқ лозимки, олимлар садизмни бир неча турга ажратадилар: наслий касаллик билан боғлиқ бўлган садизм; руҳий касаллик сифатида юзага чиқадиган садизм ҳам бояги тоифага мансуб; ниҳоят, ижтимоий турмушнинг кескин издан чиқиб кетиши натижасида рўй берадиган садизм»<sup>1</sup>.

Чингиз Айтматов мана шу сабаблардан айниқса ижтимоий турмушнинг издан чиқиши, халқнинг адолатта, эзгуликка бўлган ишончи сўниши оқибатида юзага келадиган садизм, зўравонлик васвасаси тарихда кўп учраб туриши ва у жамият тараққиётининг орқага кетишидан далолат эканини таъкидлайди<sup>2</sup>.

Бинобарин, жамиятда эзгулик ва ёвузлик сезгисининг кучайиши ва шунга мувофиқ тарзда комиллик ёки тубанлик фалсафасини ифодалайдиган оқимларнинг зўрайиши ўша жамият ҳаётида устивор ўрин тутадиган бир талай омилларга боғлиқ. Бу омиллар қуйидагича бўлиши мумкин: адолатнинг барқарор туриши ёки

<sup>1</sup> Чингиз Айтматов. Мухтор Шохонов. «Чўққидан қолган овчининг охи-зори». Тошкент, «Шарқ» нашриёти, 1988 йил, 125-бет.

<sup>2</sup> Ўша манба, 126—128-бетлар.

адолатсизлик ва ноҳақликнинг авж олиши; жамиятнинг иқтисодий жиҳатдан гуллаб-яшнаши ёки иқтисодий таназзулга юз тутиши; жамият бағрида содир бўладиган қирғинбарот урушлар, беҳуда қон тўкишлар, инқилоблар ва ҳоказо.

Ёш тадқиқотчи Муртазо Қаршибой юқорида таъкидланган «Талотўпдан уйғунлик сари» китобида инсоният учун икки хил эҳтиёж хос эканини таъкидлайди. Булар, муаллифнинг фикрича, эзгулик эҳтиёжи ва ёвузлик эҳтиёжидир<sup>1</sup>.

Бизнингча, муаллиф бу борада ҳақ. Дарҳақиқат, жамият бағридаги турли устувор омиллар мана шу икки эҳтиёж ривожига ёки такомилга турли даражада таъсир этади. Мана шундай вазиятларда инсон ўзининг ҳаққа, ҳақиқатга муқобил бўлишга қаратилган иродасини ана шу икки эҳтиёждан бири асосида шакллантиради.

«Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» рисоласида айтилганидек, «Токи дунёда тараққиётга интилиш, бунёдкорлик ҳисси бор экан, жамиятда илғор ғоялар туғилаверади. Бузғунчи ғояларнинг вужудга келишига эса вайронкор интилишлар сабаб бўлади»<sup>2</sup>.

Аниқ-лўнда қилиб айтганда, комилликнинг фалсафий асоси — инсоннинг ўзи, унинг ҳаёти, ўлим, абадият, яхшилик ва ёмонлик ҳақидаги ўй-кечинмалари, фикр-мулоҳазалари. Яъни инсоннинг ўзида комиллик туйғуси, баркамоллик сезгиси бўлмаса эди, ҳар қандай мукамал фалсафа ҳам уни такомиллаштира олмаган бўларди.

Эътибор берганмисиз, ҳали ақли-ҳушини таниб улгурмаган гўдак ҳам турли ўйинчоқлар ичидан энг чиройлиси ва кўзга яқинини танлаб олади. Худди шунингдек, инсон ҳам умр бўйи гўзалликка интилади, гўзалликдан чексиз завқ туяди.

Одамзот турли бўёқлар воситасида гўзаллик тимсолини яратади — рассомлик қилади. Одамзот энг нозик маъноли сўзлар воситасида ўз қалбининг гўзаллигини тасвирлайди — бадий ижод билан шуғулланади. Одамзот мусиқа воситасида ҳис-туйғуларини юзага чиқара-

---

<sup>1</sup> Муртазо Қаршибой. «Талотўпдан уйғунлик сари». Тошкент, «Маънавият» нашриёти, 1997 йил.

<sup>2</sup> «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар». Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 2000 йил, 56-бет.

ди — санъаткорлик қилади. Буларнинг барчаси инсон зоти гўзалликка доимо ташна, доимо муштоқ эканидан далолат беради. Гўзалликка ташналик эса комиллик, баркамоллик сезгисидан гувоҳлик беради.

### ИНСОН АМАЛИЙ ЖИХАТДАН КОМИЛ БЎЛИШИ МУМКИНМИ?

Бу масала азал-азалдан файласуфлар, донишмандлар, шоир ва ёзувчилар бошини қотириб келади: инсон амалий жиҳатдан баркамол бўлиши мумкинми, ахир, комиллик фақат Оллоҳга хос-ку?!

Лекин бу ўринда гап мутлақ комиллик ҳақида эмас, инсоний комиллик ҳақида кетмоқда. «Мутлақ комиллик — Оллоҳга хос. Инсоний комиллик — ҳаққа доимий интилишда, унга ҳавас ва тақлид қилишда. Инсон ҳеч қачон мутлақ баркамол бўлолмайди (Одам Атога насиб этмаган бахт бизга насиб этармиди?) Лекин унинг кўнглида комиллик ҳавасининг борлигининг ўзи улкан бахт!» деб ёзади Муртазо Қаршибой<sup>1</sup>.

Албатта, ушбу фикрлар билан баҳс-мунозара қилиш, тортишиш мумкин. Масалага қайси нуқтаи назардан ёндашишга қараб, бу фикрларни эътироф этиш ҳам, рад этиш ҳам мумкин. Масалан, олижаноб инсон пасткаш одамга қараганда мукаммал, Оллоҳга яқин, яъни идеалга яқин. Бинобарин, одамнинг баркамоллиги унинг идеалга нақадар яқин экани билан ўлчанади. Аммо бу — бир нуқтаи назар.

Келинг, энди масалага бошқа бир нуқтаи назардан ҳам қараб кўрайлик. Дейлик, инсон шахсий фазилатларига кўра идеалга жуда яқин, яъни фазилатда камийўқ. Бироқ тарихий шароит шундай шаклланадики, унинг фазилатлари, маънавий салоҳияти тўла-тўқис юзага чиқмай қолади. Бошқача айтганда, унинг яхши фазилатларидан эл-улусга заррача наф етмайди. Бир томондан қаралса, у жуда одобли, олижаноб инсон. Лекин давр тақозосига кўра, бу фазилатлар унча қадрланмайди. Аксинча, бу даврда бир оз баджаҳл, қаттиққўл, серғайрат, хато қилишдан кўрқмайдиган одам жамиятга кўпроқ фойда келтиради. Ва халқ ҳам айнан ана шу фойдани назарда тутиб, иккинчи тоифадаги одамни кўпроқ улуғлайди, уни биринчи тоифадаги одамга нисбатан мукаммалроқ деб билади.

<sup>1</sup> Муртазо Қаршибой. «Орзумиз кўп, журъатимиз кам». «Тафаккур» журнали, 2000 йил 1-сон, 21—23-бетлар.



Ҳар бир халқнинг ўз миллий қаҳрамонлари, маънавий раҳнамоси, сиёсий йўлбошчиси бўлади. Халқнинг кўздан-кўп вакиллари орасидан айнан бир-икки кишининг ажралиб чиқиб, бутун жамиятни ўз ортидан эргаштириши, унинг ҳурматига сазовор бўлишини нимадан далолат беради? Бу шундан далолат берадики, баркамоллик борасида ҳар бир халқнинг ўзига хос мезонлари, қарашлари бор. Масалан, бизнинг халқимиз Алпомиш, Широқ, Тўмарис каби афсонавий қаҳрамонларни, Алп Эртўнга, Спитамен, Амир Темур каби жасур саркардаларни, Имом Бухорий, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Алишер Навоий каби маънавият даҳоларини асрлардан буён улуғлаб, комиллик тимсоллари сифатида ардоқлаб келади. Чунки бу буюк сиймолар халқимиз тарихида ҳам, башарият тарихида ҳам ўчмас из қолдирган.

Дарҳақиқат, бу улуғ зотлар инсоният томонидан ҳам эътироф этилган. Чунки улар қолдирган амалий ҳаёт тажрибалари, илмий-маънавий мерос умумбашарий маданиятга муҳим ҳисса бўлиб қўшилган. Демак, улар сиймосида дунё аҳли ҳам мукамаллик аломатларини кўради.

Бундан шундай хулоса чиқадики, соф амалий-илмий нуқтаи назардан қараганда, инсоний комилликнинг иккита назарий аспекти, муҳим жиҳати мавжуд. Биринчиси — умуммиллий аспект. Иккинчиси — умуминсоний аспект.

Умуммиллийлик аспектида шаклланган комиллик дунёқараши, аввало, халқнинг миллий ғояси, стратегик мақсадлари, миллий қадриятлари, турмуш тарзи, шахс ва жамият муносабатлари борасида шаклланган анъаналарни ўзида мужассамлаштиради. Халқ онгида яралган қаҳрамонлар — миллат идеалидаги комиллик тимсолидир. Масалан, Алпомиш, Барчиной, Тоҳир, Зухра — барчаси ўзбек халқи орзу қилиб яшашга комил инсонлар.

Қадимги Грецияда ҳар бир соҳадаги комиллик тимсоллари худолар қиёфасида тасаввур этилган. Бизда эса бу тимсоллар аниқ тарзда (масалан, Алпомиш, Барчиной — мардлик, жасорат, ватанпарварлик тимсоли; Тоҳир ва Зухра, Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам, Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун — севги-муҳаббат, вафо ва садоқат тимсоли) тасаввур этилган, яъни комиллик ғояси анчагина ҳаётга яқинлаштирилган.

Кейинчалик тасаввуф таълимотининг бизнинг ўлка-

даги вакиллари комиллик ғоясини ҳаётга янада яқинлаштирди. Масалан, нақшбандия таълимотига кўра, комил инсон бўлиш учун фавқулодда бир фазилатларга эга бўлиш шарт эмас, балки Олоҳ ишқини дилга жо этиб, ҳалол меҳнат орқасидан кун кўришнинг ўзи комиллик. Бу таълимотнинг бош ғояси Баҳовуддин Нақшбанднинг «Дил-ба ёру даст-ба қор» деган даъватида мужассамлашган. Бу — ҳаётга прагматикларча ёндашув заруратидан туғилган шарқона таълимот эди.

Умуминсоний аспектда шаклланган комиллик тушунчаси, аввало, дунёдаги турли-туман халқ ва миллатларнинг ягона пировард мақсад — фаровон, озод, эркин ҳаётга интилиши, уларнинг барчаси учун хос бўлган ягона мавжудлик — инсонийлик моҳиятини тушуниб етиш заруратидан туғилади. Ҳақиқат туйғуси, гўзаллик туйғуси, комилликка ташналик туйғуси одамзот болаларининг барчасига хос хусусият. Мана шу умумий белги ва аломатлар, табиийки, умумий тимсолини — комиллик тимсолини шакллантиради. Мана шу умумий комиллик тимсолининг мавжудлиги боис халқлар бир-бирига ҳурмат билан муносабатда бўлишга, бошига мусибат тушган кезларда бир-бирига кўмак ва ёрдам беришга ҳаракат қилади. Умумбашарий қадриятлар ҳам ана шундай интилишлар жараёнида вужудга келади.

Тўғри, айрим радикал, бузғунчи оқим ва кучлар умуминсоний мазмундаги комиллик тушунчасидан ўзларининг сиёсий мақсадлари йўлида фойдаланмоқчи бўлади. Масалан, большевиклар тенглик, биродарлик, ижтимоий адолат сингари умумбашарий ғояларни сохталаштириб, уларни фақат коммунистик тузум даврида амалга ошириш мумкин, деган даъво билан чиқди. Бугунги кунда эса собиқ СССР зулмидан озод бўлиб, мустақилликка эришган мусулмон мамлакатларда, хусусан, Ўзбекистонда «ҳизбут-тахрир», ваҳдобийлик каби ақидапарастлик оқимлари ислом ғояларини байроқ қилиб, содда одамларни йўлдан оздирмоқчи бўляпти. Улар, ислом ҳукмронлигини ўрнатсак, халифаликни тикласак, инсонлар бахтли бўлади, ҳамма эмин-эркин яшайди, дея сафсата сотмоқда.

«Ўрта аср халифалигини қайта ўрнатиш ғояси ҳамда халқаро террорчилик ва диний экстремизм марказлари орқали моддий-ғоявий жиҳатдан таъминланаётган ақидапараст мафкуралар бугунги кунда минтақамиз-

даги тинчлик ва барқарорлик учун катта хавф бўлиб турибди»<sup>1</sup>.

Кўриниб турибдики, улар ҳам охир-оқибатда масалани комил инсон тушунчасига олиб бориб боғлайди, яъни бизлар ҳокимият тепасига келсак, ҳамма чин мусулмон бўлади, кофирлар камаяди, гуноҳкорлар йўқолади, дея ўзларича «жаннат» ваъда қилади. Ҳолбуки, инсоннинг комиликка интилиши бирор бир мафкура ҳукмронлигига боғлиқ эмас. Ахир, одамни мажбурлаб баркамол қилиб бўлмайди! Унга мажбуран намоз ўқитсангиз, мажбуран рўза тутдирсангиз, мажбуран таҳорат олдирсангиз, нима, у баркамол бўлиб қоладими? Аслида, биринчи галда, инсонга шарт-шароит яратиб бериш керак. Токи у ўз инсонлик бурчини қандай адо этиш йўлини ўзи танласин. Хоҳласин, мусулмончилик йўли билан комил инсон бўлсин, хоҳласин, тadbиркорлик қилиб, одамлар дуосини олиб, баркамолликка интилсин. Хуллас, комилик унинг кўнглидаги, иродасидаги табиий интилишга асосланиши керак. Айнан мана шу ўринда — комилик йўлини, инсоний такомил йўлини танлаш борасида кишининг сиёсий сезгиси, сиёсий маданияти муҳим ўрин тутади.

Сиёсий сезги, сиёсий маданият инсоннинг ўз имкониятларини тўғри баҳолай олиши, теварак-атрофдаги жараёнларнинг қайси бири муҳиму қайси бири номуҳим эканини фарқлай билиши, нимага устувор аҳамият бериш керагу нимага эътибор бермаслик лозим, шахсий манфаат билан юрт манфаати, шахсий манфаат билан Ватан манфаати ўртасидаги уйғунликлар нималарда намоён бўлганини белгилай олиш борасида жуда қўл келади. Сиёсий маданиятда мосуво бўлган одам эса буларнинг барчасига бепарво қарайди.

Комил инсон ғояси — ўта жозибали ва таъсирчан ғоя. Шу боис турли даврларда турли кучлар ундан турли мақсадларда фойдаланмоқчи бўлади. Лекин бу ғоя фақат миллат манфаати, юрт тараққиёти учун хизмат этиши зарур. Бизнинг мамлакатимизда бу ғоя айнан ана шундай мақсад учун хизмат қилмоқда.

Энг муҳим жиҳати шундаки, биз комил инсон камоли учун миллий кадриятларни ҳам, умуминсоний кадриятларни ҳам асос қилиб олдик. Яъни биз умуммиллий аспектдаги комилик тушунчасини умуминсо-

<sup>1</sup> «Миллий истиқдол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар». Тошкент «Ўзбекистон» нашриёти, 2000 йил, 56-бет.

ний аспектдаги комиллик тушунчасига уйғунлаштириб, чинакам замонавий, маърифий инсонни тарбиялашга киришдик. Президентимиз Ватанимизнинг ўзига хос тараққиёт йўли ҳақида гапириб, шундай деган эди: «Ўзбекистонни янгилаш ва ривожлантиришнинг ўз йўли тўртта асосий негизга асосланади. Бу негизлар қуйидагилардир:

- умуминсоний қадриятларга содиқлик;
- халқимизнинг маънавий меросини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш;
- инсоннинг ўз имкониятларини эркин намоён қилиши;
- ватанпарварлик<sup>1</sup>»

Бу асос-негизлар юрдошларимизнинг камол топишида ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда. Чунки биз бу борада ўзимизнинг миллий меросимизда мавжуд бўлган, цивилизация ютуқлари сифатида тан олинган, инсоннинг қалбида, руҳида азал-азалдан ривожланиб келатган эзгу тамойиллар, орзу-интилишларни ўзлаштириш, бугунги эҳтиёжларимизга хизмат қилдириш йўлидан бормоқдамиз. Биз миллий меросимизга ҳам, умуминсоний меросга ҳам меҳр-муҳаббат билан қарамоқдамиз.

Энди асосий масалага — инсон амалда комил бўлиши мумкинми, деган масалага қайтайлик. Хўш, инсон комил бўлиши мумкинми? Комил бўлиши мумкин бўлса, унга эришиш йўллари қандай?

Биз инсон мутлақ комил бўлолмайди, деган фикрга қўшилаемиз. Мутлақ комиллик — Оллоҳга хос. Оллоҳ — мутлақ комиллик тимсоли. Аммо ана шундай тимсолнинг борлиги инсонга тинчлик бермайди. Унинг кўнглида беқиёс ҳавас, иштиёқ, интилиш уйғотади. Ана шу ҳавас, иштиёқ ва интилиш сабаб инсон ўз моҳиятини англашга интилади, хатти-ҳаракатларига танқидий қарайди. Айнан ана шу ҳавас, иштиёқ ва интилиш боис у ижод қилади, гўзалликдан зақланади, бунёдкорлик билан шуғулланади, дилидаги салбий туйғулар — кибру ҳаво, нафси бало, такаббурликни енгади, кўнгил салтанати тахтига эзгуликни чиқаради, бир сўз билан айтганда, комиллик руҳи билан нафас олади. Қисқаси, инсоннинг мутлақ комиллик — Оллоҳга ҳавас қилиб яшашининг ўзи баркамоллик белгиси. Агарда инсон ёвузлик

<sup>1</sup> Ислом Каримов. «Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура». «Ўзбекистон» нашриёти, 1996 йил, 76-бет.

тимсолига ҳавас қилса, ёвузлик сари интилса, билинги, унда комиллик туйғуси сўнган, унда тубанлик сезгиси кучли бўлади.

Ушбу мулоҳазалар асосида шундай хулоса чиқариш мумкин: инсон амалий жиҳатдан комил бўла олади. Йўқса, унинг ҳаётида маъно-мантиқ қолмаган бўлар эди. Инсоннинг амалий комиллиги — унинг такомиллашув йўлидаги доимий ҳаракати, ҳақиқатга қараб, маърифатга қараб муттасил интилишидир. Халқимиз «Интилган — етар муродга, интилмаган — қолар уятга» деб бекорга айтмайди.

Буюк ўзбек шоири Алишер Навоий эса худди мана шу ғояни ифодалаб, шундай деган:

Ноқис уддирким, ўзин комил дегай,  
Комил улким, нуқсин исбот айлагай.

Бу байтнинг мазмуни қуйидагича: кимки ўзини зўр деб, кам-кўстсиз деб ўйласа, у аслида ноқисли, яъни нуқсонлиқдир, кимки ўз камчилигини билиб, уни тузатиб борса, у комил, чунки унинг камчилиги борган сари тугаб боради.

Хуллас, ўз камчиликларини тан олишдан қўрқмай, уларни бартараф этишга қодир бўлган одам — баркамолликка эришадиган одам, баркамолликка муносиб одам. Чунки ҳаракат, меҳнат, мақсад йўлидаги интилиш ҳар қандай бахт-саодатнинг манбаидир.

## ШАРҚ ВА ҒАРБ ФАЛСАФАСИДА КОМИЛЛИК МАСАЛАСИ

Комиллик масаласи ижтимоий тафаккурнинг деярли барча шаклларида — диний фалсафада ҳам, дунёвий фалсафада ҳам, адабиёт ва санъатда ҳам энг асосий масалалардан бири бўлиб келган. Бу масалага ёндашишда уларнинг барчаси ўзига хос услуб, восита ва усуллардан фойдаланади.

Юқорида комиллик тушунчасига ёндашишда икки хил аспект — умуммиллий ва умуминсоний жиҳатлар мавжудлигини таъкидлаган эдик. Шу билан бирга, ушбу масалага Шарқ фалсафасида ўзига хос, Ғарб фалсафасида ўзига хос ёндашув мавжуд.

Қадимий Шарқ фалсафалари — зардуштийлик, буддавийлик таълимотларида инсоннинг қай даражада камол топиши унинг вужудига жойланган руҳларнинг

ҳолатига боғлиқ деб ҳисобланган. Агарда инсон қалбида эзгу руҳлар кучли бўлса, у муқаррар равишда юксаклик сари интилади, ҳаёт йўлларида босқичма-босқич камол топиб боради. Агар инсон кўнглида ёвуз руҳлар тажовузи кучайиб кетса, унинг заволга юз тутиши аниқ, деб ҳисобланган. Бу фалсафалар замирида руҳ — тарбияга муҳтож, руҳ — эътиқодга муҳтож деган ғоялар ётган. Инсон эзгулик худосига қанча кўп ишонса, ўз қалбини шунга монанд тарбия этса, биринчи галда, борлиқда эзгулик тантанаси кучаяди, эзгулик нури шарофати билан инсоннинг ўзи ҳам мукамаллашади.

Зардуштийликда ёруғлик, олов ёвузликка қарши кураш воситаларидан саналган. Шу боис бошга ташвиш тушганда олов ёқиб, дуолар ўқилган, келин-куёвлар янги уйга киришдан олдин, ёвуз руҳлардан халос бўлсин, деб гулхан атрофидан айлантирилган.

Комиллик ғояси ислом динида ҳам муҳим ўрин тутади. Бу фикр миллий истиқлол мафкурасининг устувор йўналишларини белгилаб берган «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» рисоласида ҳам таъкидланган<sup>1</sup>. Ислом инсонни борлиқдаги бутун мавжудотнинг сарвари, Оллоҳга энг яқин зот деб улуғлайди, уни ҳатто фаришталардан ҳам устун қўяди. Исломий талқинга кўра, худо инсонни яратгач, барча фаришталарни унга таъзим қилишга буюради. Шайтондан бошқа ҳамма фаришталар инсонга таъзим қилади, фақат шайтон кеккайиб, таъзим қилишдан бош тортади.

Ислом баркамол инсон бўлиш учун аввало иймонга кириш керак — Оллоҳни, унинг пайғамбарларини, унинг илоҳий китобларини, охират кунини, охиратдан кейин қайта тирилишни тан олиб, Оллоҳнинг кўрсатмаларига — шариат қоидаларига амал қилиш лозим, деб ҳисоблайди.

Ислом фалсафаси маънавий камолотга ҳам, жисмоний камолотга ҳам катта эътибор беради. Юксалиш йўлидаги энг муҳим омил — нафсни жиловлай билиш, сабр-қаноат, ҳар ишни мулоҳаза ва кенгаш билан қилиш кераклигини уқтиради. Ислом ғоялари асосида тасаввуф таълимоти ривожланган. Бу таълимотнинг бир талай тармоқлари, йўналишлари мавжуд. Ҳар бир минтақада табиий муҳит, халқнинг яшаш тарзи, қадимий

<sup>1</sup> Қаранг: «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар». Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 2000 йил, 56-бет.

анъаналари, руҳияти асосида тасаввуфнинг турли оқимлари шаклланган. Масалан, мукошафа илмининг йирик намояндаси Ибн Арабий Ироқда, мавлавия таълимоти асосчиси Мавлоно Жалолиддин Румий Румда, яссавия таълимотининг асосчиси Аҳмад Яссавий Туркистонда, кубравия таълимоти асосчиси Нажмиддин Кубро Хоразмда, нақшбандия таълимоти асосчиси Баҳоуддин Нақшбанд Бухорода ўз таълимотини яратган. Бу таълимотлар инсонни ижтимоий-руҳий жиҳатдан тарбиялаш борасида турли усул ва йўллارни қўлласа-да, битта мақсадни — комил инсоннинг камолотини кўзда тутади.

Умуман, тасаввуфнинг комил инсон тўғрисидаги таълимотининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у комиллик тамойилларини Оллоҳнинг сифатларига мос ҳолда шакллантиради. Масалан, нақшбандия таълимотида Оллоҳнинг ишқи ва шу ишққа мос ҳолда меҳнат қилиш асосий ўринда туради. Яссавия таълимотида эса нафсга қарши жанг эълон қилиш, моддий дунёни талоқ қилиш, ундан юз ўтириш устувор аҳамият касб этади. Яссавия таълимотининг асосчиси Аҳмад Яссавий «Ошиқларнинг суннатидир тирик ўлмак» дейди. «Тирик ўлмак»нинг маъноси — тирик пайтда, имкон бор чоғида нафси балодан, кибри ҳаводан воз кечиш, охиратни ўйлаш. Охират, Аҳмад Яссавий назарида, кишини комилликка ундовчи муҳим омил. Одамзот бу дунёдан фоний бўлиб, у дунёга — Оллоҳ ҳузурига бориб сўроқ беришни ўйлар экан, шубҳасизки, ўзини гуноҳлардан тияди, худога ёқадиган ишларни қилишга жазм этади.

Аҳмад Яссавий ва бошқа сўфийлар назарида, бу дунё — омонат, муваққат манзил. Ҳақиқий, асл ватан — нариги дунёда, Оллоҳнинг ҳузурига. Шоир ва олим Мирзо Кенжабек бу ҳақда шундай деб ёзади: «...Тасаввуфда ўлим — асл ватан остонасидир. Ҳазрати шайх Ҳасан Басрий аятадилар: «Қабр — дунё охиратининг охири ва охират ҳаётининг бошидир». Кўряпмизки, икки хил умр — дунёдагиси ҳам, охиратдагиси ҳам «ҳаёт» деб эътироф этиляпти. Ҳаёт бўлгач, демак, ватан бор. Зеро, ватан бор жойда ҳаёт бўлади.

Ер устида ўлмас бурун тирик ўлдим,  
Олтмиш учда суннат, деди, эшитиб билдим.  
Ер остида жоним билан қуллуқ қилдим,  
Эшитиб, ўқиб, ерга кирди қул Хожа Аҳмад.

Хўш, бу ўлим қандай ўлим? Яссавий бундан аввал: «Эллик ёшда нидо келди: ўлмак осон, шарти улдуур — сенда бўлса нури иймон», деб айтадилар. Яъни, иймони мустаҳкам, покланиб улгурган одам ҳеч қандай ўлимдан кўрқмайди. Иймонсизга ўлим кўрқинчли. Чунки иймонсизнинг бутун бойлиги шу дунё эди, ундан ҳам айрилди. Иймонлининг эса охирати — асл ватани бор. Қолаверса, Ҳазрати Хожа таърифлаган ўлим ориф ошиқнинг — Ҳақ ошиғининг ўлимидир:

Ошиқлари ўлмас бурун ўлар эмиш...»<sup>1</sup>

Хуллас, тасаввуф таълимотида Ҳаққа ошиқлик — комилликнинг бош шартидир. Чунки ҳақ ишқи билан ёнган инсон фақат эзгуликни ўйлади, бу дунёнинг ўткинчи эканини жуда яхши билади ва шунинг учун ҳам ўзини нафсга берилишдан тияди.

Ўз ҳаётида нақшбандия тариқатига ихлос қилган, лекин ижодда шарқона қадриятлар билан умуминсоний қадриятларни муштараклаштиришга ҳаракат этган Алишер Навоий халққа хизмат қилиш — инсоний умрнинг мазмун-моҳиятини белгиловчи асосий мезон, деб билади. Шу боис бу ғояни ғазаллари ва достонларида турли шаклларда акс эттиради. Бир ўринда у бундай деб ёзади:

Менга қилса минг жафо, бир қатла фарёд айламон,  
Элга қилса бир жафо, минг қатла фарёд айларам.

Яъни, шоир, менга минг бор жафо қилсалар ҳам, майли, мен чидайман, лекин элга озгина жафо қилсалар, чидай олмайман, жоним оғриб, минг бора оху фиғон этаман, демоқда.

Алишер Навоий «Садди Искандарий» достонининг хотимасида бу ғояни янада таъсирлироқ ифода этади:

Навосиз улуснинг навобахши бўл,  
Навоий ёмон бўлса, сен яхши бўл.

Яъни, шоир мададга муҳтож халққа мададкор бўл, Навоий кўп яхшилик қилолмай ёмонга чиққан бўлса, сен яхши бўлгину кўпроқ яхшилик қилишни ўйлагин, демоқда.

Кўриниб турибдики, Алишер Навоийнинг комил

<sup>1</sup> Мирзо Кенжабек. «Асли ватан қайғуси». «Тафаккур» журнали, 1996 йил, 1-сон, 57—58-бетлар.



инсон борасидаги қарашлари дунёвий руҳда, ҳаёт талабларига яқин. У халққа яхшилик қилиш, кўпчиликнинг мушкулини осон этиш — инсон руҳини безайдиган энг олий фазилат, деб билади.

Бу жиҳатдан Бобур Мирзонинг қарашлари Алишер Навоий қарашларига мос. Бобур Мирзо «Яхшилик» радифли газалида бу борадаги нуқтаи назарини жуда яхши ифодалаган:

Бори элга яхшилик қилғилки, мундин яхши йўқ,  
Ким, дегайлар даҳраро, қолди фалондин яхшилик.

Адабиётшунос Азиз Қаюмов Алишер Навоийнинг комиллик борасидаги идеали ҳақида гапира туриб, шундай дейди: «Менимча, Навоийнинг идеал қаҳрамони Фарҳоддир. Бу қаҳрамоннинг феъл-атворида, юриш-туришида, фаолиятида мукамал инсонга хос фазилатларнинг барчаси жамулжам. У илму ҳунарни беҳад муҳаббат билан ўрганади. Меҳнатсеварлик, инсоф, ҳалоллик, камтарлик, ҳиммат ва мурувватпешалик, фидокорлик, покиза тийнатлик, ота-онага ҳурмат, тахту тож, давлат ва бойликка бефарқ қараш — ҳуллас, баркамол одамга хос нимаики сифат бўлса, ҳаммаси Фарҳодда бор. Шунинг учун эл, халойиқ Фарҳодни ғоят севади, туну кун уни дуо қилади. Шоирнинг ўзи эсанинг олий фазилатларини мана бундай таъриф этади:

Демонким, кўнгли пок ҳам кўзи пок,  
Тили поку сўзи поку ўзи пок,  
Анингдек тийнати покиға лойиқ,  
Дуосин айлабон поки халойиқ»<sup>1</sup>

Фарҳодни мана шундай фазилатлар соҳиби этган нарса — ёр ишқидир.

Умуман, Шарқ шеърляти ва фалсафасида ишқ — ўзни англаш йўлидаги муҳим омил. Киши ишқ туфайли ўзини ҳам, Ҳақни ҳам танийди, ҳаётида маъно-мазмун кўради. Шу боис сўфий шоир Бобораҳим Машраб «Ёрсиз ҳам, бодасиз Маккага бормоқ не керак?» дея хитоб қилади. Ёр бу ўринда худо, бода эса — ишқдир. Яъни шоир қалбида Оллоҳнинг ишқи бўлмаса, Маккага бориб, қуруқ Каъбани тавоф этишдан нима фойда, демоқчи.

<sup>1</sup> Азиз Қаюмов. «Комиллик низоми». «Тафаккур» журнали, 1995 йил, 1-сон, 7-бет.

Ўзбек мумтоз шоираси Нодира эса ишқнинг комил инсон қиёфасини шакллантиришдаги ўрнини таъкидлаб, шундай ёзган:

Муҳаббатсиз киши одам эмасдир,  
Гар одамсен, муҳаббат ихтиёр эт.

Халқимиз одамийликни, инсонийликни ҳар нарсадан юқори қўяди. Шу боис «Отанг боласи бўлма, одам боласи бўл», дея нақл қилади. Яъни биз учун инсон бўлиш, одам бўлиш — ҳаётнинг бош масаласи. Шу боис Ватанимиз мустақилликка эришганидан сўнг баркамол инсон масаласига давлат миқёсида зўр эътибор берилга бошлади.

Хўш, инсоний камолотнинг чегараси борми? Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин» достони хотимасида мана шу саволга жавоб бўладиган мисраларни битади:

Қуёшлиқ истасанг, касби камол эт,  
Камол ар касб этарсен, бемалол эт.

Яъни, камолот бобида чекланиш бўлмаслиги зарур. Зеро, чекланиш — нуқсон белгиси. Комил инсонда эса нуқсон бўлмаслиги зарур. Демак, комиллик бемалоллик, яъни чек-чегарасизлик билан ҳамоҳанг.

Биз мустақилликка эришганимиздан сўнг инсоннинг эзгу интилишлари қаршисида ҳеч қандай тўсиқ, чегара қолмади. Қанча кўп яхшилик истасангиз, шунча кўп шарт-шароит бор.

Абу Наср Форобий. «Фозил одамлар шаҳри» асарида инсоний камолотнинг асоси ижтимоий тузумдаги адолат барқарорлиги билан белгиланишини таъкидлайди. Бу фикр Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Низомулмулк каби донишмандлар асарларида ҳам ўз ифодасини топган.

Саъдий Шерозийнинг «Гулистон», Кайковуснинг «Қобуснома», Алишер Навоийнинг «Ҳайратул-аброр», «Маҳбубул қулуб», Абдулла Авланийнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» каби асарларида баркамол инсон эга бўлиши лозим бўлган фазилатлар ҳақида фикр юритилади, ибратли ҳикоялар келтирилади.

Умуман, Шарқ, хусусан, ўзбек фалсафий тафаккурида комил инсон гоёси қандай ифода этилганини мухтасар баён этадиган бўлсак, унга кўра, аввало, кўнгил пок бўлмоғи, қалб эзгу туйғуларга лиммолим бўлмоғи

зарур. Агар комилликнинг ижтимоий шарт-шароитларини назарда тутадиган бўлсак, Шарқ фалсафаси, аввало, одил ҳукмдор ва адолатли тузумни ана шунда шарт-шароит гарови деб билади. Лекин аксарият ҳолларда объектив омиллар — ижтимоий шарт-шароитда кўра, субъектив омиллар — шахснинг қобилияти ва истеъдоди, шахсий интилишларига кўпроқ эътибор берилади.

Бу жиҳатдан Фарбдаги комил инсон фалсафаси Шарқ фалсафасидан бир оз фарқ қилади.

Қадимги грек фалсафасида одамлар яратилиши — қисматига кўра ҳар хил бўлиши таъкидланади. Худо қисматига биноан, ҳар кимга ҳар хил тақдир тайин этади: биров қобилиятли, биров яхши қобилиятли, биров ўртача қобилиятли бўлади. Лекин ҳар ким ҳаётдаги ўз ўрнини билиши зарур.

Қадимги грек файласуфлари Аристотель ва Платон ҳаётда кўп нарса инсоннинг ўзига — унинг интилиш ва саъй-ҳаракатларига боғлиқ эканини, инсоннинг ўзида ўзини идора қила олиш қобилияти мавжудлигини, бу қобилият интилиш, тажриба орқали ирода кўринишини олишини исботлаб берди.

Аристотель инсоннинг гўзалликка, мукамалликка қараб интилиши унинг қалбидаги муҳаббат туйғусидан куч олишини, бу муҳаббат яралмиш — инсоннинг яратган — Худога илоҳий боғлиқлик рамзи эканини асослади.

Инсон ҳақидаги таълимотлар ривожда Фарб Уйғониш даври — фарб Ренессанси муҳим ўрин тутайди. Бу даврда Фарб олимлари инсон табиатнинг энг буюк мўъжизаси эканини, у цивилизация учун энг буюк қадрият бўлиб қолажagini исботлаб берди.

Фарбдаги комил инсонга оид қарашларнинг шаклланишида христианлик дини, унинг турли оқимлари муҳим ўрин тутайди. Ҳаёт, тараққиёт илгариллагани сари дин ҳам ислоҳ этилиб, янги-янги мазҳаблар пайдо бўла бошлади. Айниқса, протестантлик оқимининг пайдо бўлиши христиан дунёсида кескин бурилиш ясади. Бу оқим, аввало, ижтимоий муносабатлар асоси бўлган иқтисодий қарашларни ўзгартди, меҳнатга, ишлаб чиқаришга янгича ёндашиш анъаналарини вужудга келтирди. Бу мазҳабга XVI асрнинг биринчи ярмида Женева шахрининг диктатори Ж. Кальвин асос солиди. Шу боис у кальвинизм деб ҳам аталади. Бу оқим буржуача тадбиркорликка йўл очиб берди. Яъни айнан

мана шу оқим пайдо бўлганидан сўнг моддий манфаатларни кўзлаб, моддий фаровонликни ўйлаб ҳаракат қилиш айб бўлмай қолди.

Шунга қадар христиан дунёсида тадбиркорлик ва судхўрлик билан шуғулланиш, яъни шахсий бойлик орттириш йўлида ҳаракат қилиш қораланад, бу ишлар билан эса фақат яҳудийлар шуғулланад эди. Протестантлик оқими одамларнинг ўз куч-вайратига бўлган ишончни жўштириб юборди. Фарбдаги прагматизм, амалиётчилик шу тариқа пайдо бўлди. Бу нарса, табиийки, Фарб файласуфларининг комил инсон ғоясига бўлган қарашларини ҳам ўзгартди. Файласуфлар олдида ҳеч бир амалий иш қилмаган ҳолда ёки камроқ иш қилиб бегуноҳ ва соф яшаган маъқулми ёхуд кўпроқ хато ва гуноҳ қилиб бўлса-да, ўз зиммасига тушган тақдирни адо этиб, амалий иш қилиб кетган яхшими, деган муаммо пайдо бўлди. Охир-оқибатда улар инсон эркин яраган, демак, фаолият борасида ҳам уни ўз ҳолига қўйиб бериш керак, фақат унинг бу эркинлиги жамиятта, бошқа кишиларга зарар етказадиган номаъқулчиликка айланиб кетмаслиги учун зарур механизмни яратиш керак, деган хулосага келдилар. Фарб кишисининг ўзига хос эркинлигини ёш тадқиқотчи Фахриддин Низом шундай таъриф этади: «Фарб кишисининг эркинлиги бошқа бир кишининг эркинлиги бошланадиган жойда тугайди. Бу чегарани қонун белгилаб беради. Шунинг учун ҳам у қонун ўзи тарафда бўлган вақтда ҳеч ким билан муроса қилмайди. Шарқ кишисининг назарида жамоа ва ахлоқ меъёрлари қораламайдиган ҳар бир хатти-ҳаракат тўғри»<sup>1</sup>.

Бундан шу нарса аён бўладики, Шарқ кишисининг хатти-ҳаракатлари мавжуд анъаналарга қанча кўп мос келса, у ўзини шунча эркин, шунча комил ҳис этади. Фарб кишиси эса қонунни бузмаса, бас, ўзини ҳам маънан, ҳам жисмонан эркин ҳис қилаверади. Лекин бу — ўта нисбий хулосадир. Чунки бугунги тараққиёт натижасида турли маданиятлар, турли қараш ва таълимотлар шу қадар интеграциялашиб кетдики, дабдурустандан улар ўртасига чегара қўйиб бўлмайди.

Бугун Шарқда фарблашув, Фарбда эса шарқлашув жараёни кетаётгани, дунё тобора ягона қиёфа касб этиб бораётгани ҳам сир эмас. Шу боис айрим файла-

<sup>1</sup> Фахриддин Низом. «Янгиланиш анъанаси». Тошкент. «Маънавият» нашриёти, 1998 йил, 23—26-бетлар.

суфлар бутунги замоннинг кишиси бу — шарқона назокат ва одобни, ғарбона қатъият ва шижоату ғайратни ўзида мужассам этган одамдир, деган хулосага келмоқда.

Комилликнинг мана шу икки бебаҳо манбаи — Шарқ фалсафа мактаби ва Ғарб фалсафа мактабини мукамал ўзлаштириб, амалиётга татбиқ этиш, айниқса, биз тадқиқ этаётган масала — сиёсий маданият қирраларини англаб етишда муҳим аҳамият касб этади. Чунки комил инсон ҳақидаги турли таълимотлар сиёсий маданиятнинг шаклланишида ўзига хос негиз вазифасини ўтайди. Сиёсий маданият соҳиби бўлишга интилган киши мана шу манбаларни пухта ўрганиб, улардан хулоса чиқариб, инсонга, халққа, миллатга, жамиятга қандай муносабатда бўлиш, ижтимоий масалаларга қандай ёндашиш илмини ўрганади. Зеро, биз комил инсон масаласига алоҳида боб ажратганимизнинг боиси ҳам шунда. Маълумки, инсоннинг ҳар қандай хатти-ҳаракати, аввало, мақсад-муддаони белгилаб олишдан бошланади. Мақсад-муддаосиз ҳаракат ҳаракат эмас, сарсончиликдир. Шу маънода қараганда, сиёсий маданиятга эришишни истаган одамнинг кўнглида ҳам комиллик орзуси бўлади. Бошқача айтганда, сиёсий маданият инсоний комилликнинг кўринишларидан бири. Ёки у — инсонийликнинг фаол шаклидир.

## II. СИЁСИЙ МАДАНИЯТ — ДЕМОКРАТИЯ ВА ЭРКИНЛИК МАҲСУЛИ

### СИЁСИЙ МАДАНИЯТ ЗАРУРАТИ

Сиёсий маданият — инсоннинг ижтимоий фаолияти, ижтимоий такомил жараёнида шаклландиган сифат. Унинг маъно-моҳиятини жамиятдаги устувор муносабатлар, устувор қонун-қоидалар моҳияти белгилайди. Бошқача айтганда, сиёсий маданият муайян шахснинг жамият томонидан эътироф этилган устувор муносабатлар, анъана ва қадриятлар ҳамда қонун-қоидаларга бўйсунуш даражаси, улар асосида ўз фаолият кўникмаси, характер хусусиятлари, ҳуллас, ўзига хос инсоний қиёфасини шакллантира олишидир. Бундан маълум бўлмоқдаки, сиёсий маданият шахснинг ўз атрофидаги ижтимоий муҳитга эркин муносабатини, унинг ҳақ-ҳуқуқ, нуқтаи назар, фикр билдириш борасида танлаш имкониятига эга бўлишини тақозо этади. Яъни сиёсий маданият, моҳият-эътиборига кўра, демократик муҳитни талаб қилади. Бинобарин, том маънодаги сиёсий маданият ҳам фақат демократик тузум шароитида бўлиши мумкин. Нима учун?

Мана, ўзингиз тасаввур этинг, маъмурий-буйруқ-бозлик тизими шароитида қандай сиёсий маданият бўлиши мумкин? Чунки бундай тузум шароитида ҳамма — ижрочи, ҳеч ким мустақил равишда ўзича бир иш қилолмайди. Бунга йўл ҳам кўйилмайди. Демак, ҳеч ким эркин фикр ҳам билдиролмайди, эркин фаолият ҳам юритолмайди. Ҳамма бўйсунуши лозим бўлган ягона қоида — қўрқув. Собиқ совет давридаги тузум худди шундай эди. Қўрқувга, зулмга, истибодга асосланган жамиятда эса ҳеч қандай маданият бўлмайди.

Тўғри, собиқ совет давридаги мафкура «социалистик жамият кишисининг юксак ахлоқи, юксак дунёқараши» ҳақида лоф урар эди. Амалда ҳеч қандай советча ахлоқ йўқ эди. Ҳар бир миллатнинг асрлардан буён асраб келаётган миллий ахлоқ ҳар бир инсоннинг ўз оила, мактаб, жамоа муҳитида шаклланган ахлоқи бор эди, лекин барча жамият аъзолари учун умумий бўлган,

хамма томонидан эътироф этилган умумий ахлоқ йўқ эди. Кўпинча ана шу умумий ахлоқ ўрнини партиявий ахлоқ, тўғриси айтганда, ахлоқсизлик эгаллар эди. Совет даврида ҳеч ким қонунга бўйсунмас, ҳуқуқий тафаккур деярли йўқ даражада эди. Яъни сиёсий маданиятни шакллантиришга асос бўладиган ижтимоий негизнинг ўзи йўқ эди. Шу боис нафақат оддий фуқаролар, ҳатто коммунистик партия «доҳий»ларнинг фаолиятида ҳам сиёсий маданиятдан асар топилмас, аксинча, улар бетайин сиёсати билан барчанинг жонига тега эди.

Пухта асосланган ва аниқ-равшан бўлган стратегик мақсаднинг йўқлиги, большевикларча сиёсатнинг таянч-асосдан маҳрумлиги «доҳий»ларнинг аввал бошданок бир-бирига тескари, мантиқан зид қадамлар қўйишига, охир-оқибатда халқнинг қаҳр-ғазабига дучор бўлишига сабаб бўлди. Масалан, аввалига «Завод-фабрикалар — ишчиларга, ер — деҳқонларга!» дея майдонга чиққан большевиклар ҳокимият тепасига келгач, на ишчиларга, на деҳқонларга ҳеч нарса бермади. Аксинча, ҳаммани талаб, хонавайрон этди. Ёки бошида «Йўқолсин буржуача маданият!» деб байроқ кўтариб, кейинча «Биз инсоният томонидан яратилган барча маданият намуналарини ўрганишимиз керак», деб, ўзларини бутун инсониятга мансуб қилиб кўрсатмоқчи бўлганларини эсланг. Бунақа мисолларни истаганча келтириш мумкин. Уларнинг барчаси маъмурий-буйруқ-бозлик, қўмондонлик тузуми шароитида сиёсий маданиятни шакллантириш у ёқда турсин, ҳатто оқилона сиёсат юритиш ҳам амримаҳол эканини кўрсатади.

Худди шунингдек, яккаҳокимлик, яккабошқарувчилик тузуми шароитида ҳам том маънодаги сиёсий маданиятни шакллантириб бўлмайди. Масалан, романовлар яккаҳуқумронлигига асосланган чоризм даврини эслайлик. Бу даврда подшо ва унинг атрофидаги хушомадгўйлар ҳамма нарсани ҳал этган. Тўғри, ўша даврдаги Фарб мамлакатларида содир бўлаётган ўзгаришлардан хабардор зиёлилар империянинг таназзули яқинлашиб қолганини, ислоҳотларни бошлаш заруратини ҳис этган. Лекин халқнинг аксарияти бу заруратни тўлиқ англаб етмаган. Яъни зиёлиларнинг айрим гуруҳларигагина хос бўлган сиёсий тафаккур, сиёсий фикрлаш тарзи, бутун халққа хос эмас эди. Чунки тузум ҳар бир фуқаронинг умумий тараққиёт тамойилларига муқобил равишда фикрлашига имкон бермас эди.

Қолаверса, яккаҳукмронлик даврида халқнинг ижтимоий-сиёсий интилишларини ифодалайдиган демократик институтлар — парламент, сиёсий партиялар, маҳаллий вакиллик идоралари, сайлов тизими, эркин ахборот воситаларининг ҳеч бири шакллана олмайди. Шакланган тақдирда ҳам хўжакўрсин учун савлат тўкиб туради, мутлақо амалий аҳамият касб этмайди. Чунки бундай тузум шароитида халқнинг ўз муносабатини эркин ифодалашига зарурат бўлмайди. Масалан, собиқ совет тузуми даврида худди шундай эди. Четдан қараганда, бу тузумнинг сиёсий тузилиши демократия талабларига, омма сиёсий маданиятини намоён этиш мезонларига тўла-тўқис мос келадигандек эди гўё. Яъни парламент — Олий Совет бор эди, сайлов тизими бор эди, оммавий ахборот воситалари бор эди. Лекин асосий нарса — ана шу институтлар орқали ҳокимиятга эркин муносабат билдириш ҳуқуқи йўқ эди. Чунки бу муассасаларнинг барчаси ягона уюшган куч — коммунистик партия манфаатларига бўйсундирилганди. Коммунистик партиянинг манфаатлари эса халқ иродасининг эркин намоён бўлишини мутлақо рад этарди. Шунинг учун омманинг сиёсий маданияти ана шу ҳукмрон куч — коммунистик партия манфаатларини қанчалик фаол қўллаб-қувватлаши билан белгиланар эди. Коммунистик партия ўзининг ҳокимиятга яккаҳукмронлигини ниқоблаш учун «Партия ва халқ ажралмасдир. Партия ва халқ манфаатлари ягона» деган шиорларни байроқ қилиб олган эди.

Аслида, фалсафий ва ҳуқуқий нуқтаи назардан қараганда, советча талқиндаги сиёсий маданият сиёсий калтабинлик оқибати эди. Чунки бу тузум халқнинг ҳақ-ҳуқуқини истаганича топтар эди. Охир-оқибатда халқ ҳамма нарсага бепарво қарайдиган оломонга айланиб қолди. Давлатнинг тепасида ким турибди, уни кимлар бошқаряпти, қандай бошқаряпти — унга барибир бўлиб қолганди. Лекин, чуқурроқ ўйлаб қаралса, мана шундай бепарволик замирида ҳам алақандай муносабат, сиёсий ирода бор. Лекин бу — энг заиф, энг ночор муносабатдир. Халқ ана шу бепарволиги воситасида, авваламбор, ҳукмрон кучга ўз норозилиги ва ишончсизлигини ифода этмоқда. Қолаверса, мана шу тузумдаги адолатсизликка барҳам бериш, уни ўзгартириш, унга таъсир ўтказиш борасида ўзи ҳам ожиз эканини тан олмоқда.

Бу фикрларнинг барчаси ҳақиқий сиёсий маданият



фақат озодлик ва мустақиллик муҳитида, халқ ўз тақдирига ўзи хўжайин бўлган тузум шароитида шаклланиши мумкин эканлиги ҳақидаги юқоридаги фикри-мизни тасдиқлайди. Чунки халқнинг озод ва эркин ҳаёти, жамият ва давлат ўртасидаги ҳамкорлик ижтимоий турмушни барчанинг иродасини тенг ва адолатли тарзда ифода этадиган қонунлар асосида бошқариладиган тузум — демократик жамиятга асос бўлади.

«Миллий истиқлол ғояси: асосий тамойиллар» рисо-ласида бу қараш чуқур асосланиб, шундай дейилади: «Юрт тинчлиги, Ватан озодлиги ва мустақиллиги билан чамбарчас боғлиқдир... юксак маънавият, сиёсий маданият, миллатнинг ғоявий ва мафкуравий етуклиги — юрт тинчлигини сақлашнинг муҳим омилидир»<sup>1</sup>. Демократия ана шундай улуғ мақсад, аввало, озодлик йўлида ҳаммани фикрлашга, айрим гуруҳларнинг дунёқарашини билан келишишга, айрим гуруҳларнинг дунёқарашини билан эса келишмасликка, ўз ҳақ-ҳуқуқи учун курашишга ундайди. Демократия шароитида инсон ўзи хоҳлаган, ўзи маъқул топган усул ва шакл воситасида сиёсатга, ҳокимият тармоқларига, ҳуллас, теварак-атрофидаги воқеликка муносабатини доимий ифодалаб беради. Сиёсий маданиятнинг моҳияти ҳам ана шундан — жамият тараққиётидан, дунё ривожидан огоҳлик ва бу борадаги муносабатни эркин, бошқаларга малол келмайдиган тарзда ифодалай олишдан иборат.

Шу боис, айтиш мумкинки, сиёсий маданият тарихи демократия тарихи билан узвий боғлиқ. Хўш, демократия ҳақидаги илк тушунчалар қачон пайдо бўлган?

Демократия асли инсоний эрк ва озодликнинг моҳиятидир. Яъни инсон илк яралиш давридан оқ озод, ҳур ва эркин яралган. Лекин бора-бора инсонлар турли қавмларга бўлингач, бир қавм иккинчи қавм устидан ҳукмронлик қилиб, унинг эркини бўға бошлаган. Бошқача айтганда, зўравонлик одатий тус ола борган. Мана шу хавф — зўрларнинг заифлар устидан ҳукмрон бўлиб олиш эҳтимоли озодликни, ҳар бир шахс эркини ҳимоя этиш механизмини ишлаб чиқиш ва жорий этиш заруратини вужудга келтирган.

Мана шундай эркинлик механизмини яратиш йўлидаги уринишлар илк бор қадимги Грецияда кўзга таш-

<sup>1</sup> «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар». Тошкент, 2000 йил, 54-бет.

ланган. Грек файласуфлари реал эркинлик фалсафасини яратишга ҳаракат қилди.

Зеро демократия бу — реал эркинлик фалсафасидир.

Журналист ва файласуф Карим Баҳриев демократиянинг бугунги цивилизация тараққиётида тутган ўрнига тўхталиб, шундай дейди: «Бугун демократия — жаҳон тараққиётининг асосий тамойилларидан бири, нафақат сиёсий, балки маънавий қадрият ҳамдир. Бугун жаҳонда демократияни тан олган мамлакатгина эътироф ва эътибор қозонади. Демократия меъёрларини оёқости қилган мамлакатни жаҳон ҳамжамияти ўз сафига қўшмайди. Жаҳондаги АҚШ, Буюк Британия, Япония каби тарихий тақдири турлича, урф-одатлари, дини бир-бирига ўхшамайдиган мамлакатлар ҳам айнан бир хил тамойилларга кўра яшамоқда. Демократия бугун ер юзида инсон ҳаётининг узвий шартига айланди»<sup>1</sup>.

«Демократия» сўзи юнонча бўлиб, халқ ҳокимияти деган маънони билдирган («демос» — халқ; «кратос» — ҳокимият). Демократик ҳокимиятнинг моҳияти шундаки, у халқнинг онгли равишда ўз-ўзини бошқаришини назарда тутди. Хўш, халқнинг ўз-ўзини бошқариши қандай амалга ошади? Масалан, дейлик, деҳқон деҳқончилик билан шуғулланадими ёки давлатни бошқариш ишлари билан шуғулланадими? Агар у давлатни, яъни ўзига ўхшаган одамлардан иборат халқни бошқариш билан шуғулланадиган бўлса, деҳқончилик қилишга қачон вақт топади? Қолаверса, ҳар бир деҳқон, ҳар бир ишчи давлат ишига бурнини тикаверса, тартиб ўрнига талотўп (хаос) авж олиб кетмайдими? Гап шундаки, демократия бошқарув жараёнида ҳар кимдан қобилияти ва салоҳияти талаб этган даражада иштирок этишни тақозо қилади. Қобилият ва салоҳияти етмаган ўринда эса бошқарув борасидаги ваколатини бошқа бир одамга — бошқарув салоҳияти ва имконияти кучлироқ бўлган фуқарога ишониб топширади. Демократия ғояларининг тўла-тўқис амалга ошиши айнан ана шу нарсага — бошқарув борасидаги ваколатнинг ишончлик одамга топширилиш, яъни бугунги тил билан айтганда, сайлов жараёни қандай тарзда ўтишига боғлиқ. Оддий фуқаро ўзининг бошқарув борасидаги ваколатини ўзи ишонган

<sup>1</sup> Карим Баҳриев. «Қаршимизда турар ажиб келажак». «Тафаккур» журнали, 1999 йил, 2-сон, 38-бет.

номзодлардан бирига топширар экан, яъни у сайловда овоз берар экан, ўз хоҳиш-иродасини мутлақо эркин тарзда намоён этмоғи зарур. Бунинг устига, у бир неча номзод ичидан энг маъқулини танлаб олиш имконига эга бўлиши, яъни номзодларни танлашда муқобиллик бўлиши зарур.

Кўриниб турибдики, сиёсий маданиятнинг моҳияти демократиянинг моҳияти билан белгиланади. «Демократия, — деб ёзади Карим Баҳриев, — барча фуқаролари шакл-шубҳасиз тенг бўлган, сиёсий азму қарорлар ҳамиша озчиликнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳисобга олган ва ҳимоя этган ҳолда кўпчилик иродаси билан қабул қилинадиган ўз-ўзини бошқариш тизимидир»<sup>1</sup>.

Демократиянинг бундай талқини мелоддан олдинги асрлардаёқ юнон файласуфлари, хусусан, Платон асарларида ўз ифодасини топган. У «Мусоҳабалар» номли асарида демократияни «яхшилар ҳокимияти» деб атаган ва уни қуйидагича таъриф этган: «Бировлар уни демократия дейди, бошқалар яна нимадир деб атаса атар — аслида бу кимнинг кўнгли нима тусаса, шундай — у яхшиларнинг халқ ваколати билан бошқарувидир»<sup>2</sup>. Буюк файласуф ўзининг бу борадаги фикрини янада ривожлантириб шундай мулоҳаза юритган: «Бунда давлат ҳокимияти асосан кўпчилик ўзи яхши деб ҳисоблаганларга лавозим ва ваколатлар беради... Бундай жамият негизда одамларга туғилганидаёқ хос бўлган тенглик тамойили ётади»<sup>3</sup>.

Демократия шароитида оддий фуқаро ўз ватани тақдирига оид энг катта масалаларни амалга ошириш имконига эга бўлади. Бу ҳуқуқ умумхалқ овоз бериши, референдумлар йўли билан амалга оширилади. Бу ҳол илмий тилда бевосита демократия деб аталади. Бугун биз ҳам демократик жамият барпо этиш йўлидан бормоқдамиз. Бинобарин, бизнинг Конституциямизда ҳам ана шундай ҳуқуқ кўзда тутилган. Бу ҳуқуқ асосий Қонунимизнинг 32-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган.

Модомики, бевосита демократия шакли мавжуд экан, демак, воситали, яъни билвосита демократия ҳам бўлмоғи лозим. Хўш, билвосита демократия қандай маъ-

<sup>1</sup> Карим Баҳриев. «Қаршимизда турар ажиб келажак». Юқоридаги манба.

<sup>2</sup> Платон. «Диалог». Москва, «Мысль» нашриёти, 1986 йил, 100-бет.

<sup>3</sup> Платон. «Диалог». Москва, «Мысль» нашриёти, 1986 йил, 100-бет.

но-мазмунга эга бўлади? Юқорида бу хусусда қисман тўхталиб ўтдик. Бу — сайловлардир.

Сир эмас, замонавий тараққиёт йўлидан бораётган бутунги жамиятлар кўп қатламли ва мураккаб жамиятлардир. Шу боис, юқорида таъкидлаганимиздек, фуқаро бошқарув ва давлат қурилиши ишида иштирок этиш учун ҳамма вақт ҳам етарли имкониятга эга бўлавермайди. Шунинг учун унинг номидан бошқарув жараёнига раҳбарлик қилувчи ва давлат тараққиётига оид муҳим қарорлар қабул қилувчи номзодга у овоз бериш йўли билан ўз ваколатини ишониб топширади. Айнан мана шу жараёни вакиллик демократияси ёки юқорида айтганимиздек, билвосита демократия дейдилар.

«Вакиллик демократиясининг асосида, — деб ёзади Карим Баҳриев, — доимий ўтказиладиган ҳаққоний, ҳалол ва муқобил сайловлар ётади. Бундай сайловларнинг изчил ўтказилиши ҳокимиятни халққа боғлаб туради. Халқ учун сайловда ҳаминша танлов бор. Ҳатто бир номзод қўйилганда ҳам. Бор-йўғи бир номзод қўйилганда ҳам сайловчининг олдида камида уч йўл туради: у шу бир номзод учун овоз бериши мумкин; шу номзодга қарши овоз бериши мумкин; сайловга келмаслиги ва шу тариқа уни инкор этиши мумкинки, натижада яна янги сайлов ўтказишга тўғри келади»<sup>1</sup>.

Инглиз файласуфи Жон Локк «...инсонларнинг давлат бўлиб бирлашуви ва ўзини ҳукумат ихтиёрига топширишининг улуғ ва бош мақсади — ҳаёти, ҳақ-ҳуқуқлари ва мол-мулкни ҳимоя қилишдир»<sup>2</sup>, деб ёзган. Ўрни демократиянинг замиридаги инсоннинг инсондек тинч, беҳавотир, инсонлик ҳақ-ҳуқуқларини таъминлаган ҳолда яшашга интилиши, ҳаётини зарурати акс этади. «Демократия шундай тузумки, — деб фикрини давом эттиради Карим Баҳриев. — Унда инсонни имкон қадар кам бошқарадилар, имкон қадар кам безовта қиладилар»<sup>3</sup>.

Буларнинг барчасидан шундай хулоса чиқариш мумкинки, демократиянинг моҳияти, демократиянинг қонун-қоидалари инсондан юксак онг ва тафаккурни, ўз ҳақ-ҳуқуқларини таниб яшашни талаб этади. Ўрни демократия сиёсий маданиятни тақозо қилади. Бино-

<sup>1</sup> Карим Баҳриев. «Қаршимизда турар ажиб келажак», «Тафаккур» журнали, 1999 йил, 2-сон, 41-бет.

<sup>2</sup> Жон Локк. «Сочинение». Москва, «Мысль» нашриёти, 1988 йил, 3-жилд, 312-бет.

<sup>3</sup> Карим Баҳриев. «Қаршимизда турар ажиб келажак». «Тафаккур» журнали, 1999 йил, 2-сон, 41-бет.

барин, «демократия», тушунчаси пайдо бўлиши билан «сиёсий маданият» тушунчаси ҳам пайдо бўлган. Демак, «сиёсий маданият тушунчаси илк бор мелоддан олдинги V—IV асрларда «демократия» тушунчасининг таркибий қисми ўлароқ пайдо бўлган. Тўғри, у даврда алоҳида «сиёсий маданият» деган ибора бўлмаган. Лекин демократиянинг моҳияти ҳар бир шахсдан ўз эрки, ватани ва халқи озодлиги учун масъулият билан ёндашишни талаб этар ва айнан шунинг ўзи сиёсий маданият белгиси эди.

«Сиёсий маданият» тушунчасининг илмий талқини эса XVIII асрда пайдо бўлди. Уни илк бор немис файласуфи И. Гердер амалга оширди. Шундан буён ушбу тушунча сиёсий-фалсафий тадқиқотлар субъектига айланиб келмоқда. Америкалик олим Г. Алмонд «Буюк Европа давлатларининг бошқарув тизимлари» ҳақида «Қиёсий сиёсий тизимлар» асарларида замонавий сиёсий маданият концепциясини атрофлича асослаб берган.

Шунингдек, С. Верта, А. Липсет, Л. Пай, М. Дюрвенсе, К. Фон Бойм, К. Розенбаум, Р. Роуз, М. Крозне, Р. Ки, Р. Макридис, В. Нойман, Д. Марвис, К. Клакхон, А. Кребер, Д. Кавамах, Б. Салиновский каби таниқли сиёсатшунос ва файласуфлар сиёсий маданият назариясини замон талабларига мослаб ривожлантириш борасида салмоқли ишларни амалга оширган<sup>1</sup>.

Улар «Сиёсий маданият» тушунчасини бироз соддалаштириб, инсоннинг сиёсий жараёнлар ва ҳокимиятга шахсий муносабати ифодаси бўлган мезон сифатида талқин этади. Уларнинг талқинича, сиёсий маданият инсоннинг сиёсий ҳокимият субъекти сифатидаги фаолияти инъикосидир.

Сиёсий маданиятнинг юксалиши ёки сусайиши, табиийки, давлатнинг сиёсий, ижтимоий муассасалари, жамият, жамият бағрида кечаётган сиёсий жараёнлар, сиёсий партияларнинг ижтимоий онгни ўзгартиришдаги ўрни ва мавқеи, ижтимоий тафаккурнинг аҳволи, «сиёсий онг», «сиёсий мафкура», «руҳият» каби тушунчалар билан ҳам узвий алоқададир.

У ривожланиб ва такомиллашиб борувчи ҳодисадир. Масалан, тоталитар тузум шароитида у ягона ҳукмрон кучнинг иродаси ва шу иродага қарши ошкора ёки

<sup>1</sup> Қаранг: М. Қирғизбоев. «Сиёсий маданият», «Хуррият» газетаси, 1997 йил 22 ва 29 октябр сонлари.

пинҳона кураш олиб борувчи ижтимоий гуруҳлар орзу интилишларини акс этгирса, демократик жамият шароитида ҳар бир шахс иродасини эркин намойиш этиш учун интилади. Яъни демократик жамият шароитида шахс сиёсий жараёнларда фаол иштирок этиш, сиёсий фаоллигини намоён қилиш заруратини чуқур ҳис этади.

Демак, эркин ҳаёт, демократик муҳитнинг ўзи сиёсий маданиятни ижтимоий заруратга айлантириб қўяди. Фуқаро ўз ҳақ-ҳуқуқларини ҳам, бошқаларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳам тўлиқ тушуниб етмаса, у демократик жамият бағрида эркин ҳаракат қила олмайди. Ижтимоий-сиёсий жараёнларга қандай муносабат билдиришни ҳам билмайди. Бу мулоҳазалардан сиёсий маданиятнинг асосий шартларини аниқлаб олиш масаласи келиб чиқади.

Хўш, сиёсий маданиятга эришишнинг асосий шартлари нималардан иборат? Улар қуйидагилардан иборат.

**Биринчиси.** Демократик муҳит. Демократик муҳитнинг мазмун-моҳияти нимадан иборат? Демократик муҳит — бир гуруҳ ёки бир нечта гуруҳ ёки бир нечта қатламли жамоанинг ягона қонун-қоидалар асосида ўзаро келишиб, бир-бирининг инсоний шаъни, ҳақ-ҳуқуқига зиён етказмасдан яшаши. Демократик муҳит таркиби бир қанча субъектлардан ташкил топади: давлат, давлат идоралари, шахс, оила, жамоат, жамоат муассасалари. Бу субъектларнинг ҳаммаси мана шу муҳит доирасида қабул қилинган қонунлар асосида фаолият юритади, бир-бирини назорат этади, бир-бирининг фаолиятини тўлдиради.

**Иккинчиси.** Эркинлик ва мажбурият ўртасидаги мувозанатнинг мавжудлиги. Эркинлик ва мажбуриятни англаш фуқарони ҳам, давлатни ҳам, жамоатчиликни ҳам фақат қонун доирасида ҳаракат этишга ундайди. Натижада қонунлар фаолият мезонини бегилайдиган асосий қадриятга, ҳуқуқий тафаккур эса сиёсий маданиятнинг муҳим бир омилига айланади.

**Учинчиси.** Жамиятда кўпфирлик — плюрализмнинг асосий ижтимоий меъёрга айланиши. Яъни ҳар бир фуқаро, ҳар бир ижтимоий-сиёсий куч ўзи танлаган эътиқод, ўзи танлаган йўл, ўзи танлаган ғояни тарғиб этиш ва жамият бағрида кечаётган жараёнларга эркин муносабат билдириш имконига эга бўлмоғи зарур. Чунки фуқаро ёки муайян ижтимоий-сиёсий куч

ўз иродаси, дунёқарашини эркин ифода этиш имкони-га эга бўлмаса, унинг сиёсий сезгиси, сиёсий маданияти ривожланмайди. Сиёсий маданият юксалмаган жойда эса ижтимоий фикрда ҳам, миллий мафкурада ҳам, умумий тараққиётда ҳам олға силжиш бўлмайди. Бинобарин, сиёсий маданиятнинг юксаклиги ижтимоий онг, миллий мафкура ва маънавият, мамлакат фуқаролари жисмоний ва руҳий баркамоллиги билан боғлиқ. Сиёсий маданият юксак жойда илм-фан, маданият, маърифат, иқтисодиёт — хуллас, турмушнинг ҳамма соҳаси жадал ривожланади.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг халқимиз эркин тараққиёт ва демократия йўлини танлади. Коммунистик мафкуранинг яккаҳукмронлигига барҳам берилди. Халқимизнинг хотираси уйғонди. Биз буюк аجدодларимизни, улар яратиб қолдирган бой маданий меросни янгидан англай бошладик. Миллий қадрият ва анъаналаримиз, миллий тафаккуримиз миллий турмуш тарзимизнинг асосий аломатларига айланди. Фуқаролар ўз фикр-мулоҳазаларини эркин баён этадиган, ўзлари танлаган ғояга эътиқод қилиб, ўз сиёсий бирлашмалари — сиёсий партияларини тузадиган бўлди.

Хуллас, озодлик ва эркинлик даври, демократик муҳит сиёсий маданиятни тарихий заруратга айлантирди. Батамом янги мазмундаги зарурат натижаси ўлароқ янги мазмундаги сиёсий маданият шакллана бошлади. Халқнинг янгича мақомдаги сиёсий иродаси ва сиёсий маданиятига бир мисол: 1996 йил март ойида коммунист депутатлар кўпчиликини ташкил этган Россия Давлат Думаси Белоруссиянинг Беловежь қароргоҳида имзоланган битимни денонсация (бекор) қилиш ҳақида қарор қабул қилди. Маълумки, бу битим собиқ СССР империясига барҳам бериб, унинг ўрнида мустақил давлатлар ҳамдўстлиги тузилмаси тузилишига асос бўлган эди. Россия Давлат Думаси озод ва мустақил бўлган республикаларни яна ортга қайтариш илинжида бу битимни бекор қилган эди. Лекин мустақиллик шароитида яшаб, озодлик ва эркинликка кўниккан ўзбек халқи Думанинг бу қароридан қаҳр-ғазабга келди ва истиқдол йўлидан ҳеч қачон чекинмаслигини баён қилди. Бу ўзбек халқининг мустақиллик йилларида шакланган ва тобланган сиёсий иродаси ифодаси эди. Ҳолбуки, собиқ совет тузуми даврида марказдан — қизил Москвадан келадиган ҳар қандай қарорни таъзим билан маъқуллаш ёзилмаган қоидага айланиб қолган эди.

Ёки 1999 йил 16 феврал воқеаларига халқнинг муносабатини бир эслайлик. Халқимиз Ўзбекистон мустақиллигига, Ватанимиздаги тинчлик ва осойишталикка хавф солмоқчи бўлган бузғунчи кучларга қарши оёққа туриб, истиқлол ғоялари атрофида янада жипслашди.

Ўзбекистон халқининг истиқлолдан кейин шакланган мутлақо янги мазмундаги сиёсий онги, иродаси ва маданияти ифодаси 1999 йил 5 декабрда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва 2000 йил 9 январда Ўзбекистон Республикаси Президентлигига бўлган сайловларда янада яққолроқ намоён бўлди.

Буларнинг барчаси нимадан далолат беради? Буларнинг барчаси шундан далолат берадики, эркин, озод, демократик муҳит халқнинг онгида, фаолияти ва маданиятида ўз аломатлари билан намоён бўлиб, миллий тафаккурни ҳам, миллий турмуш тарзини ҳам ўзгартиради. Ушбу мулоҳазаларга мухтасар хулоса ясаган ҳолда, сиёсий маданият тушунчасига мана шундай таъриф берамиз. Сиёсий маданият демократик ҳаёт тамойилларининг миллий маънавият ва миллий мафкура ғоялари билан бойиб, алоҳида шахс, қолаверса, яхлит бир халқнинг фаолиятида, турмуш тарзида ижтимоий меъёр даражасига кўтарилишидир.

Табиий бир савол туғилиши мумкин: хўш, демократик бўлмаган, авторитарлик ёки мустабидчилик асосига қурилган жамиятда сиёсий маданият бўлмай-дими? Демократик бўлмаган тузумлардаги сиёсий маданият халқ иродасида намоён бўлган эркинлик даражасига боғлиқ бўлади. Яъни халқ бутунлай мутелик, қарамлик домида қолган бўлса, у ана шу салбий хусусиятларни сиёсий маданият сифатида тушуна бошлайди. Масалан, собиқ СССР даврида коммунистик партиянинг ҳар бир даъватига «лаббай» деб жавоб бериш, унинг қарорлари ижросига шай туриш юксак онглик, сиёсий етуклик белгиси деб баҳоланар эди. Аслида, демократик кадриятлар нуқтаи назардан қараганда, бу ҳеч қандай сиёсий маданият эмас, аксинча, сиёсий маданиятсизлик. Яъни мустабид тузум даврида халқнинг иродаси фақат мутелик, қарамлик тимсолида кўринади. Ҳақиқий бунёдкорлик, ҳақиқий ижодкорлик, онгли фаолиятга йўл берилмайди. Энди ўзингиз тасаввур этинг, онгли фаолият бўлмаган ерда қанақа сиёсий маданият бўлиши мумкин?

Маълумки, демократиянинг бир нечта ўзига хос



шарт ва тамойиллари мавжуд. Уларнинг асосийлари куйидагилардан иборат:

**Биринчиси.** Ҳокимиятнинг халқ иродаси ифодаси сифатида намоён бўлиши.

**Иккинчиси.** Ҳокимият тармоқлари ўртасида ваколатларнинг қатъий белгилаб қўйилиши.

**Учинчиси.** Озчиликнинг кўпчилик иродасига бўйсунishi.

**Тўртинчиси.** Кўпчилик томонидан озчиликнинг ҳуқуқлари ҳимоясининг таъминланиши.

**Бешинчиси.** Фикрлар хилма-хиллиги — сиёсий плюрализмнинг таъминланиши.

**Олтинчиси.** Оммавий ахборот воситаларининг эркин ва мустақиллиги.

**Еттинчиси.** Қонун олдида ҳамманинг тенглиги.

Бугунги тарақиёт даврида ушбу тамойиллар сиёсий маданият соҳиби бўлган шахс иродасининг асосий хусусиятларига айланади. Илмий нуқтаи назардан ёндашганда, ҳаёт, демократия, шахс, сиёсий маданият категориялари ўртасидаги муносабатни мана бундай тартибда тизимга солиш мумкин: инсон бу дунёга фаровон, тўқис ҳаёт кечириш учун келади; бунинг учун унга аввало озод, эркин, демократик муҳит зарур; озод, эркин, демократик муҳитнинг асосий шарты эса жамият аъзоларининг эркин иродаси; жамият аъзоларининг эркин иродасини юзага чиқарувчи куч эса миллат озодлиги, юрт мустақиллиги. Яъни тизимнинг таркиби мана бундай: фаровон ҳаёт — демократик муҳит — эркин шахс иродаси — миллат озодлиги, юрт мустақиллиги.

Сиёсий маданият демократик жамият кишидан ана шуларнинг барчасини теран англаган ҳолда ҳаракат этишни талаб қилади. Бундан ташқари, демократик муҳит сиёсий маданият соҳибидан куйидаги инсоний хусусиятларга эга бўлишни ҳам тақозо этади.

**Юксак онглилик.** Бу хусусият шахсдан, аввало, ўз ҳақ-ҳуқуқини тугал англаб этишни, теварак-атрофида содир бўлаётган воқеаларга тушуниб, билиб ёндашишни тақозо қилади. Онгли одам жамиятдаги анъана ва қадриятларни ҳам, қонун меъёрларини ҳам ҳурмат қилади. Мабодо улардан қайсидир бири тарақиёт талабларига зид келиб қолгудек бўлса, уларни оқилона йўл билан, ўйланган ислохотлар орқали ҳал этишга ҳаракат қилади, ортиқча радикализмга, беҳуда ҳовлиқишларга йўл қўймайди. Энг муҳими — юксак даражада онгли бўлган одам сиёсий масалаларда ўз позициясини

қатъий белгилаб олади, турли томонга оғиб кетмайди. Демократия шароитида энг кераклиси ҳам ана шу.

Мана, масалан, ўзингиз тасаввур этинг. Мамлакатимизда 4 та сиёсий партия бор. Уларнинг ҳар қайсиси ижтимоий-сиёсий дастури, мақсад ва ғоялари жиҳатдан бир-биридан фарқ қилади. Жамият аъзолари ҳам ана шу тўртта партия ва уларнинг ғояларига нисбатан позициясини аниқлаб олиши лозим. Яъни улардан бирини ё қўллаб-қувватлаши ёки бўлмаса ҳаммасини бир йўла рад этиши керак. Лекин ҳам унисини, ҳам бунисини қўллаб-қувватлайдиган позиция кишида шубҳа уйғотади. Унинг самимийлигига киши унча ишоналмайди. Чунки ҳеч қандай таъқибу тазйиқ бўлмаган демократия шароитида фуқаронинг позицияси ҳам аниқ-равшан бўлмоғи лозим. Бу эса унинг онглилигига боғлиқ. Кишининг онглилик даражаси фуқаронинг позицияси қай даражада эканидан далолат беради.

**Юксак маънавият.** Бу хислат жамият бағрида кечаётган барча воқеа-ҳодисаларга, аввало, инсонпарварлик нуқтаи назаридан ёндашишни талаб этади. Юксак маънавият туфайли жамиятда меҳр-оқибат, кечиримлик, шафқат, саховат руҳи ҳукм суради. Юксак маънавият айниқса инсоннинг ҳақ-ҳуқуқини, шаъни ва ғурурини қадрлашга даъват этади. Инсоннинг ҳақ-ҳуқуқи, шаъни ва ғурури эса демократик жамиятнинг энг олий қадриятларидандир.

**Ватанпарварлик.** Бу хусусият дунёнинг қайси бурчида ва қандай шароитда бўлмасин, ўз ватани, ўз халқи ва миллати манфаатини кўзлаб ҳаракат қилишни, ватан озодлиги ва ватан мустақиллигини энг азиз, энг буюк неъмат деб билишни тақозо этади.

**Қатъиятлик.** Танлаган йўлидан дадил боришга, ўз эътиқоди, сиёсий ва фалсафий қарашларини астойдил ҳимоя этишга ундайди. Қатъиятсизлик, бўш-баёвлик шахснинг сиёсий иродасига зарар етказди, у ҳимоя қилмоқчи бўлган ғояларнинг жозибаси, кучи ва таъсирини ҳам йўққа чиқаради. Қатъиятлик кичик ғояни ҳам катта кучга айлантиради.

**Холислик ва адолатпарварлик.** Бу фазилат нафақат алоҳида шахснинг, балки бутун жамиятнинг инсоний хусусиятига айлансагина демократия ривожига таъминланади. Айниқса, сиёсий жараёнларнинг такомиллашиши, демократик маъно-мазмун билан йўғирлиши ва уларнинг жамият ўз олдига қўйган мақсад-муддаоларга хизмат қилиши мамлакат фуқаролари

ижтимоий-сиёсий ҳодисаларга нақадар холис ва адолат нуқтаи назаридан ёндашишига боғлиқ. Мана, масалан, парламентга бўладиган сайлов жараёнида бир ўринга тўртта партиядан номзод кўрсатилган. Сайлов арафасида сиёсий партияларнинг ҳаммаси қоп-қоп ваъдалар беради. Лекин бу ваъдаларга ишониб, уларнинг ҳақиқий қиёфасини, салоҳият ва имкониятларини билиб бўлмайди. Чунки, ваъда — ҳар қалай ваъда, у воқеликнинг асл ҳолатини акс эттиролмайди. Шунда холис ва адолатли бўлган сайловчи бу партияларнинг дастурларида илгари сурган мақсад ва ғоялари қандай, улар қай даражада амалга ошмоқда, уларнинг жамият сиёсий ҳаётидаги ўрни қандай, уларнинг эски парламент таркибидаги вакиллари қандай фаолият юритган — шу каби омилларнинг барчасини бир-бир кўз олдига келтириб, кимга, қайси партия вакилига овоз бериш ҳақида хулоса чиқаради. Шу тариқ унинг сайловдаги иштироки энг самарали ва фаол иштирок бўлади. Чунки у ушбу сиёсий жараёнда жуда онгли тарзда қатнашади. Шу билан бирга, унинг холислиги ва адолатлилиги энг фаол, энг ватанпарвар партия ғояларининг амалга ошишига ёрдам беради.

**Ростгўйлик.** Демократия ростгўйликни талаб этади. Сиёсий курашлар, сайловлар жараёнида ким кўпроқ рост сўзласа, халқнинг дилидаги гапларни тортинмай, дадил баён этса, ўша ютади. Бунда сиёсий жараёнлар иштирокчиси бўлган оддий фуқароларнинг ростгўйлиги ҳам муҳим ўрин тутаяди. Унлаб кутилмаган саволлар билан депутатликка номзодларни шошириб қўйиши ва шу тариқ сиёсий курашнинг янада авж олишига ҳисса қўшиши мумкин.

**Мардлик.** Мардлик ва тантлилик — сиёсий маданиятнинг муҳим белгиларидандир. Айнан мана шундай фазилат кишига сиёсий жараёнларда иштирок этиш пайтида шахсий манфаатларидан, иззат-нафсидан юқори туришга имкон беради. Масалан, сайловчи депутатликка номзод бўлган шахсни инсон сифатида яхши кўрмайди. У билан ораларида илгари бироз жанжал бўлган. Лекин бу номзод — профессионал ҳуқуқшунос. Демак, у депутат бўлиб сайланса, халққа, жамиятга кўп фойдаси тегади. Бундай пайтда ҳалиги сайловчи эски гина-кудуратни унутиб, айнан мана шу депутатга овоз берса, инсоний жиҳатдан мардлик қилган, сиёсий маданият нуқтаи назаридан эса фуқаролик бурчини ҳалол бажарган бўлади.

**Собитлик.** Бир эътиқодда, бир ғоя йўлида собит туришга, ортга чекинмасликка ундайди.

**Огоҳлик.** Жамиятда, дунёда юз бераётган воқеа-ҳодисалардан доимий равишда хабардор бўлиб бориш ва ҳозиржавоблик билан муносабат билдириш. Огоҳлик тараққиётдан, юксалишдан ортда қолмасликда муҳим ўрин тутаяди.

**Халқпарварлик.** Сиёсий маданият кишисининг қиёфасини белгилашда бу хусусият ўта муҳим ўрин тутаяди. Чунки инсоннинг барча устунлик ва заифлиги аввало бир нарсада, яъни унинг одамларга муносабатида, уларнинг кўнглига йўл топа олишида яққол намоён бўлади. Умуман, инсон умрининг мазмун-моҳияти ҳам унинг халққа қанчалик яхшилик қила олгани билан ўлчанади.

Сиёсий маданиятнинг қирралари, уни шакллантиришга асос бўладиган омиллар жуда кўп. Шулардан айримларини санаб ўтайлик.

**Ҳуқуқий маданият.** Ҳуқуқий демократик жамиятда сиёсий маданиятни шакллантирувчи энг муҳим белгилардан ҳисобланади. Ҳуқуқий маданиятга эга бўлмаган одам сиёсий маданият эгаси бўлолмайди. Ҳуқуқий маданият сиёсий маданиятга нисбатан негиз вазифасини ўтайди. Ҳуқуқий маданият ҳуқуқий онгининг юксалиши ва амалиётга мос кўникмалар касб этишидан шаклланиб боради.

**Интеллектуаллик ёки зиёлилик.** Сиёсий маданият шаклланишида зиёлилик ҳам муҳим омил вазифасини ўтайди. Зиёлилик деганда аслида, мавжуд муаммоларга билим ва тажриба асосида ёндашиш, ҳар бир воқеа-ҳодиса замирида муайян қонуниятни кўра олиш қобилияти тушунилади. Зиёли киши ўзидаги билим-тажрибани бошқаларга ўргатиш, бошқаларни ҳам билимли қилишни асосий вазифа деб билади. Сиёсий маданият соҳиби эса ўз юртдошларини тўғри йўлга, ҳақ йўлга даъват этишга доимо шай бўлади.

**Оила тарбияси ёки ахлоқ.** Кишининг қандай оилада ва қандай ахлоқ асосида вояга етгани ҳам ўта муҳимдир. Масалан, билимли, китобхон, дунёдан боҳабар, қизиқувчан оилада тарбия топган шахснинг сиёсий маданият даражаси ҳам юксак бўлади. Дейлик, ишга, замонга, тараққиётга бепарво оилада униб-ўсган шахснинг қизиқиши ҳам, тасавури ҳам тор бўлади, у ижтимоий-сиёсий жараёнлар моҳиятини тезда илғаб ололмайди. Тарихдан бунга бир мисол келтирайлик. Машҳур

Ўзбек сиёсатшуноси ва давлат арбоби Файзулла Хўжаев бой-бадавлат, маърифатли, дунёга, тараққиётга зўр қизиқиш билан қарайдиган оилада вояга етади. Шу боис унинг сиёсий онги тез етилади. У ёш йигит давридаёқ сиёсат майдонида ўз қиёфаси, ўз иродаси билан намоён бўлади. Яна бир давлат арбоби — Йўлдош Охунбобоев оддий батрак оиласида униб-ўсгани учун етук сиёсий арбоб даражасига кўтарила олмайди. У большевистик мафкура ва сиёсатнинг оддий ижросига айланиб қолади, холос.

**Шахс униб-ўсаётган давлатнинг тараққиёт даражаси.** Сиёсий маданият шаклланиши ва юксалишида бу омил ҳам муҳим ўрин тутати. Дейлик, агар шахс униб-ўсаётган мамлакат мустамлакачилик зулми остида ётган бўлса, бу ҳол, табиийки, унинг жисмоний ва маънавий камолига зарар етказати. У, бутун халқ сингари, ўзининг сиёсий ҳақ-ҳуқуқларини яхши англаб етмайди. Агар шахс туғилиб ўсган жамият озод ва эркин бўлса, табиийки, унинг онги ва тафаккури ҳадик ва чекланишдан холи бўлади, сиёсий онги тўлиқ шаклланади, у ўзининг барча ҳақ-ҳуқуқларини тўғри англайди, улар учун курашиб, муносиб ҳаёт имкониятларини қўлга киритишни ҳам билади.

Бу мулоҳазаларнинг барчасидан келиб чиқадиган **манتيқий хулоса** битта: ҳуқуқий демократик тузум шароитида сиёсий маданият чинакам эҳтиёж, чинакам зарурат тусини олади. Зотан, демократик кадриятлар алоҳида шахс қиёфасида ўзига хос натижа — сиёсий маданият сифатида намоён бўлса, бундай демократия самарали демократия, амалдаги демократия, ўзини оқлаган демократия дейилади. Агарда алоҳида шахснинг онгида, тафаккурида ижобий ўзгаришлар кўзга ташланмаса, демак, бу — фақат сўздаги, оғиздаги демократиядир. Масалан, Америка демократиясини ушбу мамлакатнинг ўз ҳақ-ҳуқуқини жуда яхши биладиган, ўз юртида юз бераётган сиёсий жараёнларни узлуксиз кузатиб борадиган ва уларга ўз вақтида муносабат билдирадиган фаол, сиёсий маданияти юксак фуқароларсиз тасаввур этиб бўладими? Қолаверса, ҳар қандай демократия, ҳар қандай эркинлик, ҳар қандай мустақилликнинг яшовчанлиги мамлакат фуқароларининг сиёсий фаоллиги, сиёсий маданиятининг юксаклигига боғлиқ. Яъни бошқачароқ айтганда, демократияни умуминсоний кадрият сифатида сақлаб қолиш ва ривожлантириш учун ҳам сиёсий маданият зарур. Демокра-

тия инсон эркинликларини энг кўп даражада таъминловчи энг маъқул ва қулай тузилма деб тан олинган экан, инсоният ҳозирча бундан кўра маъқулроқ ва қулайроқ тизимни ўйлаб топмаган экан, демак, бу тизимни сақлаб қолиш, ривожлантириш ва бойитишнинг олий шакли — сиёсий маданият ҳам ана шу тизим тақозо этадиган заруратдир. Бинобарин, демократия нечоғлиқ ривожланса, нечоғлиқ бойиса, у фуқароларнинг ўз сиёсий ҳақ-ҳуқуқларини янада теранроқ англаш, уларга янада кўпроқ эгалик қилиш йўлидаги интилишлари ҳисобидан ривожланади ва бойийди. Демак, демократия ва сиёсий маданият бир-бирини тақозо этадиган, бирдан иккинчиси ўсиб чиқадиган, бири иккинчисини тўлдирадиган ва бойитадиган тизимлардир. Уларнинг ҳар бири мустақил тизим. Шу билан бирга уларнинг муштарақ, боғлиқ жиҳатлари ҳам кўп. Бу боғлиқ ва муштарақ жиҳатлар марказида инсон, унинг ҳақ-ҳуқуқлари, манфаатлари туради. Шунинг учун, инсон манфаатлари нуқтаи назаридан, тараққиёт нуқтаи назаридан, башарият олдида турган эзгу мақсадларга эришиш нуқтаи назаридан, демократия ҳам, сиёсий маданият ҳам беқиёс аҳамиятга эга.

### **ШАРҚ ВА ҒАРБ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ ТАРАҚҚИЁТИДА СИЁСИЙ МАДАНИЯТНИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ**

Одамзот ёруғ дунёга келганидан буён ҳаққа, ҳақиқатга, ўзлигини билишга ўз ҳақ-ҳуқуқини танишга интилиб келади. Хўш, ҳақиқатга интилишдан кўзланган бош мақсад нима? Ҳақиқатга интилишдан кўзланган бош мақсад — ҳақиқат ҳақида имкон қадар кўпроқ билимга, кўпроқ тасаввурга эга бўлиш. Билим ва тасаввур эса инсонни тобора кўпроқ эркинлаштиради. Эркин инсоннинг иродаси эса мукамал ва озод бўлади. Агар инсониятнинг тараққиёт тарихига образли баҳо бериш мумкин бўлса уни эркинликка интилиш, эркинлик учун кураш тарихи дейиш мумкин. Эркинликка интилиш эса тўлақонли, беками кўст инсон бўлиш заруратидан туғилади. Озод, баркамол, тўлақонли инсон ўз ҳақ-ҳуқуқини яхши англайди, теварак-атрофида юз бераётган воқеа-ҳодисаларга холис муносабатини билдиради.

Интилиш зарурати, ҳақиқатга тобора яқин бўлиш зарурати инсонни ривожланиш йўлидан доимо олға бошлайди. Фанда буни тараққиёт, цивилизация дейди-

лар. Айнан тараққиёт заруратини англаш мавжуд ижтимоий-сиёсий муносабатларни ислоҳ этиш, бир ижтимоий тузумдан иккинчисига ўсиб ўтишни тақазо этади. Бу заруратни онги ва тафаккури юксак, дунёқараши муттасил янгилашиб турадиган одамлар тез англайди.

Гап тараққиёт ҳақида кетар экан, ижтимоий-сиёсий жараёнлар суръати ва сифатига таъсир ўтказадиган куч — сиёсий маданият эгалари, уларнинг ўзига хос қиёфаси, уларни уюштирувчи гуруҳ, ва ташкилотларнинг тузилиши, мақсади ва характериға ҳам қисқача тўхталиб ўтишга тўғри келади.

Маълумки ҳар қандай тарихий зарурат аввало муайян шахс онги ва тафаккурида долзарб бир мақсад, таъсирчан ғоя сифатида пайдо бўлади. Бу мақсад, бу ғоя одамларни ўзига тортиб, уларнинг сиёсий хатти-ҳаракатларини ўзгартиргани, ҳаётининг мазмун-моҳиятиға айланиб боргани сари улкан ижтимоий кучға айланади. Бу куч нафақат айрим шахсларнинг, балки бора-бора бутун жамиятнинг сиёсий қарашларини, турмуш тарзини, анъана ва қадриятларини ҳам ўзгартиради.

Жамият якка мафкура, ягона ғоя ҳукмронлиги остида яшаётган шароитда фақат икки хил қараш устувор қиммат касб этиши мумкин. Биринчиси — ягона мафкура, ягона ғояни чин дилдан қўллаб-қувватловчилар. Иккинчиси — ана шу ягона мафкура ёки ягона ғояга зимдан қарши бўлганлар. Лекин зимдан қарши бўлганлар ўз иродасини, сиёсий қарашларини очиқ-ошкор ифодалай олмайди. Улар қулай фурсат келишини кутиб яшайди. Яъни ҳукмрон мафкура ёки ғоя заифлашиши билан улар қатъий ҳаракатта ўтади. Бундай пайтда ҳокимият алмашуви инқилобий тусда амалга ошиши мумкин. Чунки ҳокимиятнинг қонуний асосда алмашувини таъминловчи тизим шакланмаган бўлади. Масалан, 1917 йил Россияда юз берган ҳокимият алмашинувини эсланг.

Лекин демократик тузум шароитида мавжуд сиёсий қарашларнинг барчаси юзага қалқиб чиқади ва ошкора фаолият юритиш, ривожланиш учун ижтимоий-ҳуқуқий асосга эга бўлади. Шу тариқа жамият бағридаги барча сиёсий интилишлар мазмун-моҳиятини белгилаш, жамиятнинг ягона мақсадини аниқлаш имкони туғилади. Бу, яъни демократик қадриятлар инсониятнинг тараққиёт йўлида эришган энг катта ютуғидир. Бугунги кунда бу ютуқлардан мустақил Ўзбекистон

Республикаси ҳам тўлиқ бахраманда бўлмоқда — ўз тараққиёт йўлини демократик тамойиллар асосида давом эттирмоқда.

Табиий савол туғилади: хўш, башарият бу ютуқларга қандай тажрибалар, қандай синовлар орқали эришди? Мана шу такомил жараёнида инсониятнинг сиёсий маданияти қандай шаклланиб борди? Бу жараён Шарқда қай тарзда кечдию Фарбда қай тарзда кечди?

Юқорида таъкидлаганимиздек, демократиянинг илк куртаклари дастлаб қадимги Грецияда пайдо бўлган эди. Грек ҳукмдорлари, хусусан, Александр Македонский дунёнинг деярли барча ўлкаларини забт этиб, у ерлардаги билим ва тажрибаларни бир жойга — ўз пойтахти Афинага тўплади. Грек файласуфлари — Аристотель, Платон инсон ва ҳаёт, эрк ва ҳақиқат ҳақидаги тушунчаларни янада кенгайтиради. Қадимги Грецияда демократиянинг илк муассасаси — парламент пайдо бўлади. Тўғри, у ижтимоий моҳиятига кўра бугунги демократия талабларига жавоб бера олмас эди. Унда фақат бой ва зодагонлардан вакиллар иштирок этар, қуйи табақа одамлари эса мамлакат сиёсий ҳаёлигида қатнаша олмас эди. Демак, у даврдаги сиёсий маданият табақавий ҳиссиётларга асосланган бўлиб, кимки насл-насабда юксак бўлса, у яхши билим олиш, ўз истеъдодини ривожлантириш ҳуқуқига эга, айнан у миллатнинг манфаатларини акс эттира олади, деган қарашга асосланар эди.

Оврупо Уйғониш, яъни Ренессанс давридан кейин инсоният тафаккурида буюк ўзгариш юз берди. Унгача инсониятнинг, хусусан, оврупа ижтимоий тафаккурининг ривожини диний, миллий, ақидавий доирада бўлиб, инсон ҳақидаги ҳақиқатни тўлиқ акс эттира олмас эди. Ренессанс даври тафаккури эса инсонни энг олий ҳақиқатлардан бири сифатида талқин этди. Данте Алигъери, Леонардо да Винчи, Рафаэль, Рембрандт сингари ижодкорлар инсонга хос заифликларни ҳам, унинг усунлигини ҳам холисона кўрсатишга ҳаракат қилди. Лекин бу давр фалсафасида романтика кўпроқ эди. Уйғониш даври тафаккури ўзи олға сурган ғояларни амалга оширишнинг аниқ механизмини ярата олмади. Бу давр башарият қалбида инсон Парвардигор томонидан ато этилган мавқе-мақомига муносиб бўлиши керак, деган сезгини уйғотди ва шу тариқа одамзотни ўз фаолиятига танқидий назар билан баҳо беришга даъват этди. Айнан мана шу сезги—инсоннинг инсон деган номга муносиб



бўлишга интилиб яшаши дунёвий цивилизациянинг бош ғояси — лейтмотиви бўлиб келмоқда.

Ғарб сиёсий маданиятининг янги босқичга кўтарилишида христиан динининг протестантлик оқими муҳим омил бўлди. Бу оқимни Мартен Лютер, И. Цвингли, Жю Кальвин сингари руҳонийлир асослаб берди. Бу таълимот, католиклик ва православлик оқимларидан фарқли ўлароқ, оламни, халқ турмуш тарзини оқилона, амалий ўзгартириш мумкин эканини, бунинг учун ғойибдан, черковдан, азиз-авлиёлардан нажот кутиб ўтирмай, худога сидқидилдан ишониб, бор куч ва имкониётни ишга солишга даъват этади, шу тариқа инсонни фаол ҳаракатга ундайди, унда ўз куч-ғайратига умидишонч уйғотади. XVI асрда яшаб ўтган христиан руҳонийси Мартен Лютер протестантликнинг пуритант мазҳабини асослайди. Унинг таълимоти инсонни дунёвий фаолиятга оқилона қарашга йўналтирилган эди. Кейинги дунёвий олимлар, хусусан, немис файласуфи Макс Вебер ана шу таълимот асосида ахлоқ, маънавият ва руҳиянинг меҳнатни ташкил этиш, унинг самарадорлигини ошириш борасидаги қарашларига асос солди. Кейинча бу қарашларни француз социологи Э. Дюркгейм бойитди ва ривожлантирди.

Бугунги тараққий этган дунёнинг асосий фаолият мезони — прагматизм ҳам айнан ана шу протестантлик таълимоти асосида шакланган эди. Протестантликка хос ишбилармонлик, тадбиркорлик, мақсад йўлида қатъий ҳаракат қилиш дастлаб капиталистик ривожланиш учун ғоявий асос вазифасини бажарган эди.

Макс Вебер ўз таълимотида ҳалол, шижоатли, ғайратли меҳнатни инсоний фаолиятнинг асоси сифатида таҳлил этар экан, у протестантлик оқимида «дунёвий ибодат» мақомида бўлганини таъкидлайди. Бу оқимнинг «капиталистик руҳ»ни шакллантиришдаги аҳамияти беқиёс эканини уқтиради. Чунки у черковнинг иқтисодий фаолиятга аралашувига барҳам берган эди. Капиталистик муносабатлар эса айнан иқтисодий фаолиятдаги эркинликни тақозо этар эди. Иқтисодий фаолият эркинлашиб, мулк шакллари хилма-хиллашгач, улар ўртасида, умуман, товар ишлаб чиқарувчилар ўртасида рақобат вужудга келгач, табиийки, одамларнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари ҳам ўзгарди. Бошқача айтганда, инсонларнинг мулкка бўлган муносабатлари, моддий манфаатлари мана шу муносабат ва манфаатларни ғоявий-мафкуравий жиҳатдан ҳимоя-

лашга қаратилган тушунча ва тасаввурларни, қарашларни вужудга келтиради. Буларнинг оқибат-натижаси ўлароқ ҳокимият ва бошқарув шакллари ҳам жамиятдаги ижтимоий-сиёсий жараёнларга мутаносиб равишда тақсимланиб борди.

Умуман, инсоният тарихига теран назар солсак, капиталистик тузум шароитида ижтимоий-сиёсий муносабатлар кескин эркинлашиб, яъни либераллашиб кетганига гувоҳ бўламиз. Макс Вебер таъбири билан айтилган «капиталистик руҳ» меҳнат фаолиятидаги, ижтимоий фаолиятдаги эркинликни ифодалар эди. Бу эркинлик, аввало, инсоннинг мулкка, бойликка, моддий ишлаб чиқаришга бўлган муносабати тамоман ўзгариб бораётганидан далолат берар эди. Капитализмгача бўлган даврда моддий ишлаб чиқариш, меҳнат фаолияти асосан мафкурага бўйсундирилган эди. Бу мафкуранинг моҳияти христианлик динининг асосий ақидаларидан иборат эди. Христиан дини эса нафсни тийиш, бойликка берилмаслик, руҳий хотиржамликни тарғиб этар эди. Тўғри, бу ғоялар ўзича ўта эзгу ғоялар. Лекин ишлаб чиқаришнинг, моддий фаолият соҳасининг ўзига хос қонунлари борки, уларга нисбатан маънавий қонуниятларини тўғридан-тўғри қўллаб бўлмайди. Протестантлик оқими мана шу ҳақиқатни англаш натижасида вужудга келди. Протестантлик христианлик дини ақидаларини реал ҳаёт талабларига мослаш зарурати туфайли пайдо бўлди. Бу эса ўша пайтлари капиталистик ўзгаришлар бўсағасида турган мамлакатлар ижтимоий тафаккурида сиёсий фикрлашнинг янги аломатлари, яъни ўзгаришлар, ислохотлар заруратини англаш тамойили юз кўрсата бошлаганидан дарак берар эди.

Шу ўринда алоҳида таъкидлаш жоизки, айнан капитализм сиёсий маданиятнинг, демократия институтларининг тўлиқ ва том маънода шаклланишига замин яратди. Чунки капитализм бағридаги ўзига хос ишлаб чиқариш ва мулк муносабатлари — моддий манфаатдорлик ҳамда рақобатнинг барқарорлиги, юқорида таъкидлаганимиздек, шунга мос ижтимоий-сиёсий муносабатларни шакллантирди. Капиталистик ишлаб чиқариш муносабатлари, яъни Макс Вебер айтган «капиталистик руҳ» ўз навбатида тафаккур эркинлигини, фикрлар хилма-хиллигини, сиёсий плюрализмни, ҳокимият учун қонуний асосда, очиқ-ошкор кураш олиб боришни рағбатлантирди. Буларнинг барчаси охир-оқибатда

том маънодаги сиёсий мафкуранинг, сиёсий маданиятнинг пайдо бўлишига замин яратди.

Шу ўринда бир нарсани таъкидлаб ўтиш жоиз. Яъни «капиталистик руҳ» — янгича ишлаб чиқариш муносабатлари меҳнатни янгича асосда ташкил этиш, биринчи гада, индивидуализм, худбинлик, шахсий фойда ва манфаатни ўйлаб яшаш майлларини ривожлантирди. Бинобарин, фақат мана шу муносабатлар янгича тафаккурни, янгича сиёсий маданиятни яратди, дейиш хато бўлган бўлур эди. Капитализм даврида мана шундай муносабатларнинг акси ўлароқ кучли маърифий ҳаракатлар вужудга келди. Бу ҳаракатлар жамиятда инсонпарварлик ғояларининг барқарор ривожланишини таъминлади. Бу ўринда француз маърифатпарварлари Вольтер, Дидро, Гольбах, Гельвеций каби файласуфларнинг эркинлик, инсоний ҳурлик ҳақидаги қарашларини таъкидлаб ўтиш жоиз. Улар капиталистик муносабатларнинг ижобий жиҳатларини эътироф этган ҳолда, инсон ҳар қандай шароитда, ҳар қандай тузум бағрида ҳам ўзининг асл моҳиятига — рухий ҳурлигига содиқ бўлиб қолиши лозимлигини уқтирди. Яъни улар иқтисодий манфаатдорликка асосланган капиталистик тараққиётни маърифатлаштириш йўллари ни излайди. Немис классик фалсафаси асосчилари Гегель ва Фейербах эса капиталистик тузумнинг тараққиёт қонуларини англаб етишга, унинг бағридаги зиддиятларнинг моҳиятини тушунишга ҳаракат қилди. Инглиз иқтисодчилари Адам Смит ва Давид Рикардо қўшимча қиймат қонунининг амал қилиш тамойиллари, унинг жамият ва инсондаги иқтисодий салоҳиятни юзага чиқаришдаги ўрни ҳамда аҳамиятини асослашга уринди. Инсониятнинг адолатли жамият ҳақидаги орзу-аъмоллари, хоҳиш-истаклари айниқса социал утопистлар Шарл Фурэ, Оуэн, Сен-Симон қарашларида акс этди.

XIX аср ўргаларида ижтимоий тафаккур саҳнасида янги таълимот — марксизм пайдо бўлди. У ўзини жамиятдаги асосий яратувчи ва бунёдкор куч — ишчилар синфи қарашларининг ифодачиси деб эълон қилди. Марксизм хусусий мулкчилик ва қўшимча қийматга асосланган, бойиш ва иқтисодий юксалишни бош вазифа деб биладиган капитализм охир-оқибатда бутун бойликнинг бир жойга тўпланишига олиб келади, бу эса ўз навбатида ишчи ва меҳнаткашларнинг қашшоқлашувига сабаб бўлади, яъни бошқача айтганда, капиталистик концентрациялашуви (бир жойда тўпланиши) пи-

ровардида ишчиларнинг уюшувига замин яратади, деган ғояни илгари сурди. Бунинг натижасида жамиятда чуқур танглик вужудга келади ва уни бартараф этишнинг бирдан-бир йўли хусусий мулкчиликни тугатиш ҳамда ишлаб чиқариш муносабатларини ўзгартириш, яъни капиталистларга қарашли мол-мулк, завод-фабрикаларни мусодара этиб, умумхалқ мулкига айлантириш, дея таълим беради марксизм. Бошқача айтганда, марксизм ижтимоий муносабатларни зарур ҳолларда инқилоб йўли билан, яъни зўравонлик билан ўзгартириш мумкин, деган фикрни илгари суради. Аниқроқ айтганда, марксизм тартиб ва тадриж, қонун ва сиёсий маданиятга асосланган тараққиётни эмас, хаос ва инқилобчилик, тартибсизлик ва ваҳшийлик, ўзаро зиддиятга асосланган тараққиётни ёқлайди.

Тўғри, марксизмга қадар шакланган таълимотлар ҳам ижтимоий зиддиятларни эътироф этади. Лекин улар бу зиддиятларни тараққиётнинг табиий қонуниятга деб билади. Бинобарин, уларни зўравонлик билан ҳал этишга уриниш табиат қонуниятларига қарши боришни англаган бўлур эди. Марксизмгача бўлган таълимотларда тараққиётдаги мавжуд зиддиятларни бартараф этишга, ҳаётни тубдан ислоҳ этишга уриниш эмас, балки, аввало, тараққиёт қонуниятларини англашга уриниш, яъни маърифат руҳи устивор эди. Демак, марксизмгача бўлган сиёсий маданият, сиёсий тафаккур ижтимоий ҳаётдаги, тараққиётдаги зиддиятларни эътироф этган ҳолда уларнинг ана шу ҳаёт ва тараққиётдаги ўрни ва аҳамиятини рад этмаган, аксинча, улар ана шу ҳаёт ва тараққиёт мавжудлигининг шартга деб тушунтирган. Масалан, Гегель диалектикасининг моҳияти зиддиятлар бирлигини, оламнинг яхлит вужуд эканини эътироф этишдан иборат.

Таъкидлаш жоизки, оламнинг яхлитлиги, ўзаро уйғунлик ва боғлиқлик ҳаракат асоси экани, ҳаётнинг маъно-мазмуни ҳаракатда экани Шарқ таълимотларида, хусусан, ваҳдатул-вужуд фалсафасида ўз аксини топган. Бу фалсафа оламни ягона вужуд деб тушунтиради.

Буюк Шарқ файласуфи ва шоири Мавлоно Жалолдин Румий ўзининг «Маснавайи маънавий», «Ичиндаги ичиндадир» асарларида оламнинг диалектик қонуниятларини асослаб беради.

Умуман, Шарқ ва Ғарб фалсафаси ҳаётнинг туб ва ўзак масалалари бўйича бир-бирини тўлдириб, бойи-

тиб келган, бир-биридан озикланган, бир-биридан таъсирланган. Улардаги ўхшашлик ва муштараклик, аввало, инсониятни ўйлантирган муаммолар, илминг, фалсафанинг предмети, тадқиқ объекти ягона — инсон ва олам ўртасидаги муносабатлар экани билан изоҳланади.

Хусусан, инсон ва ҳокимият, адолатли жамият каби масалалар борасида Шарқ фалсафаси ҳам, Ғарб фалсафаси ҳам ўз қарашларини илгари суради. Шарқ фалсафасига кўра, адолатли жамиятнинг асосий ва муҳим шарти — ҳукмдорларнинг инсоф-диёнатли, халқпарвар бўлишидир. Шу боис Шарқ фалсафасида инсонни, аввало, маънавий баркамолликка ундаш, Оллоҳ олдида шоҳу гадо — барчанинг тенглиги каби ғоялар муҳим ўрин тутган. Бу ғоялар шу қадар оммалашиб, ижтимоий аҳамият касб этганки, баъзан ҳатто подшолар комилликка етишиш учун тожу тахтдан воз кечишга тайёр турган. Масалан, темурий ҳукмдорлардан бири — султон Ҳусайн Бойқаро тасаввуф таълимотига шу қадар берилганки, подшоликдан кўра дарвешликни афзал билган. Буюк ўзбек шоири Алишер Навоий Ҳусайн Бойқаронинг бу инсоний хусусияти ҳақида шундай ёзади:

Шоҳлар дарवेशию дарवेशлар шоҳики, бор  
Шоҳлик суръат анга, дарвешлик сийрат анга.

Улуғ шоир яна бир қасидасида ушбу мавзунини тилга олиб, ўзининг шоҳ дўстини шундай таъриф этади:

Шоҳлар дарवेशию дарवेशлар шоҳики, Ҳақ  
Шоҳ қилди суратин, дарвеш қилди сийратин<sup>1</sup>.

Буюк шоир ва давлат арбоби Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам тасаввуф таълимоти пирларига, хусусан, хожаяган тариқатининг йирик намояндаларидан бири Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валига зўр эътиқод қўйган. Шу боис унинг фаолиятида ҳам дарвешликка ихлос муҳим ўрин тутган. Бу ҳақда Бобур Мирзонинг ўзи шундай деб ёзган:

Дарвешонро агар на аз хешонем,  
Лек аз дилу жон муътақиди эшонем,  
Дураст мағўй шоҳи аз дарवेशий,  
Шоҳем, вале бандаи дарвешонем<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> «Тафаккур» журнали, 1995 йил, 1-сон.

<sup>2</sup> Ўша манба.

Маъноси: гарчи дарвешларга қариндош бўлмасак-да, лекин уларга жону дилдан эътиқод қўйганмиз. Шоҳликни дарвешликдан йироқ демагил, биз шоҳмиз-у, бироқ дарвешларга қулмиз.

Бу мисоллардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, комил инсон ғояси — ниҳоятда жозибали ва таъсирчан ғоя. У шоҳу гадо — барчани ўзига тортади ва мафтун этади. Чунки комил бўлиш охир-оқибатда Оллоҳга яқин бўлишдир. Тасаввуф таълимоти комилликнинг асосий шarti, аввало, қалбга Оллоҳ ишқини жо этиш, Ҳақдан бошқа ҳеч нарсани ўйламаслик дея таълим беради. Тасаввуф айнан мана шу ғоя — комиллик ғояси орқали жамиятдаги ижтимоий зиддиятларни бартараф этиш — ҳукмдорларни одил, халқни сабр-қаноатли қилиш мумкин деб ҳисоблайди.

Тўғри, аскетизм, зоҳидлик, моддий дунё роҳат-фароғатларидан воз кечиб, нариги дунё қайғуси билан яшаш анъанаси нафақат Шарқ фалсафасида, нафақат ислом динида, балки Ғарб фалсафасида, христианлик ва бошқа динлар амалиётида ҳам мавжуд. Лекин тасаввуф таълимоти зоҳидликдан батамом фарқ қилади. У юқорида таъкидланганидек, реал инсонни такомиллаштиришга, инсон орқали эса реал ҳаётни, реал ҳаёт мужассаами бўлган жамиятни такомиллаштиришга қаратилган. Зотан, тасаввуф инсонни фақат нариги дунё «имтиҳон»и учун «тайёрлаш» билан шуғулланганида эди, унинг диндан сира фарқи қолмас эди.

Бу таълимотлар моҳиятига батафсилроқ тўхтаलाётганимизнинг боиси шундаки, ҳар қандай сиёсий маданият, аввало, жамиятдаги ҳукмрон дунёқараш ва фалсафа асосида шаклланади. Айниқса, халқнинг ҳокимиятга, ҳокимиятнинг халққа муносабати, ҳукмдорларнинг давлат ишларини юритиш борасида амал қиладиган қонун-қоидалар, ахлоқий меъёрлар сиёсий маданият шаклланишида муҳим ўрин тутаяди. Чунки жамият ҳукмдорлардан ўрнак олади, уларнинг хатти-ҳаракатини фаолият мезони деб билади. Ўз навбатида, халқ орасидан чиққан илғор фикрли янгича дунёқарашга эга бўлган зотлар ҳам ҳукмрон доиралар ахлоқи ва хатти-ҳаракатига кучли таъсир этади. Одатда ҳокимият уларга нисбатан икки хил йўл тутаяди. Биринчиси — уларнинг янгича қарашларидаги фойдали жиҳатларни олиш ва шу тариқа ҳокимият тизимини янада такомиллаштириш учун улар билан ҳамкорлик қилиш. Иккинчиси — иродавий манфаатларига зиён етишидан

чўчиб, ҳар қандай янгилик йўлини тўсиш. Биринчи ҳолда жамиятнинг сиёсий тафаккури, сиёсий маданияти мутассил ўзгариб, юксалиб боради. Иккинчи ҳолда эса жамият биқиқ бир муҳитга тушиб қолади. Бундай шароитда ҳар қандай янгиликка шубҳа билан қараш, ҳар қандай ўзгаришни ҳалокат белгиси деб билиш одатий тус олади. Халқда псевдо сиёсий маданият, яъни сохта сиёсий маданият шаклланади. Аслида бундай «маданият» хурофотга, жаҳолатга асосланган маданиятсизликдир. Собиқ совет тузуми даврида биз ана шундай маданиятсизлик оқибатида хўрлик ва жаҳолат домида қолган эдик.

Сиёсий маданиятнинг шаклланиши халқнинг турмуш тарзи билан ҳам узвий боғлиқ. Анънавий турмуш тарзи ҳукмронлик қиладиган минтақаларда, Шарқ мамлакатларида сиёсий маданият миллий ахлоқ ва миллий қадриятларнинг бир қисми ёки уларнинг натижаси сифатида намоён бўлади. Яъни миллий ахлоқ ва миллий қадриятларга хос хусусиятлар сиёсий маданиятнинг ҳам мазмун-моҳиятини белгилайди. Шу боис Шарқ мамлакатларида ижтимоий-сиёсий ҳаёт, давлат бошқаруви, ҳукумат ишларида ҳам ўзаро ҳурмат-иззат, тавозе, одоб муҳим ўрин тутади. Фикримизнинг исботи сифатида Кайковуснинг «Қобуснома» асаридан бир неча мисол келтирамиз. Бу асарнинг «Подшоҳга хизмат қилмоқ зикрида» бобида шундай дейилади: «Эй фарзанд, иттифоқо, подшоҳ хизматига ўтиб, хослар жумласига қўшилсанг, подшоҳ ҳар қанча сени ўзига яқин тутса ҳам, унга фарра бўлмағилким (яъни мағрурланмагин — И. С.) унинг яқинлигини узоқлигини яхши кўрғил. Аммо ҳар турли хизматдан қочмағил, неданким, подшоҳга яқин бўлишнинг охири узоқлиқдур. Агар подшоҳ сени ҳар қанча имн қилса (яъни омонлиқда сақласа — И. С.) сен ундан ноимнроқ бўлғил ва ўз ҳаддингдан асло ошмағил, нединким, сенинг семирмоғинг, унинг қурби (яъни унинг яқинлиги — И. С.) била ва ўлиминг ҳам унинг тиғи била бўлғусидир. Ҳар қанча азиз бўлсанг ҳам, ўз ҳаддингни билмақдан ғоғил бўлмағил. Подшоҳнинг муродидин ўзга сўзни айтмағил, ҳар бир сўз устида у била мунозара қилмағил, нединким, ҳар одам подшоҳ била мунозара қилса, ажалидин бурунроқ ўлғусидир. Ўткир тигнинг домига мушт урмоқ ниҳоятда аҳмоқлиқдур»<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Кайковус. «Қобуснома». Тошкент, «Мерос» нашриёти, 1992 йил 24-бет.

Кўриниб турибдики, анъанавийликка асосланган жамиятда инсон қанчалик одобли бўлса, унинг сиёсат борасидаги ишлари ҳам шунчалик юришади. У сиёсий маданияти етук одам сифатида қадрланади.

Лекин ноанъанавий турмуш тарзига асосланган жамиятда, хусусан, Фарб мамлакатларида сиёсий маданият борасида қонунчилик, фуқароларнинг ўз ҳақ-ҳуқуқларини пухта билиши муҳим ўрин тутди. Масалан, Фарб кишиси, ахлоққа тўғри келадими йўқми, ўзидан ёши катта одам ёки мансабдор бирор-бир хатога йўл қўйган бўлса, қонун доирасидаги ҳуқуқидан фойдаланиб, уни бемалол танқид қилаверади. Чунки унинг фуқаролик фаоллиги ҳам, ҳуқуқий тафаккури ва сиёсий маданияти ҳам аввало қонун асосидаги хатти-ҳаракатида, жамият манфаатлари ва шахсий манфаатини қандай ҳимоя қила олишида намоён бўлади.

Салжуқий ҳукмдорлар салтанатида қарийб 30 йил вазирлик лавозимида ишлаган ва ўз ҳаёт тажрибаларини қоғозга туширган Низомулмулкнинг қарашлари ҳам диққатга сазовор. У «Сиёсатнома» асарида ҳокимият бир кишининг қўлида тўпланиб қолгудек бўлса, албатта суиистеъмоллик, адолатсизлик юз беришини эътироф этади ва бундай деб ёзади: «Доно подшоҳлар ва ҳушёр вазирлар ҳамма замонларда ҳам бир кишига икки вазифани ва бир амални бирданига икки кишига бермаганлар, шунда уларнинг ишлари ривож топган. Агар икки амал бир кишига берилса, бир иш доимо охиригача бажарилмаган ёки камчилик билан амалга оширилган бўлади. Сабаби — бир киши икки амалга керагича кўнгил бермайди ва текширганда шу амаллардан кўп камчилик топилади, киши маломатда қолади. Лекин икки кишига бир амал берсалар ҳам бири бошқасига ташлайди ва иш бажарилмай қолади. «Икки хотин дастидан хона супирилмайди, икки хўжайин дастидан уй бузилади», деганларидек ҳолат юзага келади»<sup>1</sup>.

Мана шу кичкина иқтибос асосида шундай хулоса чиқариш мумкин: давлат ишида ҳокимият тармоқлари, мансабдор шахсларнинг ваколатлари қатъий белгилаб қўйилиши, уларнинг вазифаси аниқ-равшан бўлиши зарур. Йўқса, ҳамма бир-бирининг ишига аралашиб, бошланган иш охирига етмайди, пала-партишлик юзага келади. Низомулмулк бу ғояни анъанавий жамият

<sup>1</sup> Низомулмулк. «Сиёсатнома», Т., «Ёзувчи» нашриёти, 1994 йил.



шароитида айтганини эътиборга олсак, унинг давлат ишларини юритишдаги эскирган қолип ва андозалардан воз кечиб қонунчилик асосидаги, тартиб-интизом асосидаги фаолиятга даъват этгани аён бўлади.

Низомулмулк подшоҳ ўз фармонлари ижросига қатъий эътибор бериши лозимлиги, ижросиз қолган фармон ва буйруқ подшонинг ҳам, давлатнинг ҳам обрўсини туширажагини таъкидлайди. Бу фикр ҳар қандай давлат бошқарувида ўзига хос тизим, ўзига хос механизм заруратини англашдан туғилган десак, муболафа бўлмайди. Бинобарин, Низомулмулк кучли ижро тизими, кучли ижро механизми бўлмаса, яхши-яхши фармонлар ҳам ўлда-жўлда қолиб кетишини яхши тушунган. Лекин у бундай ижро тизимини подшолик ҳокимиятини ўзгартирмаган ҳолда амалга ошириш мумкин, деб ҳисоблайди. У, аксинча, фармонлар ижросини таъминлаш учун подшолик ҳокимиятини кучайтириш даркор, деб ўйлайди. Яъни анъанавий жамият кишиларига хос тасаввурлардан Низомулмулк ҳам холи эмас эди. У ва унга ўхшаш олимлар жамиятда адолатнинг барқарор бўлиши, аввало, подшонинг, сўнгра катта-кичик амалдорларнинг иймон-эътиқодига, инсоф диёнатиغا, ҳалол-покизалигига боғлиқ, деб ўйлайди. Шу боис, Шарқда тарбияга, ахлоқ-одобга катта эътибор берилади. Чунки бу ерда инсоннинг тарбияси тўғри бўлса, жамиятдаги муҳит ҳам шунга яраша соғлом бўлади, деган қараш ҳукмрон. Шарқ кишиларининг тасавурига кўра, одамларнинг, айниқса, амалдорларнинг ахлоқи бузилса, жамиятдаги муносабатлар ҳам тубанлашиб кетади.

Монархия, подшолик ҳукмронлиги даврида, диний қарашлар устунлик қилган замонларда Фарб дунёсида ҳам анъанавий ҳаёт тарзи, анъанавий психология, анъанавий дунёқараш етакчилик қилган. Лекин саноатнинг ривожланиши, шаҳар маданияти, техникавий тафаккурнинг тараққий этиши билан янгича манфаатлар, бу манфаатларни ифода этувчи синфлар вужудга келган. Айниқса, ишчилар синфи ва мулк эгалари ўртасидаги фарқнинг кучайиши жамиятдаги анъанавий қарашларни, анъанавий ҳаёт тарзини ўзгартириб юборди. Одамлар учун ахлоқий меъёрларга, қатъий диний ақидаларга кўр-кўрона амал қилиш эмас, балки ўз манфаати, ўз ҳақ-ҳуқуқи учун курашиш бош мақсадга айланди.

Ана шу мақсад тақозоси ўлароқ жамиятда барча

тоифа ва синфларни қониқтирадиган ўзига хос муҳит яратиш зарурати пайдо бўлди. Бу шундай муҳит бўлиши лозимки, унинг қонун-қоидалари ҳаммага ўз манфаатини ҳимоя қилиш, ўз ҳақ-ҳуқуқини амалга ошириш имконини берсин. Бундай муҳит халқ иродаси билан тасдиқланган, халқ иродасини акс эттирадиган қонунлар муҳити бўлиши лозим эди. Бундай муҳит инсониятнинг озодлик, эркинлик ва адолат ҳақидаги асрий орзуларига мос келар, ўша орзуларнинг амалий натижаси бўлиши лозим эди. Тараққий этган Ғарб мамлакатлари XIX асрдан бошлаб ана шундай жамият сари интилди. Бундай интилишлар жараёнида турли сиёсий кучлар ўртасида зиддиятлар кучайиб борди. Бу кураш жараёнида гоҳ социал-демократлар, гоҳ коммунистлар, гоҳ монархиячилар устунлик қилиб келди. Бу даврда ҳали халқнинг сиёсий иродаси, сиёсий маданияти тўлиқ ва мукамал шаклланиб улгурмаган эди. Тўғри, Россия ва унинг мустамлакаларидаги халқларга қараганда Оврўпа халқларининг онгу тафаккури анча юксак эди. Бу халқларда, юқорида таъкидланганидек, XVI—XVII асрлардаёқ мафкуравий янгиланиш юз берган — католикнинг умрини ўтаб бўлган ақидалари ўрнини протестантлик оқими мафкураси эгаллаган эди. Шу боис Оврўпа халқлари марксизмнинг дунёни ўзгартириш ҳақидаги инқилобий ғояларига ҳушёр назар билан, танқидий кўз билан қаради ва уларни қабул қилмади. Россияда эса XIX аср боши ва XX аср бошларида мафкуравий, ғоявий танглик ҳукм сурар, халқ келажакда қайси йўлдан боришини узил-кесил тасаввур этолмас эди. Шу боис халқ охир-оқибатда бир гуруҳ бузғунчилар — большевикларга эргашишга мажбур бўлди. Россияда юз берган большевистик давлат тўнтариши аввало жамиятнинг илғор вакили бўлган буржуазиянинг катта сиёсий куч сифатида шаклланмагани, халқнинг сиёсий онги ва маданияти жуда пастиги оқибати эди.

Собиқ совет давлати ҳудудида ўзининг мустабид ҳокимиятини ўрнатган большевиклар инсоният томонидан яратилган барча қадриятларни рад этди, жамият аъзоларининг эркин фикр юритишига йўл қўймади. Инсонлар қалбини юксак туйғулар ўрнига қўрқув ва ҳадик, уларнинг онгу тафаккурини ҳаётбахш билим ва тажрибалар эмас, қуруқ сафсатабозлик, коммунистик ақидапарастлик, даҳрийлик ғоялари эгаллади. Большевистик таълимот якка инсоннинг ҳақ-ҳуқуқи, якка

шахснинг тарихдаги ўрни ва мавқеини тан олмас, ҳамма нарсани жамоа иродаси асосида ҳал этиш мумкин ва шу боис ҳамма нарса аввало жамоа манфаатларига хизмат этиши лозим, деб ҳисоблар эди. Шу тариқа у якка шахсдаги индивидуаллик, ўзига хослик, ундаги истеъдод ва интилишни сўндиришга, бу фазилатларнинг барчасини жамоатчилик иродасига сингдиришга ҳаракат қилар эди. Бу эса охир-оқибатда якка шахс ўзлигининг намоён бўлишини чеклаб қўяр, у бир умр кўпчилик, яъни жамоа иродасига мослашиб яшашга мажбур бўлар эди. Пировардида ҳаммада индивидуал, ўзига хос шахс туйғуси эмас, оддий оломон туйғуси шаклланди. Ҳамма оломон бўлиб яшашга кўниқди. Бу тузум шароитида нафақат юксак ҳуқуқий маданият, балки оддий инсоний сезги билан яшаш ҳам фойда мушкул эди.

Собиқ шўро тузуми, умуман, зўравонликка асосланган тузумлар инсониятга катта сабоқ бўлди. Яъни зулм ва зўравонликка асосланган жамият эртами, кечми, барибир ҳалокатга учрашини, тараққиётдан ўзга қулай ҳамда маъқул йўл йўқ эканини яна бир қарра тасдиқлади.

Шарқ ва Ғарб цивилизациясида барча мураккаблик ва зиддиятларга қарамай, бутун башариятга хос умумий, ҳамма халқлар манфаатига жавоб берадиган мезонлар ва тамойиллар шаклланди. Буларнинг ҳаммаси инсониятнинг одил ва адолатли жамият, эзгу мақсадлар йўлидаги уринишлари бекор кетмаганлигидан далолат беради. Бу мезон ва тамойиллар инсоният ҳам маънавий, ҳам ижтимоий-сиёсий жиҳатдан етуклик даврига қадам қўйганини, бутунги сиёсий маданият одамзотнинг ҳаёт тарзи, муомала-муносабатлари янги-ча маъно-мазмун касб этаётганини кўрсатади. Биз ушбу мезон ва тамойиллар, йигирма биринчи аср бўсағасидаги сиёсий маданиятнинг маъно-моҳияти ҳақида «Инсониятнинг етуклик даври» бобида батафсилроқ тўхталамиз.

## **ЎЗБЕК МИЛЛИЙ ТАФАККУРИ ТАРАҚҚИЁТИДА СИЁСИЙ МАДАНИЯТ АНЪАНАЛАРИ**

«Сиёсий маданият» тушунчасининг пайдо бўлиши давлатчилик муносабатлари, давлатни бошқариш, ҳукмдорлик борасидаги билим-тажрибалар ривожига боғлиқ. Чунки давлатчилик, бошқарув идоралари бўлмаган

жойда қонун-қоида, ўзаро муносабатларда тартиб-интизом ҳам бўлмайди. Сиёсий маданият деганда эса, аввало давлат ичидаги қонун-қоида, устувор муносабатларни пухта билиб, ўзининг жамиятдаги ўрнини теран англаб етадиган ва фаол ижтимоий фаолият юритадиган жамият аъзоси кўз олдимизга келади.

Маълумки, ўзбек давлатчилиқ тарихи мелоддан олдинги VIII—VII асрларга бориб тақалади. Бу ҳақиқат аллақачон ўз исботини топган. Масалан, қадимий эронлар сулоласи — аҳмоний ҳукмдорларга қарши курашган Томир хотун (Тўмарис) ва Широқ ҳақидаги афсоналарни эслаб кўрайлик. Бу икки қаҳрамон мелоддан олдинги IV асрда юксак ватанпарварлик фазилатига эга бўлган. Демак, бизнинг қадимий аجدодларимизда ўша пайтлардаёқ ўз Ватани, ўз халқига муҳаббат шакланган, ўз юрти, ўз тупроғини ёв босқинидан асраш, ҳимоя этиш борасида билим, тажриба, миллий анъаналар шакланган. Бу эса ўз навбатида Ватанимиз ҳудудида ўша пайтлардаёқ давлатчилиқ асослари тўлиқ шаклангани ва амалда бўлганидан далолат беради. Грек тарихчиси Ҳеродотнинг «Тарих» асарида баён этилишича, Томир хотун Эрон шоҳи Кайхусравга қарши жангга киришар экан, адолатни бош шиор қилиб олади. Кайхусрав ҳийла-найранг билан Томир хотунга уйланмоқчи бўлади. Бундан кўзланган мақсад шу тариқа Туронзаминнинг бой, ҳосилдор ерларини эгаллаб олиш эди. Лекин Томир хотун душманнинг ҳийласига учмайди. Шунда Кайхусрав яна бир ҳийла ишлатиб, Томир хотуннинг ўғлини асир олади. Ана шунда Томир хотун адолат учун жангга киради ва ёвни тор-мор келтиради.

Агар эътибор бериб қарасак, ватанпарварлик, Ватан озодлиги учун фидойилиқ, адолат туйғуси Томир хотуннинг бош фазилатлари экани аён бўлади. У энг мушкул вазиятда ҳам ўзини йўқотиб қўймайди. Ақсинча, вазиятни оқилона баҳолаб, тўғри йўл танлай билади. Бу буюк аждодларимиз учун ватан ва халқ тақдири ҳамиша устувор мақсад бўлиб келганидан далолат беради. Бу — юксак сиёсий маданият ифодасидир.

Ёки Широқнинг ўз Ватани озодлиги йўлида амалга оширган мардлиги ва жасоратини ёдга олайлик. Широқ ҳақидаги афсона грек тарихчиси Полиэннинг «Ҳарбий ҳийлалар» асарида баён этилади. Ўзи оддий чўпон бўлган Широқ Эрон шоҳи Доронинг босқинчи қўшинини алдаб, кимсасиз чўл бағрига олиб кетади ва чўл ўртасига

етганда, «Мен енгдим, мен енгдим!», дея қичқиради. Оддий чўпоннинг бундай буюк жасорати қадимда нафақат ҳукмрон табақа вакиллари, балки оддий фуқаролар ҳам юксак ватанпарварлик намуналарини кўрсатгани, бинобарин, уларнинг сиёсий тафаккури, сиёсий маданияти ҳам юксак бўлганлигидан далолат беради. Булар — афсонавий қаҳрамонлар. Лекин, унутмайликки, афсонада ҳам улкан ҳақиқат яширин.

Эътиборли жиҳати шундаки, бизнинг тарихий қаҳрамонларимиз номи ҳам афсонага айланиб кетган. Туронзаминни Эрон қўшинлари босқинларидан ҳимоя этган Алп Эртўнга (Афросиёб), юнонистонлик жаҳонгир Искандар Зулқарнайн (Александр Македонский)га қарши тинимсиз кураш олиб борган Спитамен жасорати бунинг яққол далили бўла олади.

Ёки араб лашкарбошиси Ибн Кутайбанинг йўлини тўсиб, юртини ҳимоя этган Муқанна, мўғул босқинига қарши курашган Жалолиддин Мангуберди, Нажмиддин Кубро, Амир Темур, чор аскарларига қарши мардона бош кўтариб, Ватан озодлиги йўлида жон берган Алимкул, Солиҳбек додхох, Қурбонжон додхох, Жўрабек ва Бобобек каби аждоқларимизнинг жасорати ҳам юксак ватанпарварликнинг олий намунасидир. Лекин булар сиёсий маданиятнинг амалий жиҳатидан далолат берувчи далиллардир. Хўш, ўзбек миллий тафаккури тараққиётида сиёсий маданиятнинг асосий тушунча ва тамойиллари қандай асосланган, бу борада қандай таълимотлар вужудга келган?

Биз гапни сиёсий маданиятнинг амалий кўринишларидан бири — ватанпарварликдан бошлаганимиз бежиз эмас. Чунки Шарқда, жумладан, ўзбек миллий тафаккурида ҳам, ҳар қандай назарий фикр, ҳар қандай ғоя, аввало, амалий фаолият билан мустаҳкамланган. Амалиёт ҳар қандай таълимотнинг биринчи шарт ҳисобланган. Масалан, тасаввуф таълимоти, тасаввуф таълимоти негизда яратилган яссавия, кубравия ва нақшбандия каби тариқатларни бир эса олинг. Уларнинг фалсафий кучи, руҳий янгилиги шундаки, улар аввало инсонни амалий жиҳатдан ўзгартириш, амалий жиҳатдан ислоҳ этишга қаратилган.

Қадимий ўзбек заминида қанчадан-қанча диний ва дунёвий таълимотлар ўзининг юксалиш ва сусайиш босқичларини бошдан кечирган. Мелоддан олдинги асрлардан то ислом ҳукмронлиги ўрнатилгунича зардуштийлик асосий дин ҳисобланган. Тўғри, мамлакатимиз-

нинг жанубий ҳудудларида бирмунча муддат буддавийлик таълимоти ҳам ҳукмронлик қилган. Қадимий Сурхон заминидаги вайроналар ўрнидан топилган буддийлар ибодатхонаси ва бошқа топилмалар шундан далолат беради.

Бу таълимотлар инсонни эзгуликка чорлаш, у билан табиат ўртасидаги мувозанатни сақлаш, ватанни, юртини севиш каби ғояларни илгари сурди. Лекин бу таълимотлар асосан инсон руҳияти тарбиясига қаратилган, уларда давлатчилик, адолатли жамият ғоялари устувор қиммат касб этмас эди. Бу таълимотлардан фарқли ўлароқ, ислом динида подшо ва ҳукмдорларнинг Оллоҳ ва жамият олдидаги ўрни ва вазифаси, уларнинг фуқароларга, фуқароларнинг уларга бўлган муносабати, адолатли жамият ғояси, ижтимоий адолатни қарор топтириш механизмлари анча батафсил ва пухта асослаб берилган эди. Масалан, исломда турмушнинг ҳар бир соҳасини йўлга солиш, бу борадаги муносабатларни тартибга келтириш учун алоҳида-алоҳида шариат қонунлари ҳамда бу қонунлар ижросини институционал асосида амалга оширувчи ижтимоий тузилмалар — давлат идоралари шаклланган. Бизнинг Ватанимиз — Турон-замин ҳудуди VIII аср охири ва IX аср бошларидан эътиборан исломни қабул қилган, ҳамма исломий қадриятларни миллий қадриятлар билан уйғунлаштириб, ўз турмуш тарзини такомиллаштириб борди. Бу ҳол исломнинг бу ўлкада ҳукм сурган аввалги динларга нисбатан анча илғор, ҳаёт талабларига яқин эканидан далолат берарди. Шу билан бирга, подшолик ва ҳукмдорликнинг, умуман, жамият ҳаёти барча соҳаларининг шариат қонунлари асосида қатъий белгилаб қўйилиши вақт ўтиши билан уларни заруратга қараб такомиллаштириб бориш имконини чеклаб қўяр эди. Шу боис исломнинг дастлабки босқичида илғор ва демократик қиммат касб этган шаръий қонун-қоидалар, меъёр ва мезонлар замонлар ўзгариб, жамиятдаги муносабатлар мураккаблашгани сари талабга жавоб бермай қўйди. Бу ўз навбатида жамиятда кўпдан-кўп муаммоларни вужудга келтира бошлади. Жамиятнинг илғор вакиллари — аллома, олиму уламолар буни англаб, янгича таълимотларни асослашга ҳаракат қилдилар. Лекин бу таълимотларнинг барчаси асос-эътибори билан охир-оқибатда бир ғояга — инсоннинг ўзини такомиллаштириш зарур, ҳамма муаммоларнинг манбаи инсоннинг номукамаллигидандир, деган ғояга бо-

риб тақалар эди. Масалан, бутун Арабу Ажам, Мовароуннахр, ҳатто Ҳиндистон ва Хитой ҳудудида кенг тарқалган тасаввуф тариқатларини олинг. Уларнинг барчаси инсонни, инсон руҳиятини такомиллаштириш ғоясини илгари суради. Улардан бирортаси ҳам жамиятни, жамиятдаги бошқарув тизимини такомиллаштириш ҳақида фикр юритмайди.

Тасаввуф инсоний комиллик ғоясини илгари сураар экан, борлиқнинг, бу борлиқ ижодкори бўлган Оллоҳнинг мукаммаллигига асосланади, яъни Яратувчи — Холиққа хос хусусият яратилмиш — махлуққа, хусусан, инсонга ҳам хос бўлмоғи зарур, йўқса, бу ёруғ дунёда даври даврон суришнинг ҳеч бир мантиғи йўқ. Тасаввуф намояндалари шоҳу гадо — барча-барча дину диёнатли, иймон-этиқодли, комил инсон бўлса, жамиятда ҳеч бир муаммо бўлмайди, деб умид қилади. Комиллик инсоннинг реал характериға, реал феъл-атворига айлангач, ҳукмдорлар одил, фуқаролар эса уларнинг амриға сўзсиз итоат этувчига айланади. Яъни бу таълимотлар замирида диний ўзак — ҳар кимнинг пешонасига битилган тақдири бор, ҳар ким ана шу қисматға шукр этиб, Оллоҳ ва ҳукмдорлар олдидаги, бошқа одамлар олдидаги инсоний бурчини адо этиши зарур, деган фикр ётади.

Масалан, яссавия тариқати асосчиси Аҳмад Яссавий инсонларни сабр-тоқатға чорлаб шундай дейди:

Қул Хожа Аҳмад, тоқат қил,  
Умринг, билмам, неча йил?  
Аслинг, билсанг, обу гил,  
Яна гилға кетар-о.

Хожа Баҳоуддин Нақшбанд асос солган нақшбандия тариқати тасаввуф ғояларини моддий ҳаёт талабларига яқинлаштирди. Агар яссавия тариқатида бу моддий дунёға талоқ қўйиш, унинг неъматларидан юз ўтириш тарғиб этилган бўлса, нақшбандия тариқати бу олам ташвишлари, тириклик муаммолари билан шуғулланиш айб эмаслигини асослаб берди. Кўнгил худода бўлиб, моддий дунё ташвишлари зўр иштиёқ билан ҳал этилса, бунинг фойдаси савобға айланажаги бу тариқатнинг маъно-моҳиятини белгилар эди. Бу тариқат, ўз маъно-моҳиятиға кўра, Фарбдаги протестантлик оқимиға ўхшаб кетарди. Лекин Мовароуннахр ҳудудида моддий ишлаб чиқаришнинг юксак ривожланмагани, халқнинг ақл-заковати асосан руҳий-маънавий

ишлаб чиқариш — бадий адабиёт, илм-фан, маданият, диний илмлар ривожига сарфлангани боис, ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш (яъни моддий ишлаб чиқариш) воситалари устувор мавқега кўтарилмагани сабабли нақшбандийлик ғоялари жамиятнинг ижтимоий-сиёсий қиёфасини ўзгартиролмади. Аксинча, бу ғоялар анъанавий муносабатларни кучайтириб, уларнинг ўзгармасдан қолаверишига туртки бўлди. Бу ғоялар жамиятни ислоҳ этишга хизмат қилмаганининг боиси ўша даврда, яъни XIV—XV асрларда диний мутаассиблик кучли эди. Жамиятни ўзгартишга қаратилган ҳар қандай хатти-ҳаракат муқаддас динга, диний ақидаларга қарши қаратилган хатти-ҳаракат сифатида талқин этиларди.

Сиёсий маданият нуқтаи назаридан қараганда, тасаввуф таълимоти руҳидаги ғоялар ҳукмдорларни халққа, халқнинг дардларига яқинлаштириш, халқнинг эса ўз ҳақ-ҳуқуқини таниш борасида, жамиятда тинчлик, барқарорлик, ўзаро ҳамжиҳатликни таъминлашда муҳим аҳамиятга эга эди. Лекин, юқорида айтганимиздек, улар жамиятни тубдан ислоҳ этиш дастурига айланолмади.

Бу жиҳатдан Соҳибқирон Амир Темурнинг давлатчилик тажрибаси ва бу борада баён этган фикрлари улкан қимматга эгадир.

Амир Темур Туркистон халқлари мўғул истилосига тушиб қолган, ушбу ўлка турли хонликларга бўлиниб кетган бир пайтда марказлашган ягона миллий давлатчилик ғояси билан чиқди. Унинг фаолияти асосини адолат ташкил этар эди. У ислом дини, тасаввуф таълимоти ва бошқа Шарқ файласуфларининг (Масалан, Абу Наср Форобий, Ибн Сино ва бошқалар) адолатли жамият ҳақидаги фалсафий қарашларини амалда жорий этишга ҳаракат қилди. Амир Темур ўзининг давлатчилик фалсафаси ва мафкурасини ўз тузукларида аниқ ифодалаб берди.

Тузук дегани аслида туркий атама бўлиб, у низом деган маънони англатади. Демак, Амир Темурнинг «Тузуклар» асари унинг давлатчилик низомини, бутунги илмий истилоҳ билан айтганда, унинг давлати конституциявий асосларини ифода этади.

Амир Темур ўз даври давлатчилик тамойилларига бир қанча демократик ўзгартишлар киритади. Масалан, унинг ўзи қурултой йўли билан Туркистон амири этиб сайланади. Бошқа амалдорларни сайлашда ҳам қурултой усу-



лидан фойдаланилади. Ўрта асрлар шароитида бу жуда муҳим қадам эди. Амир Темурнинг ислоҳотчилик, устасийсатчилик қобилияти қўшни мамлакатлар билан ўзига хос муносабат ўрнатгани, муносабат шартларини бузган ёки менсимаган ҳукмдорларни одилона жазолаганида ҳам намоён бўлади. Донишманд жаҳонгирнинг маҳоратига нафақат Шарқ мамлакатлари, ҳатто олис Оврупо мамлакатлари ҳукмдорлари ҳам тан беради. Амир Темурнинг Франция қироли билан ёзишмалари бунинг яққол далилидир. Бу шундан далолат берадики, Амир Темур фикри очик, дунёқараши чекланмаган, илғор тафаккурли демократ ҳукмдор бўлган. Қайси дин, қайси миллатга мансублигидан қатъий назар, тинчликсевар, адолатпарвар, эзгу ниятли ҳар қандай ҳукмдор билан ҳамкорлик қилишга тайёр бўлган. Асосий шиори «Куч адолатдадир» деган ғоя бўлгани учун Амир Темур ҳукмдорлар томонидан содир этилган адолатсизликка чидай олмаган. Шу боис ўз ваъдасида турмаган, Амир Темур хиёнат қилган Туғлуқ Темурхон ва Тўхтамишхонни қаттиқ жазолайди.

Амир Темур фалсафасига кўра, салтанатни бошқаришда маслаҳат ва кенгаш муҳим ўрин тутаети. Унинг ўзи давлат ишларининг асосий қисмини кенгаш билан, қолганини эса шамшир кучи билан ҳал этганини фахр ифтихор билан таъкидлайди. Маълумки, маслаҳат, кенгаш дегани бу — коллегиялик деганидир. Бу ҳам демократия аломатидир.

Амир Темурнинг давлатчилик фаолиятидаги яна бир муҳим хусусият — унинг ҳар қандай ишда маънавият намояндалари, дин пешволарига таянганидир. Шу тариқа у диний мутаассибларнинг давлат ишларига кўркўрона аралашшишига йўл қўймаган.

Амир Темур салтанатида иқтисодий муносабатлар вазият тақозосига мос ҳолда, элнинг, юртнинг манфатларига мутаносиб равишда юритилган. Масалан, ташландик, қаровсиз ерларни ўзлаштиришга бел боғлаган деҳқонлардан 4—5 йилгача солиқ олинмаган, хорижий ўлкаларга бориб савдо-сотик қиладиган савдогарларга махсус қўриқчилар берилган, уларнинг фаолияти рағбатлантирилган.

Соҳибқирон илм-фан, маданият тараққиётига бе-ниҳоя улкан эътибор берган. Унинг ҳукмронлик йилларида салтанат пойтахти Самарқандда дунёнинг энг машҳур алломалари тўпланган. Бу ерда кўплаб мадрасалар, масжид ва хонақолар қад кўтарган.

Амир Темурнинг буюк фазилатларидан яна бири шундан иборатки, у бирор бир ўлкани забт этар экан, унинг халқига озор етказмаган, бу ерда амалда бўлган қадриятларни, турмуш тарзини, хўжалик юритиш анъаналарини сақлаб қолган. Бу Соҳибқироннинг инсонпарварлик сиёсати, демократик қарашларидан далолат.

Юқорида таъкидлаганимиздек, Туронзамин ҳудудида сиёсий тафаккур ва сиёсий маданиятнинг ўсиши ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан ривожланиб, бир-бирини тўлдириб борган. Эътиборлиси шундаки, Амир Темур мана шу икки жиҳатни ҳам ўз фаолиятида муҷассамлаштирган. Амир Темур салтанати тузукларга, яъни қонунларга асосланган эди. Бу қонунлар ўша даврдаги ижтимоий муносабатларни, халқнинг кайфияти ва орзу-интилишларини, давлат манфаатларини ҳисобга олиб тузилган эди. Давлат ишларининг қатъий тартиб-интизомга асослангани, табиийки, халқда, айниқса, ўқимишли, зиёли олимлар онгида ана шу тартиб-интизом талаблари тақозо этадиган тасаввур ва тушунчалар, одат ва кўникмаларни шакллантиради. Мана шуларнинг барчаси биргалиқда сиёсий маданиятни вужудга келтиради. Шу нуқтаи назардан қараганда, Амир Темур даврида халқнинг сиёсий онги ва маданияти юксак бўлган. Мовароуннаҳрга саёҳат қилган Ибн Батутанинг ёзишича, Амир Темур даврида одамларнинг дўконлари очиқ-сочиқ ётган, уйларда, хонадонларда кулф-калит деган нарса бўлмаган, биров бировнинг нарсасига қўл теккизмаган, ўғрилиқ, қароқчилик деган гаплар ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмаган. Булар барчаси халқнинг юксак маданиятидан далолат беради. Бундан ташқари, Амир Темур пойтахти — Самарқандда дунёнинг энг машҳур олиму шоирлари, мусаввир ва меъморлари жам бўлган, илм-фан, маданият, меъморлик юксак даражада ривожланган.

Амир Темурнинг давлатчилик тажрибаси, унинг давлатнинг ўрни ва аҳамияти, халқнинг ижтимоий манфаатлари ҳақидаги фикрларини ўрганар эканмиз, Шарқ тафаккурида эркинлик, демократия тушунчалари ўзига хос маъно касб этгани, улар Фарбдаги ана шундай тушунчалардан бирмунча фарқ қилишини ҳис этамиз. Масалан, Фарб демократияси асосан ҳар бир инсоннинг эркин бўлиши, ҳар бир инсон манфаатлари, орзу-интилишлари имкони қадар кўпроқ юзага чиқишини истайди. Шарқ фалсафаси эса, биринчи галда, жамоа манфаатларини, кўпчилик эрки, тинчи ва омонлигини

назарда тутади. Фарбда озчилик ва ҳатто якка шахснинг фикрини ҳисобга олиш эркинликнинг, маданиятнинг муҳим шарти ҳисобланса, Шарқда кўпчиликнинг раъйига қарши бориш одобсизлик ҳисобланади. Демак Шарқдаги сиёсий маданиятнинг моҳияти ҳам кўпроқ инсон ҳатти-ҳаракатларининг умум эътироф этган ахлоқий тамойилларга, устувор анъаналарга нақадар мос эканига боғлиқ ҳолда талқин этилади.

Амир Темури салтанатида миллий парламентчиликнинг илк нишонлари кўзга ташланган эди. Юқорида тилга олинган қурултой шундан далолат беради. Бундай қурултойлар энг муҳим сиёсий масалалар юзасидан чақирилган эди. Бундан ташқари, Соҳибқирон дин пешволари, илм-фан ва маданият намояндалари, саркардалар билан турли маслаҳат-машваратлар ўтказар эди. Буларнинг барчаси давлат ишларида демократия тамойиллари амал қилганидан далолат беради. Амир Темурининг ўзи «Тузуқлар»ида бу ҳақда шундай ёзган: «Давлат ишларининг тўққиз улушини кенгаш, тадбир ва машварат, қолган бир улушини эса қилич билан бажо келтирилишини англадим». Бошқача айтганда, салтанат ишлари асосан кенгаш, машварат йўли билан бошқарилган. Қурултойлар эса икки хил мақомда бўлган: катта қурултой ва оддий қурултой. Катта қурултойда олий ҳокимият масаласи ҳал қилинар, лашкарни мустаҳкамлаш, йирик ҳарбий юришлар уюштириш хусусида фикр алмашилган. Оддий қурултойларда эса улуслар, мамлакатлар, вилоятлар ҳокимларини тайинлаш, алоҳида ҳарбий чора-тадбирларни уюштириш каби масалалар кўрилган. Бундан ташқари, олий даргоҳга хос даврада, тор доирада йирик амалдорлар иштирокида кенгашлар қилинган, уларда ички ва ташқи сиёсатта доир муҳим масалалар муҳокама қилинган. Қурултой, кенгаш сингари парламентчиликка хос тузилмаларнинг ижроия тизими билан баҳамжиҳат, ҳамкорликда фаолият кўрсатиши миллий манфаатларга тўлиқ жавоб беради. Лекин, афсуски, XVI асрдан бошлаб давлатчилик борасидаги бу тажрибалар ривожлантирилмади, аксинча, ўзаро тожу тахт талашишлар оқибатида тамоман яқсон бўлди. Кўчманчи сулола вакиллари бўлмиш Шайбонийхоннинг ҳокимият тепасига келиши ўтроқ маданий муҳит шароитида шакланган ҳокимият тузилмаларини ишдан чиқарди ва охир-оқибатда тараққиёт учун бутунлай яроқсиз қилиб қўйди. Давлат бошқаруви издан чиққач, табиийки, жамиятда ҳам бўлиниш,

бошбошдоқлик авж олди. Бу эса халқнинг сиёсий-маданий ҳаётини, оддий тирикчилигини жуда қолоқлаштириб юборди.

Одатда, дунё парламентчилик тажрибаси ҳақида гап кетар экан, аввалло, XIII асрда Англияда рўй берган ижтимоий-сиёсий жараёнларга урғу берилади. 1265 йилда барон Монфор бошчилигида йиғин чақирилиб, унда баронлар, шунингдек, ҳар бир графликдан икки нафардан вакил ва асосан йирик шаҳарлардан иккитадан ноиб қатнашгани парламентчиликнинг дастлабки тажрибаси сифатида талқин этилади. Тўғри, Англияда ўша пайтда баронлар қирол ҳокимиятини муайян даражада чеклашга, давлат бошқарувида ҳокимият тақсимотини йўлга қўйишга ҳаракат қилган. Аммо Англия парламентчилиги бутунги ҳолатга етиб келгунга қадар ниҳоятда узоқ, машаққатли, зиддиятли, баъзан ҳатто қонли жараёнларни босиб ўтган.

Лекин парламентчиликдаги илк тажрибалар дастлаб Шарқ мамлакатларида қўлланганини ҳамма ҳам билмаса керак. Бунинг қисқача тарихи қуйидагича: мелоддан аввалги икки мингинчи йилда Дажла дарёсининг ўнг қирғоғида ҳукм сурган Ошур (Ашшура, Оссурия) давлатида илк бор Оқсоқоллар Кенгаши деган демократик тузилма тузилади. У олий ҳокимият идораси ҳисобланган. Унинг таркибида деҳқончилик, савдо, қурилиш, суд ишларини назорат этиб боровчи ҳокимият тармоқлари бўлган. Деярли айнан шу даврда, яъни мелодан аввалги икки мингинчи йил ўрталарида Кичик Осиёда Хет подшоҳлиги бошқарувида олий ҳукмдор, яъни подшолик бошқарувидан ташқари, кенгаш унга расмий сулола намоёндалари, қабилалар етакчилари, сарой аъёнлари, саркардалар аъзо бўлган ҳамда оддий аскарлардан ташкил тошган йиғин (панк) каби идоралар фаолият кўрсатгани тарихий манбаларда қайд этилган.

Ҳокимият тақсимоти ва бу жараёнда турли ижтимоий тоифаларни ўзида жамлаган кенгашлар қандай ўрин тутганини Марказий Осиёнинг мелоддан аввалги ижтимоий-сиёсий тарихи мисолида ҳам кўриш мумкин. Мелоддан олдинги учинчи асрда мазкур минтақада ҳукмронлик қилган Аркашийлар сулоласи даврида давлат бошқарувида икки ижтимоий-сиёсий тузилма— қабила зодагонлари ва қоҳинлар кенгашлари алоҳида ўрин тутган. Оқсоқоллар кенгаши ваколоти қадимги Фарғона давлатида ҳам салмоқли бўлган мелоддан ав-

валги иккинчи асрга оид ашёларнинг гувоҳдик беришича, уруш очиш, сулҳ тузиш, янги ҳукмдорни тайинлаш, уни тахтдан тушириш, мамлакат миқёсида муҳим қарор қабул қилиш борасида мазкур тузилмалар ҳам ҳал қилувчи мавқега эга бўлган. Булардан чиқадиган хулоса шуки, инсониятнинг давлатчилик, парламентчилик, демократия борасида бутунги кунда эришган муваффақиятларида Шарқ цивилизациясининг жумладан, кўхна ўзбек заминида амалга оширилган тарихий тажрибаларнинг ҳам салмоқли улуши бор.

Юқорида таъкидланганидек, ислом дини кириб келиши билан ўзбек фалсафасида асосий эътибор инсон муаммоларига қаратилди; комил инсонни тарбиялаш, комил инсон орқали адолатли жамият сари бориш ижтимоий-фалсафий фикрнинг бош ғояси бўлиб қолди. Лекин файласуфлар, олимлар ва шоирлар бу ғояни амалга ошириш зарурати ҳукмрон давлат тузилмаларини, бошқарув анъаналарини ислоҳ этишни талаб қиладими, йўқми, деган масалани атрофлича тадқиқ этмаган. Бунинг заруратини фақат Амир Темур каби буюк ислоҳотчи ҳукмдорлар тушуниб етган. Чунки улар давлатни бошқариш жараёнида, салтанат қудратини оширишга қаратилган чора-тадбирларни амалга ошириш чоғида исломий анъаналарга, шариат қонунларига асосланган ҳукмрон муносабатларни, бошқарув борасидаги ақида ва тушунчаларни ўзгартириш тараққиёт тақозоси эканини ҳис этган. Шариат мезонларига кўра, белгилаб қўйилган давлат юритиш анъаналарини ўзгартириш, дейлик, якка ҳукмдорлик ҳокимияти ўрнига жамоатчилик тузилмасини ташкил этиш дин пешволари, мутаассиб муллалар томонидан Қуръон кўрсатмаларига зид иш тутиш, деб баҳоланиши мумкин эди. Амир Темур, мана шундай хавф-хатарга қарамай, давлатчилик борасида катта ўзгаришларга қўл уради: давлат устунларини дин арконларига эмас, тараққиёт талабларига мослайди, ҳатто ўз Конституцияси — тузукларини ҳам тузади. Бу чиндан ҳам, улкан жасорат эди.

Аммо олиму шоирлар давлат қурилиши ҳақида фикр юритар экан, шариатда белгиланган бошқарув анъаналарини ислоҳ этиш, мукаммаллаштириш тўғрисида гап очишга кўп ҳам журъат этавермас эди. Чунки улар бу борадаги ҳукмрон анъаналарга тил теккизгудек бўлса, икки томонлама — ҳам ҳокимият вакиллари тарафдан, ҳам дин пешволари тарафдан тазйиққа учрар эди. Шу боис улар фақат одил шоҳ

адолатли жамият ва баркамол инсон ҳақида фикр юри-тиш билан кифояланар эди. Мана шу ғояларни реал ҳақиқатга айлантириш орқали муроду мақсадга етиш мумкин деб ҳисоблар эди. Масалан, Абу Наср Форобий «Фозил одамлар шаҳри» асарида, Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадғу билиг» китобида, Алишер Навоий «Хамса» таркибига кирган дostonларида одил шоҳнинг фазилатлари, одил жамият тамойиллари, инсоний комилликнинг шартлари ҳақида жуда ибратли ва долзарб масалаларни таҳлил этади. Лекин уларнинг бирортаси жамиятни реал ўзгартириш дастури, миллий тараққиёт тузуки — концепцияси бўлмас эди. Бу жиҳатдан фақат Амир Темурнинг ҳукмдорлик тажрибаси, давлатчилик борасидаги дастурий қарашлари миллий тараққиётимиз талабларига жавоб берар эди. Аммо Амир Темурнинг мероси ва тажрибаси кейинги авлодлар томонидан ривожлантирилмади. Аксинча, тараққиётда орқага кетиш бошланди. Бора-бора Амир Темур эришган зафарлар миллий давлатчилик борасидаги орзуга айланиб қолди. Соҳибқироннинг ўзи эса халқимиз учун озодлик, эрк, ҳур Ватан ва қудрат тимсолига айланди. Чунки, Соҳибқирон бобомизнинг руҳияти истиқлол, ҳурлик ва эркинлик ғоялари билан уйғунлашиб кетган эди. У ҳатто умрининг охириги лаҳзаларида ҳам «Истиқлол билан мулку миллат, лашкар ва раъиятни бошқарингиз» деган эди.

Амир Темурнинг тарихий тараққиётимиздаги ўрни ва аҳамиятини, орадан беш аср ўтгач, Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов ҳаққоний ифодалаб берди:

«Амир Темур шахсини идрок этиш тарихни идрок этиш демақдир.

Амир Темурни англаш ўзлигимизни англаш демақдир.

Амир Темурни улуғлаш тарих қаърига чуқур илдиз отган томирларимизга, маданиятимизга, қудратимизга асосланиб, буюк келажагимизга ишончни мустаҳкамлаш демақдир»<sup>1</sup>.

Амир Темур даҳоси, Амир Темур шижоати энг оғир дамларда ҳам халқимизга мадад бўлди. Юртимиз ёвлар оёғи остида топталиб, шаҳар ва қишлоқларимиз хонавайрон этилганда ҳам, ёвқур боболаримиз курашдан тўхтамади.

<sup>1</sup> Ислом Каримов. «Азалий буюклик маскани». «Халқ сўзи» газетаси, 1996 йил 19 октябрь.

Соҳибқирон руҳи халқимиз қонида ҳамиша мавж уриб туради. Хусусан, Чор Россияси Туркистонга кўз олайтирган пайтда ҳам Соҳибқирон бобомиз ор-номус, куч-қудрат тимсоли бўлиб, ботирларни Ватан ҳимоясига даъват этди.

Ёв Авлиёота, Туркистон ва Чимкент каби вилоятларни босиб олгач, 1864 йилнинг 27 сентябрида генерал Черняев бошчилигида Чимкентдан Тошкент томон йўлга чиқди. Бундан хабар топган Тошкент аҳли баҳамжиҳат бўлиб мудофаага тайёрланади. «Шаҳар ғариблари, фуқаролари ва қариялари, — деб гувоҳлик беради ўша воқеалар қатнашчиси Муҳаммад Солиҳ, — ибодату намоздан кўра қўлдан келганча ёрдам бериш афзалроқ ва савоб деб аскарларга, ғозийларга сув, озиқ-овқат ташиб турдилар».

Рус аскарларининг бир гуруҳи девор зовурининг ичига тушиб олиб мудофаачиларга қарши ўқ ёғдиради. Буларга қўшилиш учун иккинчи бир гуруҳ рус аскарлари чопиб келаётганида уларга қарши ҳимояга оланади. Натижада душман орқага чекинишга мажбур бўлади. Ватан ҳимоячиларининг бир қисми чуқурликка ўрнашиб олган душман устига шиддатли ҳужум уюштиради. Душман 72 кишини бой бериб чекинади. Биринчи тўқнашувда тошкентликлар ғалаба қозонади. Черняев қўшини Чимкентга чекинишга мажбур бўлади. Орадан кўп ўтмай, Қўқон хонлиги лашкарбошиси Алимқул лашкар тўплаб, жангга тайёргарлик кўра бошлайди. Қисқа вақт ичида катта қўшин тўпланади. У 1864 йил ноябрда Алимқул қўмондонлигида Туркистон ва бошқа минтақаларни душмандан озод қилиш учун душманни таъқиб этиб йўлга чиқади. Ватан ҳимоячилари Икон қишлоғига ўрнашиб олган рус отрядини тор-мор қилади. Бироқ Алимқул ҳарбий юришни давом эттирмай, Тошкентга қайтади. Бунга Бухоро хони Музаффархоннинг Қўқон хонлигига қарши уюштирган ҳужуми сабаб бўлади.

Маҳаллий ҳукмдорларнинг сиёсий онги нақадар пасайиб кетганини шундан ҳам билса бўлади. Остонада ёв пойлаб турган пайтда улар бирлашиш ўрнига бир-бирининг пайини қирққан. Хонларнинг ўзаро ихтилофидан фойдаланган генерал Черняев 1865 йилнинг 26 апрелида Чирчиқ ёнидаги Ниёзбек қалъасини забт этади. Черняев тошкентлик Абдурахмонбек исми хонини бир кимсанинг маслаҳати билан шаҳарни сув билан таъминлаш манбаи бўлган Кайковус ариғи тўғонини

бўғиб, уни Чирчиқ дарёсига буриб юборади. У шаҳар аҳолисини сувсиз қолдириб, жангсиз бўйсундирмоқчи эди. Ўша пайтда лашкарбоши Алимқул Қўқондан қўшин билан ёрдамга етиб келади. Бу тошкентликларнинг руҳини кўтариб юборади. Бу ҳақда тарихий манбаларда шундай дейилган: «Тошкент ҳокимлари, амалдор, сардор, баҳодир, уламо, фуқаро, шахслар, ғариблар, гадо-лар, эркаклар-хотинлар аралаш шодликларидан қўқонликларнинг истиқболларига чиқиб кутиб олдилар».

Алимқул шаҳар саройида катта йиғин ўтказиб нутқ сўзлайди. Тошкент аҳлининг кўрсатган ғайрат-шижоати ва қаҳрамонликларини айтиб, уларга ўз миннатдорчилиги ва хурсандлигини изҳор этди. У халқни бир томчи қони қолгунча курашга даъват этади. У Бухоро амири Музаффархон мана шундай масъулиятли дамда кутқу солиб, ёв тегирмонига сув қуяётганидан нолиқди.

Андижон, Қўқон, Наманган ва бошқа жойлардан келган аскарлар Алимқул бошчилигида шаҳар мудофаасига киришади. Сиддиқ Тўра бошлиқ Қўқон қўшинининг разведка бўлими душманнинг отлиқ ва пиёда отряди бир тўда бўлиб Шўртепадан чиққани ва Олтинсой орқали Салор ариғи ёқалаб келаётгани ҳақида хабар келтиради. Алимқул қўшинининг бир қисмини ўша томонга жўнатади. Душман Салор сувидан ўтиб, шаҳар ҳимоячиларига қарата тўплардан ўқ ёғдиради. Икки томон ўртасида аёвсиз жанг бошланиб кетади. Ватан ҳимоячилари ҳужумга ўтади. Алимқулнинг ўзи ҳам жангга кириб, мардларча олишади.

Рус отряди охир-оқибатда Шўртепага чекинишга мажбур бўлади. Шаҳарда карнай-сурнай садолари янграйди. Муҳаммад Солиҳнинг сўзларига кўра, шаҳар халқи — «**Етти ёшдан етмиш ёшгача эркагу аёл, ёшу қари хизмат камарини белларига боғлаб, пишган таомларни бошларига кўтариб, қатиқ, сут, шарбат, иссиқ нонлар, ширин меваларни саватларга солиб, аскарларга олиб келиб, илтижо, тавалло-тавозе, кўзларидан ҳасрат ёшларини оқизиб, кўз ёшлари суви билан аскарларнинг юзларидаги чанг-ғуборларни ювиб-артиб кўзгудай тозалаб, овқатларни еб битиришларини илтижо қилдилар**».

Алимқул бошчилигидаги аскарлар Шўртепада жойлашган душманга қарши урушни бошлаб юборади. Ҳар икки томон ўртасида қаттиқ жанг бўлади. Кўплар жароҳатланади, кўплар ҳалок бўлади. Қақшатқич жангларнинг бирида Алимқул қаттиқ ярадор бўлиб, одан



йиқилади. У Ватан ҳимоячиларининг бир қисмига аста-секин чекиниб, шаҳар ичига кириб олиши ва мудофаа чизигини эгаллашни, бошқаларга эса жангни давом эттиришни буюради. Бироқ кучлар тенг эмасди. Қаттиқ жанглардан кейин ватан ҳимоячилари Салор ариғи бўйига чекинади. Алимқул оғир аҳволда шаҳар ичига келтирилади. Кўп ўтмай, у жон беради. Ватан ҳимоячилари сардорсиз пароканда бўлиб қолади. Айримлар саросимага тушиб, ўзини йўқотиб қўяди. Бу душманга жуда қўл келади ва у мудофаа чизигини ёриб ўтади. Шундан кейин Қўқон, Наманган ва бошқа шаҳарлардан келган сарбозлар шаҳарни ўз ҳолига ташлаб, юртиларига жўнаб кетади.

Шаҳарда умумий тартибсизлик бошланади. Бундан фойдаланган Черняев лашкари 1865 йил 14 июнда шаҳарга бостириб киради. Шаҳар кўчаларида қонли жанглар бўлади. Айрим жойларда душман йўлига тўсиқлар қурилади. Жумладан, Анҳор кўпригининг ғарб тарафи аравалар билан тўсилиб, мустаҳкамланади. Мудофаачилар Анҳор ёнидаги дўконлар ичидан душманга тинимсиз ўқ узиб туради. Бир ярим соатлик оғир жангдан сўнг рус аскарлари чекиниб, қалъа деворининг шимол томонига ўрнашади. Улар чекинаётиб ўрдадаги дўконларга ўт қўйиб кетади. Чуқур кўприқдаги ҳамма кўчалар бекитилиб, рус отрядига қарши аскарлар сафланади. Айрим рус аскарлари мачитларга бекиниб, ўт оча бошлайди. Улар ватанпарварлар томонидан ўраб олиниб, тор-мор этилади. Шайх Шибли орқали чекинган рус отряди яна Ўрдага бостириб киришга ҳаракат қилади. Қиём маҳалласи аҳолиси Абдурахим ясовул бошчилигида уларга қарши отланиб, деворлар орқаси ва пастқам жойларга ўрнашиб олиб, мудофаага киришади. Булар орасида Мирюсуф Мирсултон боғбон ўғли, Умархон Тўраҳон ўғли, Мирсодиқ Миршоди ўғли, Нормухаммад ва Мулла Шер мерганлар, Муллажон Муса, Муҳаммад Али бобо подачининг ўғли ва бошқа оддий халқ вакиллари бор эди. Халқ кўнгиллилари шаҳар мудофаачиларининг асосини ташкил этган эди. Абдурахмон ясовул бошчилигидаги кўнгиллилар, ёмғир ёғаётганига қарамай, кун бўйи душман ҳужумини қайтариб туради. Рус отряди охири шаҳар четига чиқиб кетишга мажбур бўлади. Қиём маҳалласининг кўнгиллилари яна Анҳор бўйига келган рус отряди билан беаёв жангга киришади. Шаҳар аҳолиси бу пайтда ташналиқдан қаттиқ азоб чекмоқда эди.

Тошкент аҳолиси ҳарчанд қийналганига қарамай, шаҳарни қўлдан бермасликка жон-жаҳди билан ҳаракат қилди. Бироқ рус аскарлари айрим хоинлар кўмагида шаҳардаги ўқ-дори омборини топиб, портлатишга муваффақ бўлади. Бу шаҳар тақдирини ҳал қилади. Сувсизлик, очлик, ўқ-дори етишмаслиги, кўп кишиларнинг жароҳатлангани ва ўлими халқнинг тинкасини куритади.

Тошкентдан Бухоро, Хива, Қўқонга ёрдам сўраб юборилган элчилар қуруқ қайтади. Натижада 1865 йил 17 июнида тошкентликлар тиш-тирноғи билан қуролланган душман ҳамлаларига бардош беролмай таслим бўлади. Генерал Черняев Шайхонтохур, Бешёғоч, Себзор ва Кўкча даҳаларидаги халқ гавжум яшайдиган жойларга тўплар ўрнатиб, дарҳол тинчлик суҳби тузилмас экан, шаҳарни ёндириб, остин-устун қилиб ташлаши ҳақида хабар тарқатади»<sup>1</sup>.

Кейинроқ Фарғона генерал-губернатори бўлган Ивановнинг қуйидаги сўзлари буни тўлиқ тасдиқлайди: «Бир минг сарт бир рус солдати этигининг пошнасига арзимади...»<sup>2</sup>.

Тошкентнинг чор ҳукумати томонидан босиб олиниши Туркистон халқларининг ижтимоий жиҳатдан тарқоқ, айниқса, маҳаллий ҳукмдорларнинг сиёсий жиҳатдан калтабин эканини, улар Ватан, миллат тақдири ҳақида эмас, балки энг мушкул вазиятларда ҳам ўзининг шахсий манфаати, иззат-обрўси ҳақида ўйлашдан нари ўтолмаслигини, бинобарин, давлатни бошқаришга мутлақо нолайиқ эканини кўрсатади. Айнан ҳукмдорларнинг ўзаро уюшмагани боис, Тошкент фожиаси тез орада Туркистоннинг бошқа минтақалари бошига ҳам тушди. Хусусан, Хива хонлигида босқин қандай амалга оширилгани ҳақида таниқли тарихчи ва шоир Муҳаммад Юсуф Баёний 1873 йили шундай ёзган: «Бу ваҳшиёна юриш оқибатида на инсонлар ва на ҳайвонлар қолди... Кўзга кўрингани отиб, қариялар, боболарни, аёлу атволни қилич билан чопиб, сут эмадурғон ўғлонларни найза билан санчиб, ўтга отар эдилар...»

Дарҳақиқат, мустамлакачилар ҳеч кимни аямаган. Бу қонли фожиалардан ларзага тушган Фитрат каби ватанпарвар боболаримиз бежиз бундай нола қилма-

<sup>1</sup> Қаранг: К. Толибжонов. «Тошкент қандай забт этилган?» «Ғана ва турмуш» журнали, 1997 йил, 1-сон, 4—6-бетлар.

<sup>2</sup> Қаранг: Сафар Остонов. «Биз ўзбекмиз, Ўзбекистонмиз». «Халқ сўзи» газетаси, 1997 йил 26 август.

ган: «Эллик йилдан бери эзилдик, таҳқир этилдик, қўлимиз боғланди, тилимиз кесилди... еримиз босилди, ҳуқуқимизга тажовузлар бўлди, инсонлигимиз оёқлар остига олинди... ҳар буйруққа бўйсундик, бутун борлигимизни қўлдан бердик. Ёлғиз бир фикрни бермадик, яшинтирдик, иймонларимизга ўраб сақладик».

Биз Чор Россияси босқини тарихига батафсилроқ тўхталаётганимиз боиси шундаки, тараққиётнинг бурилиш нуқталарида халқнинг, аввало, ҳукмдор табақанинг сиёсий онги, ватанпарварлик, миллатпарварлик фазилатлари муҳим аҳамият касб этади. Бундай пайтда оддий бир кимсанинг хоинлиги ҳам Ватан учун, миллат учун ғоятда қимматга тушади. Айниқса, амалдорларнинг ўз шахсий манфаатлари йўлида бир-бирининг пайини қирқиши, халққа кўмак бериш ўрнига унинг нонини олиб ейиши кулфат келтиради. Президентимиз шунинг учун бугунги кунда ҳаммамизни фидоийликка даъват этмоқда, элим деб, юртим деб ёниб яшашга чақирмоқда.

Чор Россияси ҳужуми Ватанимизнинг бошқа ҳудудлари бўйлаб давом этар экан, оддий халқ вакиллари юрт ҳимоясига отланди. Аммо барибир яна хоинлар пайдо бўлиб, ёв йўлини очиб берди. Масалан, Самарқанднинг босиб олиниш тарихи бизни сиёсий онг, ватанпарварлик тарбияси ҳақида яна бир карра ўйлаб кўришга ундайди.

Ёв Тошкент, Хўжанд, Ўратепа ва Жиззахни босиб олиб, Самарқанд сари йўл олаётгани шаҳар аҳлини жиддий ташвишга соларди. Самарқандликлар, худди бошқа шаҳарлардагидек, ёвга бўлган муносабатда иккига бўлинган эди. Яъни савдогарлар, бойлар ҳамда шаҳар ҳукмдорлари урушсиз таслим бўлиш тарафдори эдилар, диндорлар, мадраса талабалари ва оддий халқ эса сўнгги томчи қони қолгунча курашишга аҳд қилган эди. Ҳар икки томон ўз мақсади тўғри эканини исботлашга зўр бериб уринарди. Ўша пайтда Шерали Иноқ Самарқанд ҳукмдори эди. Унинг зулмидан самарқандликлар сўнгсиз азоб тортар эди. Сабр косаси тўлган халқ охири ҳокимнинг дастидан амирга шикоят қилди. Шаҳардан борган вакиллар амирга агарда у зolim ҳукмдорни бўшатиб ўрнига бошқа одамни тайинласа, руслар билан бўладиган жангда сўнгги нафасгача курашишга тайёр эканликларини билдирадилар. Аммо амир Музаффар бу талабни инобатга олмайди, аксинча, вакилни жазолайди. Шундан сўнг амир асир олин-

ган рус элчиларини озод қилиб, улардан кечирим сўраб, совға-саломлар билан орқасига қайтариб юборади.

Амир Музаффар Самарқанддаги қўшинлари қудратини ошириш мақсадида Шерали Иноқ, амирзода Абдулмалик (Катта тўра), Раҳмонкул Парвоначи Манғит ва бошқалардан иборат гарнизон тузади. Ўзи Карманага кетади. Амир Самарқанддан кетганидан сўнг Шерали Иноқ шикоятчиларни қаттиқ жазолайди. Ва Катта тўранинг устидан амир номига ифвогарона хат жўнатади. Унинг ифвосига инонган амир катта ўғли Абдулмаликни Самарқанддан чиқариб юбориш ҳақида буйруқ беради. Охир-оқибатда Шерали Иноқ Самарқандда якка хўжайин бўлиб қолади. Бу ҳолдан самарқандликлар бениҳоя ғазабланадилар. Душманга қарши курашиш тарафдорлари мадрасаларда тўпланиб, ташвиқотни кучайтирадилар. Халқ ўртасида яқинлашиб келаётган ёвга ва улар билан битим тузишни истаётганларга нисбатан нафрат кучайиб боради.

Воқеанинг бундай тус ола бошлаганидан ва бу ердаги гаплар русларнинг қулоғига етиб боришидан жуда қўрққан Шерали Иноқ қози калон ва бошқа амалдорлар, диндорлардан курашиш ташвиқотини тўхтатишни талаб этади. Бундан диндорлар беҳад ғазабланиб, Шерали Иноқнинг вакилларини жазолайди.

Бу ишдан ғазабланган Шерали Иноқ диндорлар тўпланган Тиллакори мадрасасига қуролланган лашкар жўнатади. Лашкар мадрасани қуршаб олиб, у ердагиларни эсларини йиғиб олишга, оқ пошшога қарши курашиш ниятидан воз кечишга, Шерали Иноқнинг барча кўрсатмаларини сўзсиз бажаришга чақиради. Аммо ёвга қарши кураш ўрнига унга таслим бўлишни ташвиқ қилаётганларнинг қилмиши диндорларни ғазаблантиради. Икки ўртада жанжал чиқади. Лашкарларнинг ўқидан бир неча уламо жон беради. Қолганлари қочиб қутулади. Абдулазим Сомийнинг ёзишича, бу воқеа Самарқандда ислом дини жорий қилинганидан кейин рўй берган дастлабки шундай ҳодиса экан.

Истило арафасидаги бу воқеа шаҳар мудрофаасига ҳам таъсир қилишини яхши англаган ёв янада ғимирлаб қолади. Бухоро амирининг ёв қўрғонига юборилган элчиси ҳам яхши хабар олиб келмайди. Истилочилар Самарқандни босиб олишга қатъий қарор қилган эди.

Самарқанддаги воқеалардан хабардор бўлган Кауфман қулай фурсат келганини англайди ва Жиззах-

дан Самарқандга йўл олади. Ёв Самарқанд билан Жиззах ўртасидаги Янгиқўрғон қалъасини (ҳозирги Галларол) ишғол қилиб, шу ерда тўхтади ва Самарқандни истило қилиш режасини тузади.

1868 йил 1 майнинг эрта тонгида рус қўшинлари Фишткўприқдан ўтиб, Зарафшон дарёсининг қирғоғига яқинлашади. Полковник Петрушевский бошчилигидаги казаклар қўшиннинг илғори бўлиб, дарё қирғоғига етиб келади. Бухоро амирининг элчиси унга тинчлик шартномасининг муҳри босилган матни олиб келади. Аммо Кауфман қўшинларини тўхтатишни истамаслигини, шартнома ҳақидаги келишув аскарлар дам олишга ётганидан сўнг бўлиши мумкинлигини айтади. Бу пайт рус қўшинлари дарё қирғоғига етиб келган, нариги қирғоқда ва Чўпонотада Бухоро лашкарлари шай турар эди. Буни кўрган Кауфман бухороликлар бу ердан кетмаса ҳужум қилиб тепаликни эгаллажоягини айтади. Элчи Низомиддинхўжа Кауфманнинг гапини бухороликларга етказди. Айтилган фурсат келса ҳам бухороликлар ўринларидан жилмайдилар. Дарё тўлиб оқаётгани боис Бухоро қўшини анча хотиржам туради. Бир маҳал руслар дарёдан кечиб ўта бошлайди. Жанг бир соатдан зиёдроқ давом этади. Лекин рус қўшинлари талофот кўриб бўлса-да, дарёдан ўтиб олади. Чўпонота тепалигидан қараб турган амир лашкари бу ҳолни кўриши билан, қирғоқдагиларга ёрдам бериш ўрнига, шармандаларча қочади. Хожи Румий ва Усмон Насроний бошлиқ ҳимоячилар ёрдам келмагани, аскарларнинг кўпи сафдан чиққани боис чекинишга қарор қилдилар. Ушбу жангда ўзи ҳам қатнашган Абдулазим Сомийнинг ёзишича, Чўпонота устидаги сон-саноксиз чодирлар ичида қимматбаҳо мол-мулк, қурол-яроғ бўлган, уларнинг ҳаммасини руслар талаган. Миллий қўшиннинг Чўпонотадан қочиб қолганини эшитган Шерали Иноқ ҳам оиласи ва мол-мулкани ташлаб Бухоро тарафга қочади. Самарқандликлар чекинаётган Бухоро лашкарини шаҳарга киритмаслик учун дарвозаларни беркитиб олади.

Рус қўшинлари бу жангда округ қўшинларининг командири, генерал-адъютант фон-Кауфман генерал-майор Головачев ва Баранов, Генеза, Грименберг, Штемлер каби командирлар бошчилигида жанг қилади. Афон шохининг қариндоши Искандархон ҳам 400 йигити билан руслар сафида курашади. Аслида амир Музаффар қўшинлари сафида бўлган Искандархон 1868 йил-

нинг 21 апрелида хоинлик қилиб, руслар томонга ўтиб кетади.

Тарихчи Абдулазим Сомийнинг ёзишича, рус қўшинлари Жиззахни босиб олиб, Самарқандга йўл олган оқшом, ярим тундан сўнг осмондаги сон-саноксиз юлдузлар бирин-кетин ерга тўкила бошлаган. Бу ҳолат чўлларда, қишлоқларда ҳам кузатилган. Бу воқеани рус олимлари ўшанда осмондан беҳисоб метеоритлар ёғилган деб изоҳлайди. Балким улар юлдузлар эмас, не-не азиз-авлиёларнинг изтиробли кўз ёшлари бўлгандир?

1868 йилнинг 2 майи. Ҳамманинг кўнглида энди нима бўлади, деган ҳадик бор эди. Ёв қуроларини шайлай бошлайди. Уларнинг қаршисида Самарқанд турарди! Шу маҳал шаҳар тарафдан бир талай киши кела бошлайди. Улар Мулла Камолиддин муфти бошчилигидаги самарқандлик оқсоқоллар эди. Оқсоқоллар егулик ва ҳадялар келтиради. Улар Кауфманга самарқандликлар оқ пошшога бўйсунишга тайёр эканини ва рус аскарлари ҳозироқ шаҳарга боришлари лозимлигини, агар шундай қилинмаса, 20 минг кишилик шаҳрисабзлик лашкар, амир Музаффарнинг буйруғига кўра, аҳолини жазолашга келажагини айтади. Кауфман вакилларининг ярмини шаҳарга қайтариб юборади ва рус қўшинини қандай кутиб олиш лозимлигини тушунтиради. Қолганларини гаровга олиб қолади.

1868 йилнинг 2 май — пайшанба кuni рус қўшини Самарқанд шаҳрига кириб келади. Кауфман безатилган оқ отда виқор билан борарди. Уларни Самарқанднинг ҳазрати Шоҳи Зинда дарвозаси ёнида шаҳар оқсоқоллари нон-туз билан кутиб олади. Рус қўшинлари қўшиқлар куйлаб, Регистон майдонидан ўтиб, шаҳар аркига келиб ўрнашади. Соҳибқирон руҳи кезиб юрган шаҳарга Россия империясининг икки бошли бургут акс эттирилган байроғи ўрнатилади.

Эртаси кuni генерал-губернатор фон Кауфман буйруғи билан аҳли Самарқанд Регистон майдонига тўпланади. Кауфман нутқ сўзлайди. У самарқандликларни оқ пошшога бўйсунишга, тўполон, кўзғолон қилмасликка чақиради.

«Сиз самарқандликлар, — дейди у, — рус ҳукуматига қарши курашмадингиз. Агар сизлар ор-номусингизни ҳимоя қилиш учун айрим қаршиликлар қилган бўлсангиз кечираман. Бундан буён сўзсиз бўйсунингизни ва тартибсизликлар келтириб чиқарадиган ҳаракатлар қилмаслигингизни талаб қиламан. Агар

ўжарлик ва қайсарлик қилиб тўполон чиқарсангиз, мендан гина қилиб ўтирмай, ўзингиздан кўрингиз».

Мулла Камолиддин муфти жавоб нутқини сўзлайди. У сўзни жуда узоқдан бошлаб, қадимдан мусулмонлар билан норасолар дўст-иноқ бўлганлигини, пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ҳам христианларга яхши муомала қилганларини, шунинг учун самарқандликлар рус подшосининг марҳаматидан умидворлигини, улар рус ҳукуматига зиён келтирадиган ҳаракат қилмасликларини, Бухоро амирлари, мусулмон бўлсалар ҳам, кўп зулм ўтказганини ва самарқандликлар чин кўнгилдан Россия қарамлигини қабул қилганликларини айтади. Унинг бу гапларидан таъсирланган Кауфман, мулла Камолиддин муфтининг эгнига император ҳазрати олийлари томонидан юборилган, олтин ишлардан тикилган ироқи чопонни кийдиради. Унга Самарқанд вилоятининг бош қозиси деган унвон беради.

Ўша куни Туркистон ҳарбий округининг қўмондони фон Кауфман Санкт-Петербургда қуйидаги мазмунда хабар йўллайди:

**«Император ҳазрати олийлари, сизни янги шодиёна билан қутлаётганимиздан бахтлиман. Ўрта Осиёнинг қадимий ва машҳур шаҳри, мусулмончиликнинг маркази, тарихий шуҳрати билан донг таратган Самарқанд Сизнинг баҳодир ва софдил аскарларингизга дарвозаларини очиб, биронта ҳам ўқ отмасдан Сиз Ҳазрати Олийларининг пойингизга тиз чўқди. Самарқанд тепалигидаги кечаги шонли ғалабамиздан сўнг Бухоро қўшини эгаллаб турган макондан қочди. Бугун эрталаб менинг қароргоҳимга шаҳар вакиллари келиб, Сиз Император Ҳазрати Олийларига садоқатини баён этдилар. Вакилларнинг бир қисмини дарвозаларни очишга қайтариб юбордим. Аркни эгаллаб, унинг Бухоро ва Шоҳи Зинда дарвозаларига қоровулар қўйдик, полковник Абрамовни эса, кеча жанг бўлган ерда мудофаа кучлари билан биргаликда қолдирдик».**

Мулла Камолиддин муфти ва у билан ҳамтовоқ оқсоқоллар бой ва мансабдорларнинг қилган ишлари фуқарони, хусусан, мадраса талабаларини, иймон-эътиқодли мусулмонларни ғазаблантирган эди.

Улар муқаддас Самарқанд тупроғини осонгина ёвга топшириб қўйганларни асло кечиролмасдилар. Улар бу тўғрида Камолиддин муфти ва унинг ҳамтовоқларига аччиқ таъна-дашномлар айтдилар. Миллат ва юрт эркидан кўра лавозим ва бойликни афзал билган хоин-

лар оддий халқнинг бу таъналарига ўз фойдаларига тўқилган ривоятлар, сафсаталар билан жавоб бердилар. Лекин Самарқанд халқининг юрагида ёвдан интиқом олиш истаги жўш урар, улар қулай фурсатни кутар эди...

...Орадан кўп ўтмай қулай фурсат ҳам келди... Генерал фон Кауфман Самарқанд вилоятидаги ютуқларидан мағрурланиб, Бухоро устига қўшин тортишга қарор қилади. Самарқанд Аркида тиш-тирноғича қуролланган 600 аскарини қолдириб, ўзи Бухоро сари йўл олади. Самарқандда қолган рус қўшинини Арк қалъасининг мустаҳкам деворлари яхши ҳимоя қиларди.

Фурсатни қўлдан бермаслик учун самарқандликлар ва атроф туманлардан йиғилган ватанпарварлар Арк ичидан рус қўшинларига ҳужум бошлайдилар. Уларга амир Музаффарнинг катта ўғли Абдулмалик, Шаҳрисабз беги Жўрабек ва Китоб беги Бобобеклар қўшинлари билан ёрдамга етиб келади. Ҳужум 1868 йил 2 июль кунини пешинда бошланди. 3—4 июль кунлари ёв аскарлари ҳолдан тоя бошлайди. Ёвқур боболаримиз Аркнинг мустаҳкам деворларини ҳар жой, ҳар жойдан йиқитиб, ичкарига кирадилар. Ёв саросимага тушиб қолади ва тўплардан ҳар томонга тинимсиз ўқлар ёғдиради. Ўқлар ён-атрофдаги ёдгорликларни вайрон қилади. Ёвга қарши бу газовотнинг энг фаолларидан бири даҳбедлик Умархўжа эшон Даҳбедий эди. Душман ўша даврнинг энг замонавий қурол-яроғларига эга бўлишига қарамай, таёқлар, шоҳалар, қиличлар ушлаган ватанпарвар аждодларимизнинг шижоатлари олдида талвасага тушиб қолган эди. Афсуслар бўлсинким, шу ерда ҳам хоинлик юз беради.

Зирабулоқда Кауфман қўшинлари билан юзма-юз турган амир Музаффар, Абдулмалик, Жўрабек, Бобобек, Умархўжа эшон ва самарқандликлар Самарқандни ёвдан халос қилишга қатъий бел боғлаганини эшитиб, саросимага тушиб қолади. Негаким, бу муқаддас шаҳарни осонгина руслар қўлига ўтиб кетишида ўзи роса айбдор эканини амир яхши биларди. Қолаверса, Бухоро амирлигида яшайдиган халқлар амирнинг бу ишидан қаттиқ ғазабланган, унинг обрўси ҳам тушиб кетган эди. Агарда ўзи ёқтирмайдиган Абдулмалик, Жўрабек, Бобобеклар Самарқандни озод этса, уларнинг обрўлари ошиб кетиб, ўзининг бор обрўси ҳам батамом йўқ бўлишини амир яхши биларди. Шу сабабли бир ифвогарни Самарқандга жўнатиб, бу ерда —



Зирабулоқда амир Музаффар билан Кауфман сулҳ тузишиб, ярашдилар ва биргалиқда Китоб, Шаҳрисабз устига қўшин тортдилар, деган гап тарқатишни буюради. Ифвогар бу ишни аъло даражада бажарди. Унинг ифвосига ишонган Жўрабек ва Бобобеклар ҳимоясиз қолган бекликларини ҳимоя қилиш учун орқаларига қайтадилар. Амирзода Абдулмалик бу ифво эканини айтиб уларга ёлворса-да, кор қилмайди. Энди ватанпарварлар Умархўжа эшон ва Абдулмалик бошчилигида яна ҳужумни давом эттирадилар. Қалъа ичидаги ёв қўшинларининг аҳволи баттар оғирлашади, улар яна бир-икки кундан сўнг самарқандликлар ғалаба қилишига ишона бошлайди. Аммо, яна бир хоинлик юз беради. Бир неча сотқин қалъа ичидаги рус зобитларининг хатини зудлик билан Зирабулоқда турган Кауфманга етказлади. Хатда Кауфмандан дарҳол Самарқандга қайтиш сўралган, аҳвол вилоятда танг экани айтилган эди. Хатни олган Кауфман қўшинини тезда Самарқандга қайтаради ва 8 июнь куни бу ерга етиб келади.

Кауфман ва қалъа ичидаги рус аскарлари бирлашиб, Самарқанд фидоийларига қарши жанг бошлайди. Шаҳар атрофини ўраб олиб, қўзғолонга қатнашган ва қатнашишда гумон қилинганларни қириб ташлайди. Кауфман Самарқандни уч кун мобайнида талашга буйруқ беради, шаҳарга ўт қўйилади, ёғочдан қурилган барча иншоотлар ёниб кетади. Шу тариқа Самарқандни озод қилиш режаси амалга ошмай қолади. Кауфман бир неча ой мобайнида исёнчиларни отиш ва осиш билан банд бўлади. Эрк дея бош кўтарган минг-минглаб боболаримиз шу тариқа шаҳид кетадилар. Чўпонота, Самарқанд арки ва Зирабулоқдаги мағлубиятлар амир Музаффарни Кауфман билан шармандали сулҳ тузишга мажбур қилади. Бу шартномага биноан Бухоро амирлиги қарам ўлкага айланди.

Халқаро майдонда юз бериши мумкин бўлган салбий муносабатлардан кўрққан Россия ҳукумати ва император Иккинчи Александр Самарқанд вилоятини давлати ҳудудига қўшиб олишга унчалик шошилмади, ҳатто бу вилоятни амир Музаффарга қайтариб беришни ҳам ўйлаб кўрди. Аммо фон Кауфман не қилиб бўлса-да, Самарқанд вилоятини Россия тасарруфидида сақлаб қолишга интилди. Иккинчи Александр фон Кауфманга катта ҳуқуқлар берганлиги учун босқинчи генерал тиш-тирноғи билан Самарқандни қўлдан чиқармаслик чораларини кўрди ва бунга эришди. 1872

йилнинг 4 декабрида Самарқанднинг тақдири узил-кесил ҳал бўлди, шахсан император Иккинчи Александр иштирок этган кенгашда Самарқанд вилояти Россия империяси таркибига киритилди<sup>1</sup>.

Чор истилоси даврида, кўриб турганингиздек, ҳукмдорлар сиёсий иродасизлик қилди, халққа бош бўлиб, уни ёвга қарши қуроллантириш ўрнига Ватан ҳимоясига отланган мард, фидойи инсонларни таъқиб этиш, жазолаш пайида бўлди. Буни энг мудҳиш хоинлик деса бўладими? Масалан, амир Музаффарнинг ўғли Абдулмалик тўра (Кичик тўра), Шаҳрисабз беги Жўрабек, Китоб беги Бобобеклар билан бирга ватанпарварларни бирлаштириб, рус қўшинига қарши анча вақт жанг қилади. Амир Музаффар эса, юртнинг отаси бўла туриб, уларни душман қўлига тутиб бериш учун тинимсиз таъқиб этади. Абдулмалик тўра охири Афғонистонга ўтиб кетишга мажбур бўлади. У ердан ҳеч қандай ёрдам ололмагач, Шарқий Туркистон ҳукмдори Ёқуббек ҳузурига йўл олади. Ёқуббек ҳам унга ҳеч қандай ёрдам беролмаслигини маълум қилади. Уни ўз қизига уйлантириб қўяди. Аммо Абдулмалик тўра бу ерда ҳам таскин топмайди. Чунки она юрти ёв оёғи остида топталиб, қанчалаб юртдошлари қонга ботиб ётган бир пайтда мард баҳодир роҳат-фаоғатда яшай олмас эди. У яна Афғонистонга келади. Бу ердан яна ҳеч қандай нажот тополмайди. Охири Покистонга бориб, ўша ерда ғариблиқда вафот этади.

XIX аср охири XX аср бошларида Ватанимиз ҳудудида янги уйғониш жараёни бошланди. Халқнинг илғор вакиллари — зиёлилар Марказий Россия, Қирим ва Кавказдаги мазлум халқларнинг уйғониш ҳаракатларидан руҳланиб, миллатнинг, юртнинг ҳақ-ҳуқуқларини талаб қилиб чиқа бошлади. Улар курашнинг маърифий йўлини танлади. Газета-журналлар ташкил этиш, кутубхоналар очиш, театр томошалари кўрсатиш, хуллас, замонавий тараққиёт маҳсули барча маърифат воситаларини ишга солиш йўли билан озодлик, эркинлик ғояларини тарғиб этди. Улар янгилик, тараққиёт тарафдори бўлгани учун ўзларини жаҳидлар деб атади.

Жаҳидчилик ҳаракатининг асосчиси асли қиримлик бўлган Исмоилбек Гаспринский эди. У Қиримда замонавий мактаблар очади ва ўзи дарсликлар ёзиб, муал-

---

<sup>1</sup> Қаранг. Амриддин Бердимуродов, «Иттифоқсизликдан келган фалокат». «Республика» газетаси. 1998 йил 1 сентябрь.

лимлик қилади. Унинг таълим усули «усули жаҳид» деб аталар эди. Анъанавий диний таълимдан фарқли ўлароқ, дунёвий фанларни, рус тилини ва бошқа Европа тилларини ўрганишни назарда тутар эди. Чор ҳукуматининг қаршиликларига қарамай, Исмоил Гаспринский ғоялари Россия мустамлакалари, айниқса, мусулмон ўлкаларида кенг тарқалади. У нашр этган «Таржумон» газетаси барча туркий халқлар томонидан севиб ўқилади. Гаспринский араб хатини туркий тилларга мослаб соддалаштиради ва шу тариқа уларнинг ўзаро янада яқинлашувиغا шароит яратади.

Гаспринский ва унинг миллий республикалардаги издошлари ўз юргларида халқ онгини илм-маърифат нури билан ёритиш борасидаги ишларни авж олдириб юборади. Улар Россия Давлат Думаси ва жойлардаги бошқа минбарлардан фойдаланиб, чоризмнинг босқинчилик сиёсатини фожига етади.

Ўзбекистонда Исмоилбек Гаспринский ғояларини Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдурауф Фитрат, Заҳириддин Аълам, Абдулҳамид Чўлпон, Абдулла Қодирий, Абдулла Авлоний, Сиддиқий-Ажзий каби маърифат намояналари давом эттирди. Жаҳидлар томонидан «Хуршид», «Хуррият» каби газеталар чоп этилди. «Турон» театр гуруҳи ташкил этилиб, томошалар қўйилди.

Маърифатчилик ҳаракатида айниқса Маҳмудхўжа Бехбудийнинг ўрни беқиёс бўлди, у 1913 йилда Самарқандда «Ойина» журналин ташкил этди. Журналда жаҳид ёзувчи ва шоирларнинг миллатпарварлик, озодлик ва эрк тўғрисидаги шеър, ҳикоя, драма ва мақолалари нашр этилди. Ўзбек драматургиясининг илк намунаси — «Падарқуш» пьесаси ҳам шу журналда чоп этилди. Пьеса кейин жаҳидлар томонидан сахнага қўйилди. Унда маърифатсизлик, жаҳолат қандай мудҳиш оқибатларга олиб келиши таъсирчан шаклда кўрсатилган эди.

Чор ҳукумати жаҳидлар ҳаракати халқ ичида қўллаб-қувватланаётгани, унда зўр қизиқиш уйғотаётганини кўриб, бунга қарши чора-тадбирлар кўриш йўлини излади. Оқибатда Туркистонда рус-тузем мактаблари (маҳаллий аҳоли учун рус мактаблари) пайдо бўлди. Шу тариқа ҳукумат жаҳид мактабларига борадиган мактабларни мана шу рус мактабларига жалб этмоқчи эди. Аммо Остроумов каби рус шовинистлари ўзбек болаларининг рус-тузем мактабларида ҳам яхши

ўқийётганини, русчани бурро-бурро гапираётганини кўриб ўйланиб қолади: бу кетишда улар тез орада ўз ҳақ-ҳуқуқини талаб қиладиган даражага етмасмикан, дея хавфсирайди. Яъни халқнинг илмга, маърифатга интилиши мустамлака тузум учун катта хавф эди. Чунки халқнинг маърифатга талпиниши, илм исташи унинг ўз ҳақ-ҳуқуқига, озодликка интилишидан далолат берарди. Ўзбек халқи, мустамлакачиликнинг шунча азобу укубатларига қарамай, ҳақиқат тантанасига, озод кунлар галабасига ишончини сақлаб қолган эди.

Лекин жадид маърифатчиларидан чор ҳукумати амалдорлари ҳам, маҳаллий ҳокимият вакиллари ҳам чўчир ва ҳайиқар эди. Шунинг учун маҳаллий ҳокимият имкон қадар уларни таъқиб этишга тиришар эди. Масалан, Бухоро амири Саййид Олимхон жадидларнинг ислохотчилик ғояларидан ҳайиқади. Бу ерда фаолият юритган «Ёш бухорочилар» партияси раҳбарлари ва фаол аъзолари Абдурауф Фитрат, Файзулла Хўжаев, Садриддин Айний каби маърифатпарварларни турли-туман тазйиқларга дучор этади. Айниқса, Бухоро амири Туркистон жадидларининг раҳнамози бўлган Маҳмудхўжа Беҳбудийни қаттиқ таъқиб этади. Беҳбудий Шаҳрисабзда амир одамлари томонидан ҳибсга олиниб, қатл этилади.

Лекин жадидлар курашдан чекинмайди. Улар ўша пайтда Россияда рўй бераётган воқеаларни зўр диққат-эътибор билан кузатиб борар эди. Хусусан, 1917 йил февраль инқилобини улар катта хурсандчилик билан кутиб олади. Бу тарихий воқеалар халқимиз ҳаётида муҳим ўрин тутганини ҳисобга олиб, уларга батафсилроқ тўхталмоқчимиз.

1917 йил 27 февралда содир бўлган буржуа-демократик инқилоб натижасида Россияда мутлақ ҳокимлик — чоризм ҳокимияти барҳам топади. Петербургда Керенский бошчилигидаги муваққат ҳукумат тузилади. Бу ҳукумат Таъсис Мажлиси чақирилиб, унда Россиянинг кейинги тақдири, бўлажак ҳокимият масаласи ҳал этилгунича фаолият юритиши лозим эди. Февраль тўнтариши ҳақидаги хабарни Туркистон генерал-губернаторлиги 3 мартга қадар халқдан сир тутди. Генерал-губернаторлик амалдорлари, айниқса, генерал Куропаткин мутлақ ҳокимликка асосланган романовлар сулоласи ўз ҳукмдорлигини давом эттиради, деган умидда эди. Лекин вазият тўла-тўқис ойдинлашгач, Тошкентда ҳам, худди Петербургдаги каби Ишчи ва солдат

депутатлари советлари тузилади. Куропаткин ўзини муваққат ҳукуматнинг Туркистондаги вакили деб эълон қилади.

Аммо зулм қўрғони кулаб, озодликка эришиш учун янги шарт-шароитлар вужудга келганини пайқаб қолган халқнинг илғор вакиллари — зиёлилар, ишчилар, ҳунармандлар ўз ҳақ-ҳуқуқини талаб қилиб чиқа бошлайди. Ана шу ҳаракатлар натижаси ўлароқ, 1917 йил 27 ноябрда Қўқон шаҳрида умуммусулмон аҳолисининг тўртинчи қурултойи бўлади. Унда Туркистон Мухторияти (Туркистон Автономияси) тузилгани эълон қилинади. Бу Ватанимиз халқининг Россия мустамлакасидан сўнг илк бор мустақил давлат қуришга қаратилган мардона ҳаракати эди.

Муваққат ҳукумат ҳокимият жиловини қўлга олгач, Россия ва унинг мустамлакалари халқларига мурожатнома қабул қилади. Ушбу ҳужжатда жумладан, шундай дейилади: «Россия давлати фуқаролари! Буюк воқеа рўй берди. Рус халқининг қудратли ҳаракати билан эски тартиб афдариб ташланди. Янги озод Русия вужудга келди. Буюк тўнтариш узоқ давом этган кураш йилларига яқун ясади. 1905 йил 17 октябрь фармони билан Россиядаги уйғонган кучларнинг тазйиқи остида конституцион озодлик ваъда қилинган эди. Аммо бу ваъдалар бажарилмади. Халқ орзу-умидларининг ифодаси бўлган биринчи Давлат Думаси тарқатиб юборилди. Иккинчи Думанинг ҳам қисмати шундай бўлди ва халқ хоҳиш-иродасини енгилга қодир бўлмаган ҳукумат 1907 йил 3 июнь фармони билан қонунчилик фаолиятида иштирок этиш учун берилган ҳуқуқларнинг бир қисмини аҳолидан тортиб олди.

Ўн йиллик узоқ давр мобайнида эришилган барча ҳуқуқлар халқдан бирма-бир тортиб олинди. Мамлакат яна ўзбошимчалик ва мутлақ ҳокимлик ботқоғига ботди. Ҳокимиятнинг оқил бўлиши йўлида қилинган ҳар қандай уринишлар зое кетди, душман Ватанимизни буюк жаҳон курашига жалб этган бир пайтда халқ билан бир тан ва бир жон бўлмаган, Ватан тақдирига лоқайд қараган ва гуноҳи азим остида қолган ҳокимият маънавий тушқунлик ҳолатида эди. Даҳшатли ички вайронагарчиликдан силласи қуриган армиянинг қаҳрамонона хатти-ҳаракатлари ҳам, миллий хавф-хатар олдида бирлашган халқ вакилларининг даъватлари ҳам собиқ император ва унинг ҳукуматини халқ билан бирлашиш йўлига бошлай олмади...»

Муваққат ҳукумат Таъсис мажлиси чақирилгунгача бутун ҳокимиятни қўлда тутиб, халқнинг ижтимоий-сиёсий ҳақ-ҳуқуқларини таъминлайдиган ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқиши ва уларнинг ижросини йўлга қўйиши лозим эди. Ўша мурожаатномада айнан мана шу нарсалар ҳам ваъда қилинган эди.

Бу пайтда Туркистонда зиёлилар, хусусан, жадидлар анча ғоявий жиҳатдан етилиб қолган бўлса-да, улар ҳали тарих саҳнасида уюшган сиёсий куч сифатида намоён бўлмаётган эди. Бу вақтда ягона уюшган куч — Ишчи ва солдат советлари эди. Шу боис февраль ўзгаришидан кейин юзага келган вазиятдан улар фойдаланиб қолишга ҳаракат этди. 1917 йил 10 апрелда Тошкентда очилган Ишчи ва солдат советлари қурултойида қатнашган бир киши ўз хотираларида шундай ёзган эди: «Залга кирган чоғимда мен танимайдиган бир рус минбарда эди. У кишининг қайраб-қайраб, такрорлаб сўзлаётган сўзларидан қуйидагилар хотирамда: «инқилобни рус инқилобчилари, рус ишчилари, рус солдатлари амалга оширди. Шунинг учун ҳам Туркистонда ҳам идора, ҳокимият биз — русларникидир. Ерлилар биз нима берсак, шу билан қаноатланиши керак...»

Бундан шу нарса маълум бўладики, рус ҳукмдорлари онгида февраль воқеаларидан кейин ҳам мустамлакачилик ақидалари сақланиб қолган эди. Демак, ўша пайтда Туркистон устидан ҳукмронлик ҳам тўлиқ равишда уларнинг қўлида эди. Бу ҳол ўз қадр-қиммати ва ҳақ-ҳуқуқларини анча тушуниб қолган халқни баттар озодликка ундар эди. Зиёлилар маҳаллий халқни уюштирадиган бир марказ тузиш ҳақида ўйлай бошладди.

Айниқса, 1917 йилнинг март ойида маҳаллий халқ анча фаоллашиб қолди. Бундан фойдаланган жадидлар Тошкент шаҳрида ташкил этилган ижроқўмга ўз аъзоларини киритишга ҳаракат қилади. Шу тариқа улар Эски шаҳарда фаолият юритаётган (маҳаллий халқ асосан Эски шаҳарда яшар эди) тўрт жамиятдан ижроқўмга саккиз нафар ўз аъзоларининг сайланишига эришади. 9 март куни эса улар Чорсудаги Жоме масжидида кўп минг кишилиқ митинг уюштиради. Ўша ерда Колесников ўрнига Исломбек Худоёрхонов эски шаҳар ҳокимиятига бошлиқ этиб сайланади. Шундан сўнг Ишчи ва солдат депутатлари советига ўхшаш жамият тузишга киришдилар. «Шўрои ислом» жамияти шу залда ву-

жудга келади. Лекин орадан бир-икки кун ўтмаёқ мутаассиб диндорлар тарғиботи остида ушбу жамиятга аъзо бўлган 20 минг киши унинг фаолиятида иштирок этишдан бош тортади. «Шўрои ислом» тақдири хавф остида қолади. Бундан ташвишланган жадид ёшлар 13 март куни 40 минг кишини майдонга тўплайди.

«Шўрои ислом» жамияти қуйидагиларни ўз олдига вазифа қилиб қўйган эди:

— Туркистонда мусулмонлар орасида сиёсий, илмий ва ижтимоий жиҳатдан замонага мувофиқ ислохот ғояларини ёйиш;

— барча мусулмонларни ягона фикр ва маслак атрофида бирлаштиришга қаратилган ишларни амалга ошириш;

— хорижий давлатларнинг идора усулларини ўрганиб, Таъсис мажлисини ўтказишга тайёрланиш;

— Туркистоннинг ҳамма шаҳар, қишлоқ ва овулларида сиёсий, илмий ва ижтимоий хутбалар ўқитиш;

— эски маъмурларни янгилари билан алмаштириш йўл-йўригини халққа кўрсатиш;

— Туркистондаги турли миллат вакиллари орасида бўлган ихтилофларни бартараф этиш ва бўлажак ихтилофларнинг олдини олиш ҳамда уларни бирлаштириш;

— турли миллат ва фирқалар билан алоқада бўлиб, мусулмон халқининг талаб ва эҳтиёжларини ўз вакиллари орқали уларга билдириш ва лозим бўлганда, улардан ёрдам сўраш<sup>1</sup>.

«Шўрои ислом» жамиятини тузгани — маърифатпарвар зиёлиларнинг мустақил ўзбек давлатини тузиш сари қўйган дадил қадами эди. Улар тарихий вазиятни тўғри баҳолаб, халқ манфаатларини ҳисобга олиб, улф ғояни амалга оширишга тайёрланаётган эди.

Лекин 1917 йил октябрь ойида Петербургда юз берган большевистик давлат тўнтариши Тошкентдаги вазиятни ҳам ўзгартириб юборди. 1917 йил 22 ноябрь куни Ишчи, солдат ва деҳқонлар шўросининг учинчи қурултойида 26 ёшли Ф. Колесов бошчилигида Туркистон Халқ Комиссарлари Кенгаши тузилади. Бу ҳукумат таркибида маҳаллий аҳоли вакиллари билан бирорта ҳам киши йўқ эди. Бу эса, табиийки, ўзбек зиёлиларини, барча миллатпарвар кишиларни ғазабга келтиради. Туркистон ватанпарварлари ушбу адолатсизликка жавобан

<sup>1</sup> Бу ҳақда қаранг: Наим Каримов. «Қимматга тушган тўлов». «Тафаккур» журнали, 1996 йил, 3-сон, 109—119-бетлар.

26 ноябрь куни Қўқон шаҳрида ўлка мусулмонларининг фавқулодда тўртинчи қурултойини ўтказди. Қурултойнинг биринчи куни Россия ва Туркистондаги сиёсий-ижтимоий вазият, озиқ-овқат танқислигини бартараф этиш масалалари муҳокама қилинади. Қурултойнинг иккинчи куни, яъни 27 ноябрь куни кеч соат олтида эса «Туркистон ўлкасида бўлган халқларнинг хоҳишлари бўйича Буюк Россия инқилоби тарафидан берилган асосларга биноан, федерация асосига бино қилинган ҳолда Туркистонни ерли мухторияти (яъни территориальный автономиялик) эълон қиладур», деб ёзилган тарихий баёнотнома қабул қилинади. Баёнотномага биноан, Туркистон ўлкасида яшовчи барча миллатларнинг ҳуқуқлари ҳар жиҳатдан таъминланиши ваъда қилинган эди. 26 ноябрда Туркистон Миллат Мажлисининг очилиши тўғрисидаги қарор тасдиқланди. Шу куни Миллат Мажлиси аъзолари билан биргаликда Муҳаммадjon Тинишбой ўғли раислигида Туркистон Мухторияти ҳукуматининг қуйидаги аъзолари ҳам тасдиқдан ўтади:

- Муҳаммадjon Тинишбой ўғли — ҳукумат раиси — дохилия нозири;
- Абдурахмон Ўразай ўғли — дохилия нозири ўринбосари;
- Убайдулла Хўжаев — ҳарбий ва милиция нозири;
- Мустафо Чўқай ўғли — хорижия нозири;
- Ислom Шoҳиaҳмaд ўғли — молия нозири;
- Обидjon Маҳмуд ўғли — озиқ-овқат ишлари нозири;
- Миродил — нофия нозири;
- Ҳидоятбек Юргили ота ўғли — зироат нозири;
- Носирхон — маориф нозири.

Шу тариқа Туркистон мухтор давлати ташкил топди. Ана шу қурултойда иштирок этган Маҳмудхўжа Бeҳбудий Туркистон Мухторияти ҳақида «Хуррият» газетасининг 22 декабрь сонида фахр-ифтихорга тўлиб, шундай ёзган эди: «Туркистоннинг ҳар тарафидан 300 га қадар киши мунда бор эди. Яъни ваколат ила юбориб эдиларким, бунинг катта бир қисми уламо ва машойих эдилар. Рус, яҳудий ва арманлардан ҳам вакиллар бор эди. Биргина киши бўлсин, бу Мухториятга ҳеч бир фирқадан муҳолифат этмади...»

Мухторият эълон қилиниши бутун ўлкада байрамга айланиб кетади. Лекин большевистик ҳукумат Туркистон зиёлиларининг бу журъатини ҳазм қилолмайди. 29



декабрь куни бутун ўлка бўйлаб қамал ҳолати эълон қилинади. Тошкент шўросидан Қўқон шўросига ҳарбий ёрдам юборилади. Қўқон замбараклардан ўққа тутилиб, вайронага айлантирилади, тинч аҳолининг қони тўкилади. Қўқон уч кун машғала бўлиб ёнади. 1918 йил апрелида Туркистон ўлкаси шўроларининг бешинчи қурултойи бўлади. 30 апрель куни эса Туркистон ўлкаси шўроларининг қурултойи меҳнаткашлар оммасининг хоҳиш ва иродасини эътиборга олиб, РСФСР таркибидан Туркистон Автоном Совет Социалистик Республикасини тузиш тўғрисида баёнотнома қабул қилади.

Лекин миллатпарвар боболаримиз мустақиллик ва озодлик йўлидаги курашни тўхтатмайди. Қизил қонхўрлар уларни «босмачилар» деб эълон қилади. Уларга қарши кураш то 1929 йилгача давом этади. Жаҳид зиёлиларга қарши қаратилган қизил қатағон эса Ватанимиз истиқлолигача чўзилди. Фақат мустақилликдан сўнг жаҳид зиёлиларнинг муборак номи оқланди, уларнинг бебаҳо маънавий мероси халқимизга қайтарилди.

Шўро ҳукумати ўзбек халқининг озодлик ва мустақилликка бўлган интилишини сўндириш, уни муте ва қарам бир халққа айлантириш учун тинимсиз қатағонлар уюштирди. Бундай даҳшатли жараённинг биринчи босқичи «босмачиликка қарши кураш» деган баҳона билан 1918 йилда бошланган ва 30-йилларгача давом этган эди. Бу даврда Ватан, юрт озодлигини ҳамма нарсадан муқаддас билиб, қўлига қурол олган қанчадан-қанча мард инсонлар қириб юборилади, қанчадан-қанча шаҳар ва қишлоқлар вайронага айлантирилади.

Ўзбек халқига қарши қаратилган сиёсий қатағоннинг иккинчи босқичи 1929 йилда бошланади. Бу даврда ўз сиёсий қарашларини дилига туғиб, озодлик кунларини орзу қилиб юрган Мунавварқори Абдурашидхонов сингари ватанпарварлар турлича сиёсий айблар билан айбланиб, қатл этилади.

Мафкура зуғуми, сиёсий айбловлар ҳар қанча кучаймасин, озодлик фидолари ўз эътиқодидан қайтмайди. Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирий каби ижодкорлар асарларида озодлик руҳи баралла сезилиб турар эди. Шунинг учун уларнинг асарлари матбуотда тинимсиз танқид қилинар эди. Ниҳоят, 1937 йилда улар ҳам қамоққа олинади — сиёсий қатағонларнинг навбатдаги босқичи бошланади.

Лекин ўзбек халқи мустақил ва эркин кунларни орзу қилиб яшайверди. Бу орзу шоир ва ёзувчилар

асарларида ўз ифодасини топди. 1983 йил, Шароф Рашидов вафотидан сўнг Ўзбекистонда «ўзбеклар иши», «пахта иши» деган баҳоналар остида сиёсий қатагонларнинг авж олдирилиши, раҳбар кадрларнинг барчаси терговга тортилиб, айбсиз жазога ҳукм қилингани бу қонли жараённинг то мамлакатимиз мустақиллиги давригача давом этганидан далолат беради. Фақат Исом Каримов республикага раҳбар этиб тайинланиб иш бошлагач, бу адолатсизлик, хўрлик ва таҳқирларга барҳам берилди.

Ўзбек халқи мана шундай зўравон тузум даврида ҳам озодлик ва мустақилликка бўлган ишонч-эътиқодини йўқотмади. Халқ дилидаги эзгу орзу-умидлар унинг ижодкор фарзандлари асарларида гоҳ ошқора, гоҳ пинҳона шаклда ўз ифодасини топди. Адабиётимизнинг, санъатимизнинг юз йиллик саҳифасини кўздан кечирган одам бунга тўла ишонч ҳосил қилади. Бу шундан далолат берадики, халқ дилидаги озодлик, мустақиллик туйғусини ҳам ҳеч қандай зулм ва зўравонлик билан енгиб бўлмайди. Халқ дилидаги ана шу буюк интилиш ҳақиқий сиёсий маънавиятга асос бўлади.

Халқимизнинг озодлик ва истиқлол йўлидаги кураши, унинг энг оғир замонларда ҳам ўз ҳақ-ҳуқуқини унутмаганидан, сиёсий тафаккури бутунлай сўниб кетмаганидан далолат беради. Демак, ўзбек халқининг сиёсий онги унинг илғор зиёлилари, миллатпарвар, ватанпарвар вакиллари сиймосида ҳатто мустамлакачилик йилларида ҳам ривожланишдан, юксалишдан тўхтамади. Туркистон Мухториятини тузиш тарихи — бунинг яққол далилидир. Демак, мулоҳазаларимиздан чиқадиган мухтасар хулоса шундан иборатки, Амир Темур давридан то Ўзбекистон Республикаси мустақиллигигача бўлган даврда ўзбек халқи сиёсий маданиятида озодликка, давлат мустақиллигига интилиш, ўз миллий ҳақ-ҳуқуқини англаш анъанаси устувор бўлди. Ўзбек халқининг давлат мустақиллигини қўлга киритганидан кейинги сиёсий маданият анъаналари ҳақида эса рисоламизнинг навбатдаги бобида фикр юритамиз.

## ИНСОНИАТНИНГ ЕТУКЛИК ДАВРИ

XX аср, инсоният бошига мислсиз фалокатлар ёғилганига қарамай, одамзот тарихида етуклик даври бўлди. Бу, аввало, минг-минг йиллардан буён орзу қилиб келинган буюк мақсад ва вояларни амалга оширишнинг,

яъни умумий хавфсизликни таъминлаш, инсон ҳақ-ҳуқуқларини имкон қадар кўпроқ йўлга қўйиш механизмларининг ишлаб чиқилгани ва самарали фаолият юрита бошлагани билан изоҳланади.

Инсоният XX асрда иккита жаҳон урушини кўрди, совуқ уруш, яъни мафкуравий қарама-қаршилик, ядровий қуролланиш пойгаси, миллий ва ирқий камситиш азобларини бошдан кечирди. Террорчилик, миллий ва диний айирмачилик, гиёҳвандлик, СПИД балоси каби умумбашарий муаммолари ҳали ҳам тугал ечимини топгани йўқ. Мана шу даҳшатли синовларнинг барчаси одамзотнинг кўзини очгандек бўлди. У ҳаётга жиддий, реал қарашга ўрганди.

Айниқса, икки қарама-қарши тузум — социализм ва капитализм ўртасидаги мусобақа, гоҳ ошкора, гоҳ пинҳона кураш дунёнинг, инсониятнинг тақдирини асраб қолишни ўта долзарб масалага айланганди. Айнан мана шу масала XX аср сиёсий тафаккурининг бош масаласи бўлиб қолди.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин дунё миқёсидаги тўқнашувларнинг олдини олиш турли хил можароларни сиёсий йўл билан ҳал этиш, халқлар ўртасидаги мулоқотларга кўмаклашиш мақсадида 1946 йил Бирлашган Миллатлар Ташкилоти тузилди. 1949 йилда эса Европада Хавфсизликни таъминлаш, умумий мувозанатни сақлаш мақсадида Шимолий Атлантика блоки — НАТОга асос солинди. Асримизнинг 60-йилларидан бошлаб Африка, Лотин Америкасидаги мустамлака мамлакатлар мустақилликка чиқиб, ўз тараққиёт йўлини танлади.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин айниқса демократиянинг асосий тамойилларини жорий этиш борасида фаол саъй-ҳаракатлар бошланди. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг қабул қилиниши ва демократик тараққиёт йўлини танлаган мамлакатлар томонидан имзоланиши инсоннинг реал ҳақ-ҳуқуқларини амалга ошириш имкониятларини кучайтирди, шу билан бирга, демократик тараққиёт йўлидан бораётган мамлакатларнинг бу масалага эътиборини оширишда муҳим омил бўлди.

Дунёда шу пайтгача инсон ҳуқуқларига оид жами 70 та андоза-стандарт қабул қилинган бўлса, улар орасида ҳануз Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси асосий ҳужжатлардан бири саналади. У 1948 йили 10 декабрда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти томонидан

қабул қилинган. Унда қуйидаги тамойиллар ўз аксини топган:

— инсониятнинг ягона оила экани, унинг барча аъзолари қадр-қиммат, ҳақ-ҳуқуқ борасида тенг экани ва бу нарсаларнинг ҳамма томонидан тан олинishi, эркинлик, адолат ва ялпи тинчликни босқичма-босқич мустаҳкамлаб бориш;

— инсониятнинг виждонига умумий доғ бўлиб тушадиган ваҳшийликларга йўл қўймаслик. Бунинг учун халқларни жипслаштириш ва улар ўртасида ҳамкорликни ривожлантириш учун курашиш, кишилар сўз эркинлиги ва эътиқод эркинлигига эга бўладиган, қўрқув, мутелик ва муҳтожликдан холи дунё барпо этиш;

— инсонни зулм ва истибдодга қарши исён кўтаришга мажбур этадиган ноҳақликларнинг олдини олиш ва унинг ҳуқуқларини қонун билан ҳимоялаш;

— халқлар ўртасида дўстона муносабатларни ривожлантиришга кўмаклашиш ва ҳоказо.

— Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеяси барча халқлар ва давлатларга мурожаат этиб, ана шу қоидаларга амал қилиш лозимлигини таъкидлаган Декларациянинг биринчи моддасида: «Ҳамма одамлар ўз қадр-қиммати ҳамда ҳуқуқлари бўйича эркин ва тенг бўлиб туғилганлар», дейилади. Бу — миллати, дини ва эътиқодидан қатъий назар, барча одамлар тенг яратилганини умумбашарий тан олиш ҳамда риоя қилишга интилиш ифодаси эди. Бу — одамзот инсон ҳуқуқларини асраш, ўзлигини англаб етиш борасида янги даврга қадам қўйганини англатар эди.

### III. ЎЗБЕКИСТОН МУСТАҚИЛЛИГИ ВА ЯНГИЧА СИЁСИЙ МАДАНИЯТ МУҲИТИ

#### ТАРАҚҚИЁТНИНГ ЎЗБЕК МОДЕЛИ ВА МИЛЛИЙ-СИЁСИЙ МАДАНИЯТ МУҲИТИ

Ўзбек модели Ўзбекистон истиқлолидан кейинги миллий тараққиёт заруратидан туғилган ривожланиш дастуридир. Унинг маъно-моҳиятини белгиловчи асосий омил — халқнинг фаровон ва эркин ҳаёт сари интилиши, тинч ва осуда тараққиёт йўлидаги хоҳиш-иродасидир. Айнан мана шу омил миллий тараққиёт борасида ўзига хос йўл тутишни белгилаб берди. Шу боис ўзбек модели, ўз маъно-моҳиятига кўра, бошқа биронта тараққиёт моделига ўхшамайди.

Ўзбек халқининг ўзига хос қадимий ҳаракат фалсафаси мавжуд. Бу фалсафа халқнинг анъанавий ҳаёт тарзига, менталитети ва руҳиятига асосланади. Ўзбек бирор бир ишга киришар экан, аввало қариндош-уруғ, маҳалла-кўй, дўст-ёрлари билан кенгашиб кўради, масаланинг ҳамма тарафини атрофлича ўйлайди, билганларнинг билим-тажрибасини, билмаганларнинг шубҳа-гумонини эшитади ва охирида ўзи холис хулоса чиқаради.

Ўзбек халқининг аксарияти қишлоқда яшаши, оилаларнинг кўп болали экани, қариндош-уруғчилик, меҳроқибат тамойилларининг кучлилиги унинг турмуш тарзига ҳам, мана шу турмуш тарзи натижаси бўлган яшаш ақидаси, ҳаракат фалсафасига ҳам ўзига хос босиқлик, андишалик бахш этади. Шу боис у оқибатини ўйламасдан бирон-бир ишга қўл урмайди.

Бундан чиқадиган хулоса шуки, ўзбеклар мудом моҳиятни кўзлаб ҳаракат этган. Улар учун энг муҳими моҳият бўлган. Яъни мақсад сари босқичма-босқич бориш бизда қадимдан анъана ҳисобланган.

Табиийки, мана шундай анъанага эга бўлган халқ турмушига ноанъанавий тараққиёт дастурини (масалан, шок терапиясини) татбиқ этиб бўлмас эди. Шу билан бирга, бу фалсафани маиший турмуш тақозо этган даражада қолдириб ҳам бўлмас, уни дунёвий тараққиётнинг энг илғор тажрибалари билан бойитиш

зарур эди. Шу боис энг тараққий этган мамлакатларнинг бозор иқтисодиётига ўтиш борасидаги йўли чуқур ўрганилди ва улардан қайси жиҳатларни, қай тарзда жорий этиш ёки жорий этмаслик тамойиллари ишлаб чиқилди. Ва энг муҳими, ислохотлар жараёнида аввало нималардан воз кечиш лозиму нималарни асраб қолиш керак, нималарни умумбашарий тараққиёт тажрибалари асосида ривожлантириш керагу нималарни миллий анъаналар негизида жорий этиш керак, деган ҳал этувчи масалаларга ойдинлик киритиб олиш зарур эди.

Бозорнинг ўзида анъана ҳам бор, ноанъанавийлик ҳам бор. Яъни унда стихия билан қонуният, тасодиф билан зарурат ёнма-ён юради. Шу боис Ўзбекистондаги жараёнлар давлат иқтисодиётига хос муносабатларнинг намоён бўлиши миллий турмуш тарзига хос анъаналарнинг тикланишига мос ҳолда кечди. Баъзан бозор иқтисодиёти сари бориш халқнинг миллий ўзлиги сари бориш жараёнига ўхшаб кетди, бозор муносабатларига хос шафқатсизлик миллий анъаналар заминида унча сезилмади. Яъни халқ бозор сари қўрқув билан эмас, қизиқиш ва иштиёқ билан борди.

Янги тарихий вазият — мустақилликнинг ўзи кўп нарсага ойдинлик киритди ва ғоятда улкан имкониятларни вужудга келтирди. Президент Ислом Каримов бу ҳақда шундай деган эди. «Мустақиллик йиллари — ўз ўтмишимизни, ўз маданиятимизни холисона билиб олиш давридир. Бу — жаҳон ҳамжамияти, тарих олдидаги вазифамизни англаб олиш давридир. Бу давр бой амал-имкониятларга эга бўлган республикани танг аҳволга солиб қўйган сабабларни мафкуравий ақидалардан холи тарзда жиддий таҳлил қилиш, тангликни тезроқ барта раф этиш йўллари излаш йиллари дир.

Мустақиллик йиллари — ёш демократик давлатни фаол қуриш, унинг сиёсатини ишлаб чиқиш давридир. Бу давр маънавий уйғониш ва миллий ўзлигини англашнинг ўсиши давридир. Бу — озодлик руҳи билан, ўз кучларига, мамлакатнинг, халқнинг ёрқин келажагига ишонч билан тўлиб-тошган давр дир.

Энг муҳими шуки, мустақилликнинг дастлабки йиллари — республиканинг ўз тараққиёт йўлини фаол излаш, Ватанимизни эркин, кучли ва равнақ топган диёрга айлантиришга интилиш даври бўлди».

Айнан ана шу ҳол — халқ ўзлигини, унинг қудрати ва салоҳиятини тўғри ва ҳаққоний англаб етиш, кела-

жакка ишонч, тараққиёт борасидаги тинимсиз изла- ниш охир-оқибатда халқнинг руҳига, ҳаракат фалса- фасига мос йўл танлаш имконини берди. Бу нарса яна шундан далолат берадики, ўзбек модели шунчаки бир назария сифатида ўйлаб чиқилган эмас, балки у бутун бир мамлакатни мустабид тузум давридаги ўта танг аҳволдан озод ва ҳур, ҳуқуқий демократик жамият бағрига олиб чиқишнинг бирдан-бир йўли сифатида танланди ва жорий этилди.

Ўзбек модели халқнинг иродаси, унинг руҳи ва та- факкури кўп йиллик истибдод даврида ҳам сўнмагани, аксинча, эрк, озодлик, мустақилликка интилиш жараё- нида янада тобланиб мустаҳкамланиб борганини, у ўз келажак тақдирини ўзи белгилашга қодир эканини кўрсатди. Ўзбек халқи Президент Ислом Каримов сий- мосида ўз Ватанидаги тарихий шароитга мос йўл тан- лаб, сиёсий маданият борасида янги юксакликка қадам кўйганини намоён этди.

Хўш, Ватан мустақиллигини мустаҳкамлаш, собиқ совет тузумидан қолган чуқур инқироз асоратларини бартараф этиб, келажаги буюк давлат барпо этишдек эзгу мақсад сари боришда тўғри йўл танлаш жараёнида ўзбек халқи сиёсий маданияти аввало қандай хусуси- ятлари билан кўзга ташланди, истиқлол ғоялари, жа- миятни ислоҳ этиш модели замиридаги ижтимоий-фал- сафий қарашлар бу сиёсий маданиятни қандай бойитди ва қандай юксакликларга кўтарди?

Даставвал шуни таъкидлаб ўтиш керакки, мустақил тараққиёт, Ватанимиз танлаган демократик ривожла- ниш йўлининг ўзи халқ онгида мустабид тузум мафку- раси таъсирида шакланган «сиёсий маданият» тушун- часини ўзгартириб юборди, уни янгича, асл маъно-мазмун билан бойитди. Яъни мустабид тузум халқ иродасининг тўла-тўқис намоён бўлиши, унинг сиёсий жараёнларда қонуний асосда иштирок этиши, ҳокимиятга ўз муносабатини билдиришга бор куч-қуд- рати билан қарши турган бўлса, демократик жамият куриш жараёнида бу имкониятларга кенг йўл очилди. Шундай қилиб, сиёсий маданиятнинг бугунги, демок- ратик мазмундаги кўринишига шундай таъриф бериш мумкин. Сиёсий маданият жамиятда қарор топган ёки шаклланаётган демократик муассаса ва тузилмалар ор- қали ҳамда қонун асосида халқнинг ижтимоий-сиёсий жараёнларда фаол иштирок этиши, шу тариқа давлат ва жамият бошқарувига таъсир ўтказишидир.

Демократик муассасалардан энг оммавийси ва таъсирчани — оммавий ахборот воситаларидир. Уларнинг тўртинчи ҳокимият деб аталиши бежиз эмас. Чунки оммавий ахборот воситалари жамоатчилик фикрини мунтазам ифода этиб боради. Жамоатчилик оммавий ахборот воситалари орқали жамиятда кечаётган ижтимоий-сиёсий ахборот жараёнларга ўз муносабатини билдиради. Жамоатчилик оммавий ахборот воситалари орқали шунчаки муносабат билдирибгина қолмайди, балки турли давлат идоралари фаолиятини назорат ҳам қилади. Мана бундай имконият, табиийки, халқнинг онги ва тафаккури, сиёсий маданияти ортишига хизмат қилади. Чунки жамият бағрида кечаётган муайян воқеа-ҳодисага муносабат билдириш учун жамиятда амал қилаётган қонунларни, муносабатларни билиш керак. Бунинг учун эса таффакурни доим ўстириб, билиб олиб бориш талаб қилинади.

Демократиянинг яна бир муҳим муассасаси — сиёсий партиялардир. Улар жамиятда муайян ижтимоий гуруҳ ва тоифалар манфаатини ифодалайди, фикрлар, қарашлар хилма-хиллигини таъминлашга хизмат қилади. Оддий фуқаро муайян партияга аъзо бўлиб кириши ёки унга хайрихоҳ бўлиб, унинг дастурий вояларини қўллаб-қувватлаши мумкин. Бунинг учун ҳам сиёсий тафаккур, сиёсий маданият талаб этилади.

Демократиянинг энг муҳим муассасаларидан бири — маҳаллий ва юқори вакиллик идоралари — Кенгашлар ҳамда Олий Мажлис идорасидир. Халқ бу идораларга ўз вакиларини сайлаш орқали сиёсий жараёнларда фаол иштирок этади.

Демократиянинг жамоат ташкилотлари, маҳалла, инсон ҳуқуқларини ҳимоя этувчи идоралар каби яна бир талай муассасалари борки, уларнинг барчасида халқ, жамоатчилик фаол иштирок этади ва ўз хоҳиш-иродасини намоён қилади.

Ўзбек модели демократия тамойиллари ва демократия муассасаларини кўр-кўрона, шошма-шошарлик билан эмас, балки конкрет тарихий шарт-шароит, миллий қадрият ва анъаналарни инобатга олган ҳолда жорий этишни назарда тутди. Бу эса андишали, мулоҳазали халқимиз табиатига ҳам мосдир.

Халқимиз мустақиллик йилларида эски тузумдан янги, демократик тузумга ўтиш даврида Президентимиз атрофида жипс ва ҳамжиҳат бўлиб, тинчлик ва тотувликни сақлагани, бунёдкорлик билан банд бўлга-



ни ҳам юксак сиёсий маданият белгиси эди. Чунки эндигина улкан тараққиёт йўлига чиққан ёш давлат карвонини ҳар тарафга тортиш, беқарорликка йўл қўйиш яхши оқибатларга олиб келмаган бўлар эди.

Ўзбек моделининг асосий мағзини ташкил этадиган машҳур беш тамойилнинг ҳар бири ижтимоий тафаккурни ўзгартиришда, янгича сиёсий тафаккурни шакллантиришда муҳим аҳамият касб этди. Биринчи тамойил-иқтисодиётни мафкурадан холи қилиш ишлаб чиқариш ва хўжалик масалаларига мафкура нуқтаи назаридан эмас, балки манфаат, самара нуқтаи назаридан қараш кўникмасини шакллантирди. Эски мафкура бўйича, иқтисодиёт мисолида коммунистик ақидаларни тасдиқлаш, уларнинг «афзаллик»ларини кўрсатиш талаб этилар эди. Яъни иқтисодиёт мафкуранинг хизматкорига айланиб қолган эди. Бу эса охир-оқибатда онгу тафаккурда «мафкура ҳамма нарсани ҳал этади» деган нотўғри тушунчани шакллантириб қўйган эди. Президентимиз олға сурган иқтисодиёт мафкурадан холи, деган ислоҳот тамойили эса бу тушунчанинг пучлигини, иқтисодиётнинг моҳиятини ундан келадиган манфаат, моддий ва маънавий натижа белгилашини исботлаб берди. Бундан ташқари, бу тамойил иқтисодиёт, мафкура, умуман, тараққиёт масалаларига соғлом кўз билан қарашни ўргатди.

Давлат — бош ислоҳотчи, деган қоида ислоҳотларимизнинг иккинчи тамойили деб белгиланди. Бу тамойил, биринчи навбатда, ислоҳотлар тартибсизлик, бошбошдоқлик эмас, аксинча, давлат томонидан бошқариладиган ва тартибга солинадиган жараён эканини таъкидлайди. Чунки истиқдолнинг дастлабки йилларида Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига аъзо айрим мамлакатларда ислоҳотлар дегани — бошбошдоқлик дегани, миллий бойликларни талон-тарож қилиш, дегани қабилидаги нотўғри тушунчалар шакланган эди. Бунинг оқибатида уларда бошланган ислоҳотлар охирига етмай, ярим йўлда тўхтаб қолган. Ўзбекистонда эса, давлат ислоҳотлар кафолатини ўз зиммасига олгани учун, улар изчил ва барқарор амалга оширилди.

Бу тамойил давлатнинг демократик тараққиёт жараёнидаги ўрни ва вазифасини ҳам белгилаб берди. Маълумки, собиқ СССР даврида давлатнинг ҳуқуқи чек-чегара билмас эди. У хоҳлаган масалага аралашши ва уни ўз фойдасига ҳал этиши мумкин эди. Қолаверса, у замонда давлат мутлақ ўзгармас, қудратли куч

сифатида талқин этилар, бинобарин, уни ислоҳ этиш, ўзгартириш ҳақида гапириш давлатга хиёнат қилиш деб тушунилар эди. Давлатнинг ўрни ва вазифасини бош ислоҳотчи тарзида белгилаш у моҳиятан демократик маъно-мазмун касб этганини англатар эди. Давлат ва ҳокимиятнинг маъно-мазмуни эса ҳамма замонларда ҳам халқнинг сиёсий маданияти шаклланишига таъсир этиб келган.

Ислоҳотлар стратегиясини белгиловчи учинчи тамойил ҳаётнинг ҳамма соҳасида қонун устиворлигига эришиш эди. Халқнинг ҳақ-ҳуқуқини таниш, ўзлигини англаш, ҳуқуқий тафаккурнинг ортишида бу тамойил роятда муҳим аҳамият касб этди. Чунки собиқ мустабид тузум даврида «қонун» деган тушунча «сиёсат» ва «мафкура» деган тушунчалар соясида қолиб кетган, ҳеч ким қонун асосида яшамас, ҳамма мафкура асосида яшар эди. Қонуннинг обрў-эътибори ортиши эса ҳуқуқий маърифатнинг юксалишига туртки бўлди. Ҳуқуқий маърифат ва ҳуқуқий тафаккур эса сиёсий маданиятни оширувчи муҳим омиллардандир. Зеро, халқ қонун-қонидани яхши билса, ўз ҳақ-ҳуқуқларини тўла тушуниб етсагина сиёсий жараёнларда фаол иштирок этади, ўз куч-имкониятларига ишониб, фуқаролик бурчини бажаришга астойдил киришади.

Ўзбекистон бозор муносабатларига ўтиш даврида ва ислоҳотларни амалга ошириш жараёнида амал қилган тўртинчи тамойил — кучли ижтимоий сиёсат юритиш тамойили эди. Хўш, халқнинг сиёсий маданиятини оширишда бу тамойил қандай аҳамиятга эга бўлди? Биринчидан, бу тамойил жамиятда инсонпарварлик, меҳр-оқибат, хайр-эҳсон туйғуларини кучайтирди. Муҳтожларга ёрдам бериш, эҳтиёжмандларнинг холидан хабар олиш борасида давлатнинг ўзи ибратнамуна бўлди. Бу эса мамлакатдаги сиёсий жараёнларга янгича маъно-мазмун бахш этди, яъни давлат ва жамият, давлат ва халқ ўртасида ўзига хос ҳамжиҳатлик, ҳамкорлик муҳитини вужудга келтирди. Собиқ совет даврида эса аҳвол бутунлай бошқача эди. Яъни давлат ва халқ ўртасида алақандай бегонасираш, ётсираш туйғуси бор эди. Бунинг сабаби — давлат коммунистик партия қўлидаги зўравонлик воситаси, эзиш қуроли эди. Коммунистик партия мана шу қурол билан халқни тинимсиз таъқиб қилар, эзар ва жазолар эди. Шунинг учун совет давридаги сиёсий ҳаракатлар нафратга асосланган ва ҳукмрон тузумни

ағдаришга қаратилган эди. Мустақиллик давридаги сиёсий ҳаракатлар эса, аксинча, миллий давлатчиликни мустаҳкамлашга қаратилди. Чунки давлат энди бегона бир кучнинг хоҳиш-иродаси ифодасига айланган эди. Соддароқ қилиб айтганда, бу даврда халқ ва давлат манфаатлари бирлашиб кетди. Бу ҳақиқат айтилганда ислохотларнинг тўртинчи тамойилида яққол акс этди. Давлат ўтиш даврида ижтимоий жиҳатдан заиф тоифаларни қўллаб-қувватлашга яратилган кучли сиёсат юритар экан, мустақилликнинг моҳияти, аввало, оддий одамлар манфаатини ҳимоя қилишдан иборат эканини ўз олдига муҳим вазифа қилиб олди. Бу — иккинчидан. Учинчидан, жамиятдаги ҳар қандай норозилик ҳаракатлари, ҳокимиятни қўлга киритиш учун қаратилган сиёсий жараёнлар, аввало, мавжуд ижтимоий адолатсизлик негизда шаклланади. Ўзбекистон режали ва мустабид тузумдан демократик бозор ислохотлари сари боришдек ўта масъулиятли ва мураккаб даврда ана шундай ижтимоий адолатсизликка йўл қўймади. Бу эса, ўз навбатида, турли хил ижтимоий ларза ва тўполонлар, оммавий беқарорликнинг олдини олди. Айнан мана шу тамойил сабаб халқнинг сиёсий тафаккурида «сиёсий бақириқ-чақириқ ва тўполонлардан ҳеч қандай фойда йўқ, бундай тартибсизликлар фақат фожиага сабаб бўлади. Бундай мураккаб даврда фақат тинчлик ва тотувлик сақлабгина мақсадга эришиш мумкин» деган соғлом тушунча шаклланди. Бу эса ўтиш давридаги барқарорлик ва ҳамжиҳатликнинг муҳим омили бўлди.

Ислохотларнинг бешинчи тамойили — ўзгаришларни босқичма-босқич амалга ошириш эди. Бу тамойил истиқлол йилларида амалга оширилган барча хайрли ўзгаришларнинг бош ғояси эди, десак муболаға бўлмайди. Чунки Ўзбекистон ўз олдига қўйган эзгу мақсадлар сари шошилмай, босқичма-босқич, қадам-бақадам боришни истиқлолнинг дастлабки кунлариданоқ ўзи танлаган тараққиёт йўлининг асосий хусусиятларидан бири деб билган эди. Аини ана шундай йўл танлангани боис биз МДХдаги айрим давлатлар каби, аввал-бошда ўта жозибали бўлиб туюлган «шок терапияси» йўлига оғиб кетмадик. Бироз ҳовлиқиб айнан ана шу йўлни маъқул топган давлатлар ҳам охир-оқибатда адашганларини ҳис этиб пировардида барибир босқичма-босқич ривожланиш йўли афзал эканига тан берди.

Ислоҳотларни босқичма-босқич амалга ошириш та-  
мойили, биринчидан, эски тузум бағрида яратилган  
барча бойлик ва қадриятларни ёппасига рад этиш ва  
уларни бир бошдан яқсон қилишга берилиб кетиш  
қутқусидан асради. Иккинчидан, бу тамойил жамиятда  
бузиш ҳаваси, инқилобчилик орзусини эмас, балки яра-  
тиш, бунёд этиш иштиёқини юксалтирди. Бундай иж-  
тимоий кайфиятнинг сиёсий жараёнларга таъсири ҳам,  
табиийки, ижобий бўлди: мамлакатимиздаги сиёсий  
ҳаракат, сиёсий интилишларнинг барчаси бунёдкор-  
ликка хизмат қилди. Шунинг учун демократик ҳокими-  
ят тузилмалари ҳам тез шаклланди.

Тўғри, Ўзбекистонда ҳам демократик инқилобчи-  
лик кайфиятида минбарларни эгаллаб, «уңдоқ қилиш  
керак, буңдоқ қилиш керак» деган ҳовлиқмалар уч-  
раб турди. Лекин улар халқни ортидан эргаштирол-  
мади. Бунда, аввало, Президент Ислон Каримовнинг  
қатъият билан изчил сиёсат юритгани, қолаверса, хал-  
қимизнинг оғир-босиқлик билан доно раҳбар орти-  
дан эргашгани муҳим аҳамият касб этди. Ислон Ка-  
римов айна ислоҳотлар бошланган даврда «Янги уй  
қурмай туриб эскисини бузманг» деган шиорни ўрта-  
га ташлади. Бундай оқилона сиёсат борини асраб-авай-  
лаш, йўғини яратиш ва бунёд этиш ҳаракатини шакл-  
лантирди. Шу тариқа тараққиётнинг янги модели билан  
бирга, халқда, жамиятда янгича сиёсий тафаккур, ян-  
гича сиёсий маданият ҳам ривожланиб борди. Бу сиё-  
сий маданиятнинг асосий хусусиятлари қуйидагилар-  
дан иборат эди:

— Конституция ва қонунлар имкон берадиган бар-  
ча турдаги ҳамда барча шаклдаги сиёсий жараёнларда  
фаол иштирок этиш;

— барча турдаги ва барча шаклдаги сиёсий жараён-  
ларда иштирок этиш пайтида халқ ва Ватан манфаати-  
ни, озодлик ва мустақилликни ҳамма нарсадан устун  
деб билиш;

— сиёсий жараёнларда иштирок этиш ёки иштирок  
этмасликнинг ихтиёрийлиги;

— собиқ совет давридаги сиёсий кампаниябозлик  
ўрнини сиёсий партиялар ўртасидаги эркин рақобат  
эгаллагани;

— собиқ совет давридаги якка фикр, якка ғоя, якка  
мафкура ҳукмронлиги ўрнини фикрлар хилма-хиллиги  
эгаллагани;

— оммавий ахборот воситаларининг тўртинчи ҳокимият, яъни сиёсий фикр минбарига айланиб бориши;

— ҳокимиятнинг давлат тузилмаларидан жамоат тузилмаларига ўтиб бориши «кучли давлатда кучли жамият сари» концепциясининг амал қилиши ва шунга мутаносиб равишда халқнинг сиёсий фаолиятга тобора кўпроқ жалб этилиши;

— халқнинг ўз фуқаролик ҳақ-ҳуқуқларини англаб етиши, ўзлигини таниши ва бошқа хусусиятлар.

Қисқача қилиб айтганда, мустақиллик даврида шакланган сиёсий маданият халқнинг онгу шуурига четдан зўрлаб тиқиштирилган нарса эмас, балки унинг ўз тарихи, ўз миллий қадриятлари, миллий эҳтироси, ҳақ-ҳуқуқларини англаш ва улардан тўлиқ фойдаланиш йўлидаги саъй-ҳаракатлари натижасида шакланган ижтимоий-сиёсий фаолиятнинг мезони, ижтимоий-сиёсий фаолият кўникмаси, ижтимоий-сиёсий фаолият даражасидир. Истиқлол туфайли ўзбек халқи ана шундай фаолият мезони, ана шундай фаолият кўникмаси ва ана шундай фаолият даражасига эришдики, бу ҳол сиёсий мустақиллик, миллий давлатчилик, миллий сиёсий маданият ривожига нақадар муҳим ўрин тутажанинг яна бир яққол дилидир.

### **ЯНГИЧА СИЁСИЙ МАДАНИЯТНИ ШАКЛАНТИРИШ ОМИЛЛАРИ, ЙЎЛ ВА УСУЛЛАРИ**

Янгича, яъни демократик маъно-мазмун билан йўғрилган сиёсий маданиятнинг бош омили бу — Ўзбекистондаги эркин, демократик жамият, эркин муносабатлар ва турмуш тарзидир. Айти пайтда бу демократик жамият, унинг эркин турмуш тарзи ва муносабатлари ҳам муҳим ижтимоий-сиёсий омил — Ўзбекистон Республикаси Конституциясига асосланади. Бинобарин, эркин, демократик тараққиёт йўлидан ривожланиб бораётган Ўзбекистон Республикаси жамияти бағрида шаклланаётган ва кун сайин янгича маъно-мазмун касб этиб бораётган сиёсий маданиятнинг бош омилларида бири Асосий Қонунимиз — Конституциямиздир.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 1992 йил 8 декабр куни қабул қилинган. Унинг матнини тайёрлашда энг демократик давлатларнинг конституциялари, қонунчилик борасидаги тажрибалари, ўзимизнинг мил-

лий давлатчилик амалиётида қўлланган тўра-тузуқлар, уларнинг маъно-моҳияти ва характери атрофлича ўрганилди. Президент Ислом Каримов раҳбарлигида фаолият юритган Конституцияни тайёрлаш комиссияси Ўзбекистон фуқаролари ва малакали халқаро экспертлар билдирган барча фикр-мулоҳазаларни назарда тутган ҳолда, Асосий Қонун матнини бир неча бор муҳокамадан ўтказди. Шу тариқа қонунчилик борасидаги миллий ва умумбашарий қадриятларни ўзида акс эттирган Конституция вужудга келди.

Ушбу Асосий Қонун Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимияти халқнинг хоҳиш-иродасига асослашни эътироф этади. Хусусан, унинг биринчи бўлим, биринчи боб, иккинчи моддасида шундай дейилади: «Давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилади. Давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъулдирлар»<sup>1</sup>.

Конституциянинг иккинчи боби «Халқ ҳокимиятичилиги» деб номланган. Бу бобда Ўзбекистон Республикасида амал қилувчи давлат ҳокимиятининг демократик моҳияти аниқ-равшан ифода этилган. Айниқса, 7-модда халқ ҳокимияти айнан қандай шаклларда амалга оширилиши яққол акс этган: «Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир.

Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимияти халқ манфаатларини кўзлаб ва Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонунлар ваколат берган идоралар томонидангина амалга оширилади»<sup>2</sup>.

Айнан мана шу қоида — давлат ҳокимиятининг аввало халқ хоҳиш-иродасига таяниши ва халқ олдида масъуллиги истиқлол даврида шаклланган сиёсий маданиятнинг маъно-мазмунини, фалсафий руҳини белгилаб беради. Бу қоидадан, модомики халқ давлат ҳокимиятининг асосий манбаи ҳисобланар экан, у давлат бошқарувининг барча босқичларида фаол иштирок этмоғи лозим, деган хулоса келиб чиқади. Зеро, демократик тузум шароитидаги сиёсий маданият даражасини ҳам халқнинг ана шу фаоллиги қай тарзда намоён бўлиши белгилайди.

<sup>1</sup> Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. 1998 йил, «Адолат» нашриёти. 12-бет.

<sup>2</sup> Уша манба. 14-бет.

Хўш, демократик қонунлар ҳукмронлиги шароити-да халқнинг фаоллиги айнан қандай шаклларда намоён бўлади? Бу саволга Ўзбекистон Конституцияси асосида жавоб бериш мумкин. Хусусан, Асосий қонунимизнинг «Сиёсий ҳуқуқлар» деб номланган саккизинчи боби халқнинг давлат ҳокимияти бошқарувини амалга оширишдаги иштирокини аниқ кафолатлаб берган. Бугунги демократик Ўзбекистон шароитидаги сиёсий маданият муҳитини белгилашга бу бобда олға сурилган қоидаларнинг аҳамияти беқиёс эканини назарда тутиб, уларни тўлиқ ҳолда келтирамиз.

«32-модда. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Бундай иштирок этиш ўзини-ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш йўли билан амалга оширилади.

33-модда. Фуқаролар ўз ижтимоий фаолиятларини Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ митинглар, йиғилишлар ва намоёишлар шаклида амалга ошириш ҳуқуқига эгадирлар. Ҳокимият органлари фақат хавфсизлик нуқтаи назаридангина бундай тадбирлар ўтказилишини тўхтатиш ёки тақиқлаш ҳуқуқига эга.

34-модда. Ўзбекистон Республикаси фуқаролари касба уюшмаларига, сиёсий партияларга ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар.

Сиёсий партияларда, жамоат бирлашмаларида, оммавий ҳаракатларда, шунингдек, ҳокимиятнинг вакилик органларида озчиликни ташкил этувчи муҳолифатчи шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қадр-қимматини ҳеч ким камситиши мумкин эмас.

35-модда. Ҳар бир шахс бевосита ўзи ва бошқалар билан биргаликда ваколатли давлат органларига, муассасаларига ёки халқ вакилларига ариза, таклиф ва шикоятлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга.

Аризалар, таклифлар ва шикоятлар қонунларда белгиланган тартибда ва муддатларда кўриб чиқилиши шарт»<sup>1</sup>.

Бу конституциявий меъёрлар халқнинг сиёсий фаолияти ва бу фаоллик мужассами бўлган сиёсий мада-

<sup>1</sup> Юқоридаги манба. 25-26-бетлар.

ниятни демократик моҳиятини белгилаб беради. Аслида «сиёсий маданият» тушунчасининг ўзи сиёсий, яъни ҳокимият тизимини ўзгартириш ёки такомиллаштириш, унга нисбатан муайян муносабатларни ифодаловчи ҳатти-ҳаракатларни қонуний асосда, жамиятда амал қилувчи умумий устувор қадриятларга зарар етказмаган ҳолда намоён этишни назарда тутати. Юқорида келтирилган конституциявий моддаларда ана шу асослар ўз аксини топган. Биз буни сиёсий маданият фаолиятининг конституциявий асослари деймиз. Булар, демак, қуйидагилар: жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш; митинглар, йиғилишлар, намойишларда иштирок этиш; касаба уюшмаларига, сиёсий партияларга ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш; ваколатли давлат органларига, муассасаларга ва халқ вакилларига ариза, шикоят ёки таклиф билан муурожаат этиш.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг «Жамоат бирлашмалари» номли 13-бобида давлат ва жамоат ташкилотлари ўртасидаги муносабатлар аниқ белгилаб қўйилган. Масалан, 56-моддада жамоат бирлашмаларининг маъно-моҳияти ва характери кўрсатилган бўлса, 57-моддада жамиятнинг умумий манфаатлари, халқнинг хоҳиш-иродасига зид бўлган уюшма ва ташкилотларни тузиш тақиқланиши ҳақида гап боради.

Оддий фуқаронинг сиёсий фаолияти ва сиёсий маданияти бевосита жамоат уюшмалари ва давлат ташкилотлари ўртасидаги муносабатларга боғлиқ эканини назарда тутсак, қуйидаги моддалар ҳам ғоятда муҳим аҳамиятга эга:

«58-модда. Давлат жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини таъминлайди, уларга ижтимоий ҳаётда иштирок этиш учун тенг ҳуқуқий имкониятлар яратиб беради.

Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамият бирлашмалари фаолиятига араллишишига, шунингдек жамоат бирлашмаларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятига араллишишига йўл қўйилмайди.

59-модда. Касаба уюшмалари ходимларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқларини ва манфаатларини ифода этадилар ва ҳимоя қиладилар. Касаба уюшма ташкилотларига аъзо бўлиш ихтиёрийдир.



60-модда. Сиёсий партиялар турли табақа ва гуруҳларнинг сиёсий иродасини ифодалайдилар ва ўзларининг демократик йўл билан сайлаб қўйилган вакиллари орқали давлат ҳокимиятини тузишда иштирок этадилар. Сиёсий партиялар ўз фаолиятларининг молиявий таъминланиш манбалари ҳақида Олий Мажлисга ёки у вакил қилган органга белгиланган тартибда ошкора ҳисоботлар бериб турадилар.

61-модда. Диний ташкилотлар ва бирлашмалар давлатдан ажратилган ҳамда қонун олдида тенгдирлар. Давлат диний бирлашмаларнинг фаолиятига аралашмайди.

62-модда. Жамоат бирлашмаларини тарқатиб юбориш, улар фаолиятини тақиқлаб чеклаб қўйиш фақат суд қарори асосидагина амалга оширилади».

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг иккинчи боби, II-моддасига мувофиқ ҳокимият тизимининг ҳар бири мустақил ҳисобланади. Шунингдек, 12, 13 ва 14-моддаларда жамиятнинг демократик моҳияти ўз аксини тошган:

«12-модда. Ўзбекистон Республикасида ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланади.

Ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас.

13-модда. Ўзбекистон Республикасида демократик умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёт эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади.

Демократик ҳуқуқ ва эркинликлар Конституция ва қонунлар билан ҳамоя қилинади».<sup>1</sup>

Ўзбекистон Конституцияда демократиянинг муҳим шарти, сиёсий маданиятнинг намоён бўлиш шакли бўлган ўзига хос сайлов тизими кўзда тутилган.

«117-модда. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари вакиллик органларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эгадирлар. Ҳар бир сайловчи бир овозга эга. Ўз хоҳиш-иродасини билдириш тенглиги ва эркинлиги қонун билан кафолатланади.

Ўзбекистон Республикасида Президент сайлови, ҳокимиятнинг вакиллик органлари сайлови умумий,

<sup>1</sup> Ўша манба, 15—16-бетлар.

тенг, тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан ўтказилади, Ўзбекистон Республикасининг 18 ёшга тўлган фуқаролари сайлаш ҳуқуқига эгадирлар.<sup>1</sup>

Хуллас, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида демократик жамият барпо этиш, янгича муносабатларни шакллантириш йўл-йўриқлари тўлиқ акс этган. Шу боис у ҳар бир Ўзбекистон фуқароси учун ижтимоий-сиёсий дастуриламал ҳисобланади.

Янгича, демократик сиёсий маданият тамойилларини шакллантиришнинг муҳим омилларидан яна бири — Конституция асосида қабул қилинган қонунлар, Президент фармонлари ва ҳукумат қарорларидир. Бу қонун ва қонун ҳужжатларни, сиёсий маданиятни шакллантиришдаги ўрни ва аҳамиятига қараб, икки гуруҳга бўлиш мумкин.

Биринчиси — бозор муносабатларига асосланган демократик жамият асосларини, янгича ижтимоий-сиёсий муносабатларни шакллантиришга қаратилган қонун ва қонун ҳужжатлари. Иккинчиси — фуқароларга сиёсий ҳуқуқларини амалга ошириш имконини берадиган, қонун ва қонун ҳужжатлари киради. Чунончи, сайловлар, ўзини ўзи бошқариш органлари, оммавий ахборот воситалари, жамоат ташкилотлари ҳақидаги қонунлар, Ўзбекистон Президентининг турли жамғармалар, нодавлат ташкилотларини тузиш ҳақидаги фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг айнан мана шу масалаларга доир қарорлари шулар жумласидандир. Шунингдек, Ўзбекистон Олий Мажлиси томонидан тасдиқланган ёки республика ҳукумати томонидан қабул қилинган турли дастурлар ҳам мана шу иккинчи гуруҳга киради. Бу йўналишдаги қонун ва қонун ҳужжатлари сиёсий маданиятни шакллантиришда таянч-негиз вазифасини ўтайди.

Янгича сиёсий маданиятни шакллантириш омилларидан яна бири — инсон ҳуқуқлари борасида қабул қилинган халқаро ҳужжатлардир. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, Европада Хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти томонидан қабул қилинган ҳужжатлар, хусусан, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси, Хельсинки шартномаси шулар жумласидандир. БМТ инсон ҳуқуқлари бўйича 30 дан зиёд ҳужжат қабул

<sup>1</sup> Ўша манба, 72—73-бетлар.

қилган. Ўзбекистон Республикаси инсон ҳуқуқларига доир халқаро шартномаларнинг 19 тасига имзо чеккан. Чунончи, фуқаролик ҳуқуқи ва сиёсий ҳуқуқ, иқтисодий-ижтимоий ва маданий ҳуқуқ, болалар ҳуқуқи ҳақидаги конвенциялар, ярадор ва касалларга ғамхўрлик қилишни яхшилаш, аёлларга нисбатан ҳар қандай кўринишдаги камситишларга барҳам бериш, оналик ва болалик муҳофаза қилиш, бандлик борасидаги халқаро ҳужжатлар шулар сирасига киради.

Ўзбекистон 1993 йилнинг 27 ноябрида «Янги Европа учун» Париж хартиясини имзолаган. 1996 йилнинг апрелида эса, мамлакатимиз бирлашган Миллатлар Ташкилотига инсон ҳуқуқларини йўлга қўйиш борасида амалга оширилган ишлар тўғрисидаги маърузани тақдим этган.

Ватанимизнинг мана шу тарзда инсон ҳуқуқлари борасидаги халқаро муносабатларни шакллантириш ва такомиллаштиришда фаол иштирок этиши, табиийки, янгича тараққиёт йўлидан бораётган жамиятимиз сиёсий маданиятини оширишда муҳим омил бўлмоқда. Энг муҳими, биз инсон ҳуқуқлари борасида фақат ғарбона мезонларга маҳдиё бўлиб қолмасдан, бу масаладаги ўз қарашларимиз, миллий мезонларимизни ҳам назарда тутмоқдамиз.

Янгича сиёсий маданиятни шакллантиришнинг яна бир муҳим омили миллий истиқлол ғоясини тушунча ва тамойилларидир.<sup>1</sup>

Янгича сиёсий маданиятни шакллантириш омиллари дан бири миллий ва умумбашарий қадриятларнинг муштарак тарзда ривожланишидир. Ўзбекистон истиқлолидан кейин айнан мана шу йўлни танлади: ўз миллий қадриятларини босқичма-босқич тиклаб боргани ҳолда, дунёда эътироф этилган умумбашарий қадриятларга ҳам содиқ қолди. Бунинг натижасида миллий маҳдудлик, миллий манманлик каби нохуш оқибатларнинг олди олинди.

Дарҳақиқат, бутунги кунда юксак демократик сиёсий маданият соҳиби бўлган инсон мавжуд муаммоларга умумбашарий нуқтаи назардан қараши ва шу тариқа ўз кучини бошқа халқлар вакиллариининг эзгуликка қаратилган куч-имкониятлари билан бирлашти-

---

<sup>1</sup> Бу ҳақда қаранг: «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар». Тошкент, 2000 йил.

ришга интилиши зарур. Шу билан бирга, у ўз миллий қадриятларини пухта билиши ва улар билан ҳақли равишда фахрланиши даркор. Акс ҳолда у Ватан, халқ ва миллийлик туйғусидан жудо бўлиб қолади. Бундай одам эса онгли ва маданиятли ҳисобланмайди. Онги ва маданияти етарли бўлмаган одам эса жамият бағрида кечаётган сиёсий жараёнларда фаол иштирок этолмайди. Бинобарин, уларнинг натижасига самарали таъсир кўрсатолмайди. Бу эса унинг сиёсий жиҳатдан баркамол эмаслигидан далолат беради.

Ватанимиз мустақиллигидан кейин миллий байрамларимиз — Наврўз, Рамазон ҳайити, Қурбон ҳайити қайта тикланди. Тилимиз ва динимиз, иймон-эътиқодимиз яна юксак мақомга кўтарилди, буюк аждодларимизнинг муборақ номи, азиз хотираси, беқиёс илмий-адабий, диний мероси қайтадан эъзозланди. Миллий анъаналаримиз, урф-одатларимиз, расм-русумларимиз яна ўзимизга қайтди. Атиги тўққиз йил ичида Баҳоуддин Нақшбанд, Ҳаким Термизий, Имом ал-Бухорий, Аҳмад Фарғоний, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Жалолиддин Мангуберди, Алпомиш сингари мард, оқил, доно ва жасур аждодларимизнинг, Бухоро ва Хива сингари муқаддас шаҳарларимизнинг қутлуғ таваллуд тўйлари дунё миқёсида кенг нишонланди. Бу ишлар яна давом этмоқда. 2000 йилда ислом илмининг асосчиларидан бири Имом Мотуридий ва буюк ислом қонуншуноси Бурҳониддин Марғинонийнинг таваллуд тўйлари нишонланди. Бундан ташқари, Термиз шаҳрининг 2500 йиллигини нишонлаш ҳам кўзда тутилмоқда. Бу қутлуғ саналар юзасидан республика Вазирлар Маҳкамаси махсус қарорлар қабул қилди.

Мамлакатимизда турли дин вакиллари ўз эътиқод амалларини эмин-эркин адо этмоқда. Хусусан, юртимиз мусулмонлари ҳар йили ҳаж мавсумида муқаддас Каъбатуллоҳ зиёратига бориб келмоқдалар.

Мустақиллик шарофати билан биз умумбашарий қадриятларга ҳам яқинлашдик. Ватанимизнинг дунё майдонига чиқиб боргани, турли халқлар билан маданий мулоқот ўрнатилгани ўзаро фикр алмашуви ва алоқаларни кучайтирди. Мамлакатимиз халқаро нуфузли ташкилотларга аъзо бўлиб, улар билан ҳамкорлик алоқаларини йўлга қўйди. Айниқса, ЮНЕСКО билан ҳамкорлигимиз жуда самарали бўлмоқда. Масалан, буюк аждодларимиз, муқаддас шаҳарларимизнинг та-

валлуд тўйлари айнан ана шу ташкилот билан ҳамкорликда нишонланмоқда. Бу ҳамкорлик миллий қадриятларимизнинг умумбашарий қадриятлар билан муштараклашувига хизмат этмоқда.

Сирасини айтганда, халқимиз ҳаёт фалсафаси, дунёқарашига кўра ўта инсонпарвар, ўта байналмилал халқ. У ҳеч қачон ўз миллий қобилигига ўралашиб қолмаган. Ўзбеклар азал-азалдан тожиклар, уйғурлар, қозоқлар, қирғизлар, яҳудий ва бошқа халқ вакиллари билан ёнма-ён яшаган ҳамда уларнинг миллий қадриятларига ҳурмат билан қараган. Ҳозирги кунгача ўзбеклар икки-уч тилда бемалол гаплаша олади. Зиёлиларимиз эса, форсча, арабча, русча адабиётларни асл ҳолида ўқиб, зарур пайтда улардан мисоллар ҳам келтира олади.

Халқимизнинг ана шундай бағрикенглиги, ўзга маданиятларга ҳурмат билан ёндашиши, бошқа миллатга ва бошқа динларга мансуб фуқаролар эътиқоди, дунёқарашини ҳамда расм-русумларига холис қарашини истиқлолнинг дастлабки мураккаб йилларида юртимизда тинчлик ва тотувликни сақлаш, фуқаролараро, турли миллат ва конфессиялар вакиллари ўртасида ҳамжиҳатлик, ҳамкорлик, биродарлик туйғуларини сақлашда жуда қўл келди. Шу боис дадил айтишимиз мумкинки, халқимизнинг мана шундай фазилатлари ҳам унинг сиёсий маданияти тимсолига айланди. Демак, бундан аён бўладики, тўлақонли сиёсий маданиятга эришишда миллий маданият ва қадриятларнинг умумбашарий моҳияти, уларнинг умуминсоний қадриятлар билан муштараклашуви ҳам бекиёс ўрин тутар экан.

Янгича демократик сиёсий маданиятни шакллантиришда жамиятдаги турли мафкура ва қарашлар ҳам муҳим ўрин тутуди, у, юқорида айтилганидек, асосий манбалардан биридир. Бугунги Ўзбекистон шароитида миллий мустақиллик мафкураси фуқаролар онги ва тафаккурини янги асосда шакллантиришда ғоятда муҳим аҳамиятга эгадир. Бу мафкура озода ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт, келажаги буюк давлатни барпо этиш, Ватан равнақи, юрт тинчилиги, халқ фаровонлиги, шахс эрки, баркамол инсон, миллий ва умумбашарий қадриятларга содиқлик, ижтимоий ҳамкорлик, диний бағрикенглик каби бош ва асосий ғояларга асосланади ҳамда халқни жипслаштириш, ғоявий бўшлиққа йўл қўймаслик, мафкуравий иммунитетни шакллантириш каби мақсадларга хизмат қилади. Таъ-

кидлаш жоизки, бу ва бу каби истиқлол ғоялари илк бор Президентимиз асарларида олға сурилган ҳамда атрофлича асослаб берилган.

Миллий мустақиллик мафкураси ташаббускори ҳам Юртбошимиздир. У миллий мафкурамизнинг асосий йўналишлари ва мазмун-моҳиятини белгилаб берди. Президентимиз ташаббуси билан миллий истиқлол ғоялари аниқ бир тизимга солинди ва «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» рисоласида ўз аксини топди.<sup>1</sup>

Бу мафкура, аввало, халқ ва Ватан манфаатларини ифода этади ҳамда жамият бағридаги барча кучларни ана шу манфаатлар атрофида бирлаштиришни кўзда тутади. Айнан мана шу жиҳати билан у янгича сиёсий маданиятни шакллантиришнинг муҳим омили ҳисобланади. Чунки, маълумки, ҳамма ўз фикри ва қарашига эга бўлган, ўз фикри ва қарашини эркин ифода этиш имкониятига эга бўлган демократик жамият шароитида ҳар бир фуқаро, ҳар бир тоифа, ҳар бир сиёсий гуруҳ ўз мафкуравий дастурига, қарашларига эга бўлади. Бу — табиий. Чунки ҳар бир инсон, ҳар бир тоифа ва ҳар бир сиёсий гуруҳнинг ўз фаолиятдан кўзланган турли-туман манфаатлари бўлади. Зеро, ҳаракат ва фаолиятнинг ўзи — манфаат демакдир. Лекин, шу билан бирга, ана шу ҳар бир инсон, ҳар бир тоифа ва сиёсий гуруҳ учун ягона ҳамда умумий қимматга эга бўлган халқ, миллат ва Ватаннинг, улар тараққиётининг ҳам ўзига хос манфаатлари мавжуд. Миллий мафкура миллатни, унинг ҳар бир вакилини ана шу манфаатлар руҳида тарбия этишга хизмат қилади. Ана шу умумий манфаатларни мудом ёдда тутган, уларнинг ҳимояси учун жонини беришга ҳам тайёр турган фуқаро — ҳақиқий ватанпарвар, ҳақиқий фидойи фуқародир. Бинобарин, у юксак сиёсий маданият соҳиби бўлган фуқародир.

Демак, миллий истиқлол мафкураси сиёсий маданиятни шакллантиришда муҳим асос — таянч бўладиган халқимизнинг қуйидаги умумий манфаатларини ифодалайди:

— мамлакатнинг мустақиллиги, ҳудудий яхлитлиги, сарҳадлар дахлсизлиги;

---

<sup>1</sup> «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар». Тошкент, 2000 йил.

— юртнинг тинчлиги, давлатнинг ҳарбий, иқтисодий, ғоявий, экологик, инфор­мацион таҳдидлардан муҳофаза этилиши;

— мамлакатда фуқаролараро ва миллатлараро то­тувлик, ижтимоий барқарорлик муҳитини таъминлаш;

— ҳар бир оила ва бутун халқнинг фаровонлиги;

— жамиятда адолат устуворлиги, демократик, ўз­ўзини бошқариш тамойилларининг амал қилиши.<sup>1</sup>

Бу саналган оми­лар сиёсий маданиятни шакл­лан­тирувчи манба-оми­лар десак бўлади. Чунки улар жа­мият ҳаётида бевосита амал қилувчи ва халқнинг, ом­манинг сиёсий маданиятини намоён этувчи сиёсий оми­лар учун манба, асос бўлади. Масалан, Ўзбекист­он Конституцияси барча сиёсий жараёнлар учун ҳуқуқий кафолат, асос ҳисобланади. Чунончи, сайлов­ларнинг демократик руҳда кечиши, фикрлар хилма­хиллигининг таъминланиши, оммавий ахборот восита­ларининг эркин фаолияти ва бошқа фаолият турлари ҳам унинг моддаларида асослаб берилган.

Ўзбекистонда мустақиллик йилларида демократик сайлов тизими шаклланди. Бу тизим фуқароларнинг сайлаш ва сайланиш борасидаги ҳуқуқларини юзага чиқаришда, уларнинг сиёсий фаоллигини оширишда муҳим ўрин тутмоқда. Фуқароларнинг сиёсий онги, сиёсий тафаккури ва маданияти сайловдан-сайловга юксалиб, ривожланиб бормоқда. Айниқса, 1999 йил 5 декабрда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига, 2000 йил 9 январда Ўзбекистон Республикаси Прези­дентлигига бўлган сайловлар юксак демократик талаб­лар даражасида ўтди. Хусусан, Олий Мажлисга бўлган сайловларда бешта сиёсий партия ва ҳокимият вакил­ларидан номзодлар кураш олиб борди. Ҳар бир депу­татлик ўрни учун ўртача 4—5 тадан номзод даъвогар­лик қилди. Халқ, яъни сайловчилар ҳар бир номзоднинг дастури, унинг дунёқараши, сиёсий ва инсоний фази­латлари билан атрофлича танишиб, ўзи маъқул топ­гани учун овоз берди. Кўппартиявийлик асосида ўтган бундай сайлов жараёнида халқнинг сиёсий маданияти юксак даражада намоён бўлди. Яъни ўз тақдири ва Ватан тақдирини ҳал этадиган инсонларни ўз иродаси билан сайлади. Бошқача айтганда, Конституция берган

---

<sup>1</sup> «Миллий истиқдол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар». Тошкент, 2000 йил. 43—46-бетлар.

ўз тақдирини, ўз тараққиётини ўзи белгилаш ҳуқуқидан тўла-тўқис фойдаланди.

Бу сайловларнинг муҳим бир хусусияти шунда бўлдики, уларда номзодлар ўртасидаги кураш нафақат қонуний асосда, балки бизнинг миллий қадриятларимизга ҳам мос ҳолда кечди. Номзодлар, турли сиёсий кучлар депутатлик учун кураш жараёнида бир-бирини ерга уриб, обрўини тўкадиган, шаънига тегадиган ноҳуш хатти-ҳаракатларга, «ифлос технология»ларга («грязная технология») йўл қўймади. Аксинча, сайловолди курашлари ўзаро ҳурмат, шарқона ахлоқ-одоб руҳида кечди.

2000 йилда 9 январда бўлган Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови янада юксакроқ савияда ўтди. Мамлакатимиздаги энг юксак давлат лавозими учун иккита номзод кўрсатилди. Биринчи номзод — «Фидокорлар» Ўзбекистон миллий-демократик партиясидан кўрсатилган Ислом Каримов номзоди. Иккинчи номзод — Ўзбекистон Халқ Демократик партиясидан кўрсатилган Абдулҳафиз Жалолов номзоди. Икки номзодга ҳам тенг шароит яратилди. Икки номзод ҳам сайловолди учрашувларини жуда фаол олиб борди, ўз сиёсий дастурларини, режаларини сайловчиларга етказиш борасида қонун берган барча имкониятлардан фойдаланди.

Сайловчилар икки номзоддан энг маъқулини танлаш имконига эга бўлди. Эркин, демократик руҳда ўтган сайловлар натижасида Ислом Каримов мутлақ кўпчилик овоз билан ғолиб чиқди. Бу ғалабани таъминлаган омиллар жуда кўп. Энг асосийси эса, Президент Ислом Каримов ҳамisha халққа тушунарли, унинг манфаатларини тўлиқ акс эттирадиган сиёсат юритиб келаётгани, Юртбошимиз Ўзбекистон фуқаролари учун мустақиллик, тараққиёт, тинчлик-тотувлик тимсолига айланиб кетгани эди. Истиқлол берган имкониятлар туфайли сиёсий маданияти анча юксалган халқ сиёсий йўлбошчи танлашда бу гал ҳам адашмади, беқиёс ғолиб кўрсатиб, ўзи танлаган мустақиллик йўлига содиқ эканини яна бир қарра тасдиқлаб берди. Бу — чиндан ҳам, юксак сиёсий тафаккур ва сиёсий маданият маҳсули эди.

Ўзбекистон Республикаси Президентлиги ва Олий Мажлис депутатлигига бўлиб ўтган сайловлар халқаро демократик андозаларга тўла мос ҳолда ўтди. Дунёнинг кўплаб мамлакатлари ва халқаро ташкилотлардан кел-



ган кузатувчилар бу ҳақиқатни бир овоздан эътироф этишди. Бу — халқимизнинг демократик ҳаёт тамойилларига тўла мослашиб, сиёсий маданияти ортиб бораётганидан далолатдир.

Ҳуқуқий демократик жамият шартли, сиёсий маданият шаклланишининг муҳим омилларидан бири — парламентчиликдир. Парламент демократик муассаса сифатида дастлаб Фарбий Европа мамлакатларида пайдо бўлган.<sup>1</sup>

Маълумки, бизнинг халқимиз азал-азалдан ҳар бир ишни кенгаш ва маслаҳат асосида ҳал этиб келган. Гарчанд қадим-қадимда бизларда қатъий тизимдаги парламент бўлмаган бўлса-да, парламентчиликка хос хусусиятлар — турли кенгашлар амал қилган. Биз юқорида тилга олган Амир Темур салтанатидаги кенгашлар шулар жумласидандир.

Мамлакатимиз мустақилликка эришганидан сўнг ана шу тарихий анъаналаримиз назарда тутилган ҳолда янгича асосдаги миллий парламент — Олий Мажлисга асос солинди. У илк бор 1994 йил декабрда кўппартиявийлик асосида ўтган сайловлар натижасига кўра шаклланди. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қўйидаги ваколатларга эга: қонунлар қабул қилиш; уларга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш; Ўзбекистон Республикаси ички ва ташқи сиёсатининг асосий йўналишларини белгилаш; давлатнинг стратегик дастурларини қабул қилиш; қонун чиқарувчи, ижро этувчи, ва суд ҳокимиятлари тизими ҳамда ваколатларини белгилаш; мамлакат таркибига янги давлат тузилмаларини киритиш ва уларни чиқариш ҳақидаги қарорларни қабул қилиш; бож, валюта ва кредит, маъмурий-ҳудудий тузилиш масалаларини қонун йўли билан тартибга солиш; Ўзбекистон Республикаси чегараларини ўзгартириш; Вазирлар Маҳкамаси тақдиротига биноан, республика бюджетини қабул қилиш ва унинг ижросини назорат этиш; солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни жорий этиш; Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Олий суди, Олий ҳўжалик судини сайлаш; Ўзбекистон Республикаси Президентининг Бош вазир, унинг биринчи ўринбосари ва ўринбосарларини, Вазирлар Маҳкамаси аъзоларини, Бош прокурор ва унинг ўринбосарларини та-

---

<sup>1</sup> Муқимжон Қирғизбоев. «Халқ вакиллари минбари». «Тафаккур» журнали, 2000 йил, 2-сон, 5-бет.

йинлаш ва лавозимларидан озод этиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш; Президент тақдимига биноан, Марказий банк бошқаруви раисини тайинлаш ва лавозимидан озод этиш; Президентнинг вазирликлар, давлат қўмиталари ва бошқа давлат бошқарув идораларини тузиш ва тугатиш, умумий ёки қисман сифарбарлик эълон қилиш фавқулодда ҳолат жорий этиш, унинг муддатини узайтириш ва тўхтатиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш, халқаро шартнома ва битимларни тасдиқлаш (ратификация) ва бекор (денонсация) қилиш; давлат мукофотлари ва унвонларини таъсис этиш; туман, шаҳар ва вилоятларни ташкил этиш ҳамда тугатиш, номини ўзгартириш ва уларнинг чегараларини ўзгартириш ва Конституцияда кўзда тутилган бошқа ваколатлар.<sup>1</sup>

Сиёсатшунос Муқимжон Қирғизбоев Олий Мажлис фаолиятидаги ўзига хос жиҳатлар ҳақида шундай фикр юритади: «Мамлакатимиз парламенти фаолиятида қонунларни тайёрлаш ва қабул қилиш борасида янги-янги тажрибалар шакллангани роятда муҳимдир. Хусусан, қабул қилиниши лозим бўлган қонунлар ва бошқа ҳужжатлар лойиҳалари олдиндан умумхалқ муҳокама-сига тақдим этилиши, парламент қўмиталарида обдон ўрганилиши, муҳокамалар жараёнида жамиятдаги турли ижтимоий табақаларга мансуб гуруҳларнинг манфаат ва эҳтиёжлари эътиборга олинибгина қолмай, улар қонун ҳужжатларида акс эттирилиши ҳам шулар жумласидандир. Муҳими — қонунларнинг халқчиллиги, уларнинг барчасида адолат тамойили ўз ифодасини топаётганидир.

Парламентимиз ўтган беш йил мобайнида ўнта кодекс, 130 та қонун қабул қилди; 400 та турли ҳуқуқий ҳужжат ва қонунларнинг қўлланиш амалиёти пухта ўрганилиб, уларга 200 дан зиёд ўзгартириш ва қўшимчалар киритилди».<sup>2</sup>

Бугунги кунда Олий Мажлис таркибида бир нечта фракция, қўмита ва комиссия, Инсон ҳуқуқлари вакили (омбудсман), Амалдаги қонунлар мониторинги институти фаолият юритмоқда. Олий Мажлиснинг ҳар бир сессияси халқимиз ҳаётидаги муҳим сиёсий воқеага

<sup>1</sup> Муқимжон Қирғизбоев. «Халқ вакиллари минбари». «Тафаккур» журнали, 2000 йил, 2-сон, 14-бет.

<sup>2</sup> Муқимжон Қирғизбоев. «Халқ вакиллари минбари». «Тафаккур» журнали, 2000 йил, 2-сон, 15-бет.

айланиб, унинг сиёсий маданиятини янада оширишга хизмат этмоқда. Қолаверса, парламентимиз томонидан қабул қилинган ҳар бир қонун ва қонун ҳужжати — фуқаролар сиёсий тафаккурини ошириш борасидаги янги қадамдир. Бундан ташқари, мамлакат парламенти — жамиятдаги фикрлар хилма-хиллигини намоён этувчи кўзгудир. Унинг минбаридан турли сиёсий қарашларга эга бўлган, турли ижтимоий гуруҳ ва тоифаларга мансуб депутатлар ўз фикр-мулоҳазаларини эркин баён этади, ўзаро баҳсга киришади.

Сирасини айтганда, парламент мажлислари, бу мажлислардаги муҳокамалар, сессиялардаги нутқ ва маърузалар ҳамда улар юзасидан билдирилган фикр-мулоҳазалар чинакам демократия дарслари, сиёсий маданият сабоқларидир.

Ҳуқуқий демократик жамиятда сиёсий маданиятни шакллантиришнинг муҳим омилларидан яна бири — оммавий ахборот воситаларидир. Чунки оммавий ахборот воситалари ҳам, худди сайловлар, парламентлар каби, демократия мактаби ҳисобланади. Чунки оммавий ахборот воситалари ҳам жамият бағридаги турли қараш ва ғояларни, улар ўртасидаги баҳсни акс эттиради.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон оммавий ахборот воситалари янгича маъно-мазмунга эга бўлди. Улар жамият аъзоларининг турлича фикр-қарашларини акс эттира бошлади. Оммавий ахборот воситалари турли хил фикрлар мусобақага киришадиган демократия минбарига айланди. Бу эса ўз навбатида халқнинг мустақил фикри шаклланишига хизмат қилди, фикрларнинг хилма-хил, ранг-баранг уммонидан ўзига кераклисини, ўзи лозим топганини танлаб оладиган бўлди. Бундай танлов учун кишида муайян фикрий кўникма, сиёсий тайёргарлик лозим бўлади. Ана шу кўникма ва тайёргарлик эса сиёсий маданият белгиларидандир.

Мана, муҳтарам ўқувчи, сиёсий маданиятни шакллантирувчи омилларнинг асосийлари ҳақида қисқача фикр юритиб ўтдик. Энди демократик мазмундаги сиёсий маданиятни шакллантиришнинг йўл ва усуллари тўғрисида мулоҳаза юритамиз.

Сиёсий маданиятни шакллантиришнинг йўл ва усуллари бевосита таълим-тарбия, тарғибот-ташвиқот воситалари билан боғлиқ. Инсон оилада, мактабда, маҳаллада қандай тарбия олган бўлса, унинг сиёсий жараёнлардаги иштироки ҳам шунчалик фаол ёки шун-

чалик сушт бўлади. Масалан, бола оиладаёқ эркин, ўз фикрини мустақил баён эта оладиган қилиб тарбияланса, у вояга етганидан кейин ҳам ўз фикрини дадил, мардона айта оладиган бўлади. Бу жиҳатдан собиқ совет давридаги таълим тизими билан бутунги миллий таълим тизимини қиёслаш ўринли бўлади. Маълумки, собиқ совет мактабларида боланинг эркин фикрлашига йўл қўйилмас, ўқитувчининг айтгани-айтган, дегани-деган эди. Шунинг учун охиरोқибатда фикран бошқаларга қарам, ўзича мустақил бир ишни амалга оширолмайдиган болалар вояга етар эди. Шунга муносиб равишда фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий фаолияти ҳам ўта сушт эди. Улар ўзича бирор-бир ташаббус билан чиқа олмас, ҳаёлидаги ўй-фикрни эркин баён эта олмас эди. Бу ҳол, табиийки, жамиятдаги умумий сиёсий маданият даражасига таъсир этарди.

Мустақиллик шароитида таълим-тарбиянинг моҳияти тубдан ўзгарди. Мамлакатимизда қабул қилинган «Таълим тўғрисида»ги қонун ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастури асосида таълим тизимининг таркибий тuzилиши ҳам, маъно-мазмуни ҳам ўзгарди. Бу янги тизимда бутун эътибор боланинг дунёқарashi, тафаккури эркин шаклланишига қаратилади. Мактабда ўқитувчи ўз иродасини, ўз дунёқарашини болага зўрлаб сингдирмайди, балки у билан тенг мулоқот қилиш асосида билим беради. Бунинг натижасида болада шахсий интилиш, ўз кучига ишониш туйғуси кучаяди, бола ўз ҳақ-ҳуқуқини танийдиган бўлиб улғаяди. Бу эса пиروвард натижада сиёсий жараёнларда онгли равишда, фаол иштирок этиш имконини беради.

Сиёсий маданиятни шакллантиришнинг йўли ва усуллари жамиятнинг турмуш тарзи билан бевосита боғлиқ. Масалан, жамиятда азалий барқарор бўлиб, фуқароларнинг ўзаро муносабатларида одиллик, ҳалоллик, тўғрилик ҳукмронлик қилса, кишиларнинг ҳақиқатта ишончи ортади, улар зўр ҳавас-иштиёқ билан яшашга интилади. Ватанимиз истиқлолдан кейин юртимизда айнан ана шундай ҳол кўзга ташланди. Одамлар яратувчилик, бунёдкорлик ишларига астойдил киришиб кетди, тадбиркорлик, ишбилармонлик авж олди. Одамларнинг ўз турмуш шароитларини яхшилаш борасидаги бундай фаоллиги уларнинг сиёсий фаоллиги белгисидир. Чунки ўз тақдири, оиласи тақдирига бепарво бўлмаган одам Ватани ва халқи тақдирига ҳам лоқайд қарамайди.

Сирасини айтганда, жамиятда адолатни, ҳақиқатни ўрнатишга қаратилган ҳар қандай хайрли хатти-ҳаракат айни пайтда юксак сиёсий онг, юксак сиёсий маданиятни шакллантиришга қаратилгандир. Шу нуқтаи назардан қараганда, жамиятда янги муносабатларни қарор топтириш ёки такомиллаштиришга йўналтирилган Президент фармонлари, қонунлар ҳамда ҳукумат қарорлари, янгича дунёқараш, миллий мафкура асослари тарғиботи ҳам сиёсий маданиятни шакллантиришнинг йўли ва усулларидадир.

Бундан ташқари, янги, демократик мазмундаги турли тадбирлар ҳам ана шу мақсадга хизмат қилади. Мустақилликдан кейин мамлакатимизда йирик-йирик халқаро тадбирлар, илмий, маданий анжуманлар ўтказилмоқда. Масалан, Европада Хавфсизлик ва ҳамкорлик Кенгашининг хавфсизлик масалаларига бағишланган анжумани, ЮНЕСКОнинг Тошкентда бўлиб ўтган кўчма сессияси, «Шарқ тароналари» халқаро мусиқа фестивали, кўплаб нуфузли спорт мусобақалари шулар жумласидандир. Уларнинг барчаси моҳият-эътибори билан янги ғояларни тарғиб этади, фуқароларнинг онги ва тафаккурини кенгайтиришга хизмат қилади.

Ўзбекистон Президентининг баркамол ёшларни воёга етказиш, оила, маҳалла ва аёлларнинг жамиятдаги нуфузини ошириш борасидаги сиёсати ҳам аслида янгича сиёсий маданиятни шакллантиришнинг муҳим ва самарали усулларидан ҳисобланади. Бу ҳақда ўзбек модели тўғрисида билдирган юқоридаги мулоҳазаларимизда ҳам қисман таъкидлаб ўтган эдик.

Бугунги дунё — ахборотлар, фикрлар дунёси. Унинг қудратли оқимидаги ҳар бир маълумот ёки хабар инсон дунёқарашини, қалби ва руҳиятига кучли таъсир этади. Бу ҳақда Президентимиз «Тафаккур» журнали бош муҳаррири саволларига берган жавобларида шундай деган эди: «Бугунги кунда одамзод маълум бир давлатлар ва сиёсий кучларнинг манфаатларигагина хизмат қиладиган ва сиёсий кучларнинг манфаатларигагина хизмат қиладиган, олис-яқин манбалардан тарқаладиган, турли маъно-мазмундаги мафкуравий кучларнинг таъсирини доимий равишда сезиб яшайди. Ахборот асри, электроника асри деб аталган XX асрнинг ниҳоясида — бугунги давримизда бу таъсирлардан холи бўлиш деярли имконсиздир. Таъбир жоиз бўлса, айтиш мумкинки, бугунги замонда мафкура полигонлари ядро полигонларига нисбатан ҳам кўпроқ

кучга эга»<sup>1</sup>. Бундай мураккаб бир шароитда демократик, соғлом руҳдаги сиёсий маданиятни шакллантириш усуллари янги жамиятни барпо этиш, янги инсонни тарбиялаш вазифалари билан узвий боғланиб кетади. Шунинг учун айтиш мумкинки, янги турмуш асосларини шакллантиришнинг барча йўл ва усуллари айна пайтда янги сиёсий маданиятни шакллантириш воситалари ҳамдир.

### **ХАЛҚ ЙЎЛБОШЧИЛАРИ ФАОЛИЯТИ — ЮКСАК СИЁСИЙ МАДАНИЯТ ТИМСОЛИ**

Буюк шахслар инсоният тарихида ҳамиша муҳим ўрин тутиб келган. Буюк шахсларни тарихий вазият юзага чиқаради, деган гап бор. Бунга қўшимча қилиб, буюк шахслар халқнинг буюк орзу-умидларидан туғилади, дейиш ҳам мумкин. Ўзбек халқининг мустақиллик, озодлик учун кураш тарихига синчиклаб назар солсак, бу ҳақиқатнинг нақадар тўғри эканига ишонч ҳосил қиламиз.

Дарҳақиқат, халқимиз маккор ва шафқатсиз ёшлар зулми остида қолган кезларда мард ва жасур, ақлли ва доно йўлбошчиларни, баҳодир, шерюрак саркардаларни орзу қилиб яшаган. Халқимизнинг «Алпомиш», «Гўрўғли», «Авазхон» сингари дostonлари ва қаҳрамонлик руҳидаги бошқа ижод намуналари шундан далолат беради.

Ватанимизнинг шонли тарихи яна шундан далолат берадики, ана шундай мушкул ва мураккаб вазиятларда халқнинг асрий орзу-умидлари натижаси ўлароқ буюк йўлбошчилар майдонга чиқади. Халқ уни нажот, бахт-саодат тимсоли деб билади ва унинг ортидан сўзсиз эргашади. Халқнинг ҳам, Ватаннинг ҳам тақдири, тараққиёти кўп жиҳатдан ана шу шахсларга боғлиқ бўлади. Халқ йўлбошчиларининг бутун ҳаёти, эл озодлиги, Ватан равнақига бахшида этилгани учун, ибрат тимсолига, эрк мужассамига айланади.

Халқимиз тарихида Ватан озодлиги, юрт фаровонлигини ҳамма нарсадан муқаддас деб билган ана шундай буюк зотлар кўп ўтган. Чунончи, Турон мустақиллиги учун аёвсиз курашлар олиб борган Алп Эртўнга (Афросиёб), Александр Македонский бошлиқ юнон иёнларга бошчилик қилган Муқанна, Чингизхон лашка-

<sup>1</sup> «Тафаккур» журнали, 1998 йил, 2-сон, 4-бет.

рига қарши мард жанг қилиб, зулмга бош эгмаган Жалолоддин Мангуберди, мўғулларга қарши халқ қўзғолонига бошчилик қилган Маҳмуд Торобий, бепоён Туркистон ҳудудини мўғуллар зулмидан озод этиб, мустақиллик давлат барпо этган Соҳибқирон Амир Темур ҳокимиятни маърифат билан бошқарган Мирзо Улуғбек, темурийлар шухратини қайта тиклаб, ҳозирги Ҳиндистон ҳудудида улкан салтанатга асос солган Заҳриддин Муҳаммад Бобур, XIX аср охирида рус истилочиларига қарши мардона кураш олиб борган Олимбек, Абдумалик тўра, Жўрабек ва Бобобек сингари аждодларимиз шулар жумласидандир. Улар ҳар бирининг ҳаёти тарихий тараққиётимизнинг муайян давларида халқимиз учун ибрат бўлган, бугунги кунда ҳам ибратдир. Улар кўрсатган мислсиз жасорат ва қаҳрамонлик, мардлик ва баҳодирлик билан халқимиз ҳақли равишда фахрланади. Президентимиз, хусусан, Соҳибқирон Амир Темур ҳақида гапириб, шундай деган эди: «Тарихда машҳур шахслар кўп ўтган, лекин ўзингиз айтинг, азиз дўстлар, дунёнинг қайси ерида, қайси замонда Амир Темур бобомиздек буюк саркарда, буюк давлат арбоби, илм-фан ва маданият ҳомийси бўлган?»<sup>1</sup>.

Мустақилликка эришганимиздан сўнг бу буюк зотларнинг муборак номлари қайта тикланди. Уларнинг таваллуд тўйлари кенг нишонланди.

«Ўзбек халқи ўзининг улуғ аждодларини унутмаган. Тарих силсиласида бошига қора кунлар тушган даврларда ҳам халқ ўзининг олиму уламоларини, мард фарзандларини ёдда тутди, уларнинг хотирасини муқаддас санаб келди. Истиқдолнинг буюк неъматлиги шундаки, зулмат замонларида шарпага айланган хотира ҳозирга келиб қуёш сингари балқимоқда. Ўтган саккиз йил ичида қанчадан-қанча буюк зотларнинг тўйини нишонладик, уларнинг ҳурматини бажо келтириб, номларини яна бир бор дунёга ёйдик».<sup>2</sup>

Халқ йўлбошчилари, улуғ саркардалар энг мураккаб вазиятларда эл-юртни бирлаштиради, одамлар қалбида Ватанга муҳаббат, садоқат туйғуларини оширади. Энг муҳими, улар ўз шахсий жасоратлари ва фидоий-

<sup>1</sup> «Халқ ишончи — олий масъулият». Тошкент. «Ўзбекистон» нашриёти, 2000 йил, 170-бет.

<sup>2</sup> «Жалолоддин Мангуберди — озодлик, мардлик ва қудрат тимсоли». «Халқ сўзи», 1999 йил, 6 ноябрь.

ликлари билан жамиятнинг ҳаёт тарзини, одамларнинг дунёқарашини ўзгартиради, уларга янгича маъно-мазмун бахш этади.

Дарҳақиқат, жамият тараққиётининг бурилиш даврларида улуғ мақсадлар, юксак гоёлар ҳақида жуда кўп гапириш мумкин. Лекин бундай даврда бир киши элга бош бўлиб, ўз ҳаётини ана шу мақсад-муддао ва гоёлар ижобати учун бахшида этмас, бошқаларга ўрناк, намуна бўлмас экан, халқни бирлаштириш ва олға бошлаш мумкин эмас.

Келинг, бу ҳақиқатни халқимиз тарихида яшаб ўтган йўлбошчилар ибрати, бугунги кунда мамлакатимизни истиқлол йўлидан дадил бошлаб бораётган Президентимиз Ислоҳ Каримов фаолияти мисолида кўриб ўтайлик.

Ватан озодлиги учун курашган саркарда ва халқ етакчилари орасида Жалолиддин Мангубердининг алоҳида ўрни ва аҳамияти бор. Юртбошимиз бу зотнинг шавкатли ҳамда фожиали, дарду изтиробларга тўла ҳаётига баҳо бериб, шундай деган эди: «Жалолиддин Мангуберди — она юрт йўлбошчиси, жасур саркарда ва давлат арбоби, халқимизнинг Спитамен, Муқанна, Нажмиддин Кубро, Амир Темур сингари тарихда ўчмас из қолдирган миллий қаҳрамонларидир. Жалолиддин Мангуберди — бор-йўғи ўттиз икки йиллик қисқа ҳаёти давомида элу юрт учун, халқ озодлиги учун сўнмас хизмат қилишга улгурган улуғ аждодларимиздир»<sup>1</sup>.

Жалолиддиннинг отаси Муҳаммад Хоразмшоҳ улкан салтанат ҳукмдори эди. Хоразм давлатининг кучқудрати шу қадар юксалган эдики, унинг қаршисида ҳатто Хитойдек катта давлатлар ҳам ҳайиқиб турарди. Аммо шунчалик беқиёс имкониятларга қарамай, Муҳаммад Хоразмшоҳнинг иродасизлиги, субутсизлиги ва журъатсизлиги туфайли мамлакат Чингизхон кўшинларининг ҳамласи туфайли пароканда бўлиб кетади. Хоразмшоҳ узоқни кўзлаб иш тутамайдди, вазиятдан қандай фойдаланишни билмайдди. У Чингизхон томонидан юборилган савдо қарвонини ўтрор шаҳри яқинида тор-мор келтиради. Бундан ғазабга тўлган Чингизхон ўч олиш учун жангга шайланади. Унинг кўшини Туркистон ҳудудига мўри малаҳдек ёпирилиб келади. Хоразмшоҳ жангни тўғри ташкил этмагани учун енгилан

<sup>1</sup> Президент Ислоҳ Каримовнинг Жалолиддин Мангуберди таваллудининг 800 йиллигига бағишланган тантанали маросимда сўзлаган нутқи. «Халқ сўзи», 2000 йил 6 ноябрь.



ди. Охири, ўлими олдидан мамлакат тақдирини Жалолиддин Мангубердига топширади. Жалолиддин, гарчи кучлар тенг бўлмаса-да, мардона жангга киришади. Айниқса, Синг дарёси бўйидаги жангда Жалолиддин шу қадар жасорат кўрсатадики, ҳеч кимга тан бермаган, ҳеч кимни тан олмаган Чингизхон унинг мардлигига қойил қолади ва тан беради. Гарчи Жалолиддин кучлар ўзаро тенг бўлмаган жангда енгилган бўлса-да, душманга бўйин эгмайди, озодлик йўлидаги эътиқодига содиқ қолади.

Президент Ислом Каримов Жалолиддин Мангубердининг ибратга тўла ҳаёт йўли, аччиқ қисмати ҳақида гапирар экан, бу улуғ миллатпарвар ва ватанпарвар зотнинг бутунги ва келажак авлодлар учун сабоқ бўладиган шавкатли фаолиятдан муҳим уч хулоса ва бир сабоқ ҳамда бир даъватни англаш мумкин эканини таъкидлаган эдилар:

«Биринчи хулоса шуки, ҳаёт бор экан, давлат, эл-юрт бор экан, шу эркин, осуда ҳаётни кўролмайдиган, ҳасад ва фитна билан яшайдиган, зўравонлик билан ўз ҳукмронлигини ўрнатишга, халқ тинчини бузишга уринади.

Бу — ҳаёт. Бу — ҳаётнинг аччиқ ҳақиқати. Уни ҳеч ким инкор этолмайди. Буни нафақат ўз тарихимиз ва ҳаётимизда, балки бошқа халқлар тарихи ва ҳаёти мисолида ҳам кўриш мумкин»<sup>1</sup>.

Юртбошимизнинг бу фикридан аён бўлдики, Жалолиддин Мангуберди каби аждодаларимиз жасорати ҳаётга теран кўз билан қарашга, оқ-қоранинг фарқини англаб етишга хизмат қилади.

«Иккинчи хулоса шуки, ҳаёт бор экан, давлат, эл-юрт бор экан, ўзинг туғилиб ўсган, ота-боболаринг хоки ётган, эртага фарзандларинг камол топадиган тупроқнинг ҳар бир қаричини муқаддас билиб, уни ҳимоялаш, зарур бўлса, бу йўлда жон фидо этишга тайёр туриш керак».<sup>2</sup>

Яъни Жалолиддин Мангуберди ҳаёти — ватанпарварликнинг, фидоийликнинг буюк тимсолидир. У бизга Ватаннинг қадр-қимматини тинимсиз англаб туради, унинг ҳимояси мудом шай бўлишга чорлайди.

«Учинчи аччиқ хулоса шуки, ҳар қайси эл, ҳар қайси юрт четдан келадиган ёвуз офатдан кўра, ўз ичидан чиқадиган сотқин, иймонсиз, ўзининг манфаа-

<sup>1</sup> Юқоридаги манба.

<sup>2</sup> Юқоридаги манба.

тини ҳамма нарсадан устун қўядиган, керак бўлса, энг яқин кишиларни ҳам сотадиган, ўзини ўстирган, вояга етказган Ватанига қўл кўтарадиган қабиҳ кимсалардан ниҳоятда эҳтиёт бўлиши керак. Бундай кучлар, разил шахсларнинг кибру-ҳавоси, манфур мақсадлари эл-юрт тинчлиги ва тараққиётига қандай хавф-хатар эканини бугунги ҳаётимиздан кўриб турибмиз.

Такроран айтаман, бу нафақат кечаги тарихимиз, балки бугунги ҳаётимиз билан ҳамоҳанг аччиқ сабоқдир.

Яна бир сабоқ шуки, эл-юрт ва давлат учун, унинг тақдири ва келажаги учун қайғурадиган, одамларнинг эзгу ниятларини ўзига олий мақсад қилиб қўйган, элим деб, юртим деб ёниб яшайдиган, ҳар қандай вазиятда ҳам халқни бирлаштириб, турли бало-қазолардан асраш учун сафарбар эта оладиган шахсларгина тарихда ўчмас ном қолдиради. Бу — ҳақиқат.

Жалолоддин Мангуберди ана шундай мардларнинг ёрқин тимсоли ва ибратли намояндасидир.

Султон Жалолоддиннинг бизга қолдирган яна бир даъвати шуки, у барчамизни она юртимизнинг беғубор осмонини ва осуда ҳаётини қадрлашга, ўсиб келаётган, эртага бизнинг ўрнимизни эгаллайдиган, дунёда ҳеч кимдан кам бўлмаган фарзандларимизнинг келажагини, бахт-саодатини ҳимоялашга, ёруғ истиқболга интилиб яшашга чорлайди».<sup>1</sup>

Мана шу фикрнинг ўзиёқ халқ ва Ватан озодлиги йўлида жисму жонини бахшида этган буюк зотнинг сиёсий маданиятга хос энг муҳим омиллардан бўлган ватанпарварлик, миллатпарварлик, юртга садоқат, истиқлолга фидоийлик каби фазилатларни камол топтиришдаги ўрни ва аҳамияти беқиёс эканидан далолат беради.

Ана шундай қудрат ва жасорат, шавкат ва шижоат соҳиби бўлган аждоғларимизнинг энг ёрқин намоёндаларидан бири, шубҳасиз, Соҳибқирон Амир Темурдир.

Бу зот туғилмасидан олдинроқ олиму мунажжимлар, башоратчилар, айримлари қадимий китобларда келтирилган маълумотларга таяниб, айримлари юдузларнинг самодаги ҳаракатига қараб, унинг тақдири ҳақида турли-туман тахминларни баён этади. Яъни Соҳибқироннинг шухрати дунёга келмасидан бурун турли шов-

<sup>1</sup> Юқоридаги манба.

шувларга сабаб бўлади. У ёшлигиданоқ ҳақгўй, серғайрат, қўрқмас ва ботир бўлиб вояга етади.

Амир Темур туғилган пайтда Туркистон, мўғуллар истилоси сабаб, турли амриликларга бўлиниб кетган эди. Соҳибқирон ақлини таниб, билаги кучга тўлгандан кейин мана шу муборак заминни ёв зулмидан озод этиш ва уни ягона қудратли давлатга бирлаштириш йўлидаги саъй-ҳаракатларни бошлаб юборади. У дастлаб Кеш (Шахрисабз), Самарқанд ва Бухоро ҳудудларини қўлга киритади. Самарқандни ўз пойтахти этиб белгилайди. Озодлик йўлидаги қатъий ҳаракатлар туфайли Амир Темур тарафдорлари тинимсиз кўпайиб боради. Шунинг баробарида Соҳибқирон салтанати сарҳадлари ҳам кенгаяди. Натижада Хитойдан то Византиягача, Каспий денгизидан то Волга бўйларигача бўлган ҳудуд Туркистон тасарруфига ўтади.

Амир Темур ўзи забт этган юртларни обод ва фаровон гўшаларга айлантиради. Ўзи қадам қўйган ерларда масжиду мадрасалар, рабату карвонсаройлар барпо этади, ҳамма жойда адолат ўрнатишга интилади. Амир Темур салтанатида, айниқса, унинг пойтахти Самарқандда илм-маърифат гуллаб-яшнайдди. Соҳибқирон дунёнинг турли бурчакларидан энг истеъдодли олимлар, шоирлар, меъмору наққошлар, санъаткорларни пойтахтга олиб келади. Самарқанд дунёнинг энг маърифий шаҳарларидан бирига айланади.

Амир Темур бутун Оврупо қитъасига хавф солиб турган усмонлилар империяси ҳукмдори Йилдирим Боязидни улкан жангда мағлуб этади. Шунинг учун Европа ҳукмдорлари XIV аср охири, XV аср бошларидаёқ Амир Темурга зўр эҳтиром билан қарайди, у билан дипломатик, савдо-сотик алоқаларини ривожлантиришга ҳаракат қилади. Чунончи, ўша даврларда Франция, Испания сингари Оврупо давлатлари билан алоқалар ўрнатилади.

Амир Темурнинг ўзбек миллий давлатчилиги пойдеворини мустақамлашдаги хизматлари беқиёс. У, аввало, Туркистон заминини ёв зулмидан озод қилиб, миллий давлатчиликни тиклади. Тарқоқ ва пароканда бўлиб ётган ҳудудларни бирлаштириб, бу ерда яшаётган халқлар онгида ягона миллат, ягона давлат тушунчасини шакллантирди. Ўз миллий давлатчилиги, яъни ижтимоий-сиёсий таянчига эга бўлган халқ шундан кейин ўз миллий қадриятларини ривожлантириш, эркин ҳаёт кечирish имконига эга бўлди. Эркин ҳаёт

кечириш имкони эса унинг тафаккури, руҳи ва маънавияти юксалишига ўз ҳақ-ҳуқуқини танишга асос бўлди. Бир сўз билан айтганда, халқнинг гурури, ғайрат-шижоати, бунёдкорлик салоҳияти қайта уйғонди. Амир Темур ва темурийлар даврида бунёд этилган улкан меъморий обидалар, ана шундай далолат беради.

Амир Темур давлатчилик, давлат бошқаруви борасида ўзига хос тизим яратди. Бу тизим моҳияти унинг тузукларида акс этган эди. Тўғри, Соҳибқирон ўзининг давлатчилик қарашларида кўпроқ марказлашган бошқарув усулига асосланди. Ўша даврда, турли хонликлар ва амирликлар бирлашувида вужудга келган салтанатчилик шароитида бошқача иш тутиб бўлмасди ҳам. Шунга қарамасдан, Амир Темурнинг давлатчилик амалиётида демократия унсурлари, аниқроқ қилиб айтганда, парламентчилик хусусиятлари ҳам мавжуд эди. Чунончи, давлат тақдирига дахлдор энг муҳим масалаларнинг қурултой чақириш ва турли тоифаларга мансуб вакилларнинг розилиги асосида ҳал этилиши шулар жумласидандир.

Амир Темур давлатчилик сиёсатининг бир қанча муҳим хусусиятлари мавжуд эди.

**Биринчи хусусият:** у ҳамма масалани адолат асосида ҳал этишни бош мақсад деб билар, «Куч — адолатдодир» деган шиор унинг адолат мезони эди. Шу боис у «Давлат ишларининг тўққиз улушини кенгаш, тадбир ва машварат, қолган бир улушини қилич билан амалга оширдим» деб ёзган.

**Иккинчи хусусият:** ҳамма ишни маслаҳат-машварат асосида амалга ошириш. Бундай иш тутиш бугунги кунда дунёнинг тараққий этган давлатларида ҳам демократиянинг асосий белгиларидан бири сифатида қадрланади.

**Учинчи хусусият:** ҳар қандай мураккаб масалани ҳам имкон қадар муросаи мадора йўли билан ҳал этишга интилиш. Амир Темур ғоятда қудратли давлат соҳиби бўлса-да, масалани куч билан ҳал этишга минбад зўр бермаган. Таъкидлаш жоизки, муросаи мадора, заруратга қараб ён босиш бугунги замонавий демократия тушунчасида ҳам муҳим аҳамият касб этади.

**Тўртинчи хусусият:** фаолиятида умумбашарийлик устуворлиги. Амир Темур ўз миллатини севган, у билан фахрланган, гурурланган, лекин ўзга халқларга хос

қадриятларни ҳам қадрлаган. Шунинг учун йирик шаҳарлардаги маҳобатли меъморий обидалар турли миллат вакиллари қўли билан бунёд этилган.

Халқимизнинг миллий гурурини юксалтириш, унинг онгу-шуурида аждодлар хотирасига эҳтиром туйғусини шакллантиришда Амир Темурнинг инсоний фазилатлари муҳим ўрин тутади. Шу боис Президентимиз зўр фахр-ифтихор билан, «Амир Темур — халқимиз даҳосининг тимсоли, маънавий қудратимиз рамзидир» деган эди.<sup>1</sup>

Дарҳақиқат, халқимиз ўз тарихи бағрида порлаб турган бу рамзга қараб куч-қудрат олади, унинг фаолияти, буюк тақдиридан хулосалар чиқариб, тафаккур оламини бойитади, сиёсий маданият даражасини юксалтиради.

Хўш, бутунги кун авлодлари Амир Темур фаолиятдан қандай ибратли хулосалар чиқариши мумкин? Президентимиз Амир Темур таваллуди муносабати билан ўтган халқаро илмий анжуманда сўзлаган маърузасида бу саволга аниқ-равшан жавоб бериб, бешта асосий хулосани алоҳида таъкидлаб ўтган эди.

Улар қуйидагилар:

«...Амир Темурдек тарихий шахсларни, саркарда ва соҳибқиронларни тарих тақозоси, шу замон талаблари, керак бўлса, замон эҳтиёжи ҳаётга олиб келади ва ул зотларнинг фазилат-хусусиятларини намоён қилишга замин яратади.

Иккинчи хулоса, аслида, биринчи фикрнинг мантикий давомидир. Кимки Амир Темур қадимий Туркистон заминида тасодифан пайдо бўлган деса, хато қилади. Нега деганда, ҳеч нарса тўсатдан пайдо бўлмайди. Ҳамма нарсанинг ўз қонунияти бор...

Учинчи мулоҳаза ҳам билдирилган биринчи ва иккинчи хулоса билан узлуксиз боғланган. Жаҳон маданияти ва маънавий жамоатчилиги ўрта асрларда Амир Темур тузган давлат ва унинг бутун дунё эътиборини ўзига жалб қилган оламшумул фаолияти, умумбашариёт хазинасига қўшган ҳиссаси билан танишар экан, уни ўстирган юртга ва мана шу ҳудудда ундан кўп аср олдин ўтган буюк алломаларнинг ижодий меросини, уларнинг табаррук номларини ҳам яна бир бор кашф этиши ва кенг миқёсда ўрганишига замин ва шароит туғилди.

<sup>1</sup> Ислоом Каримов. Саккиз жилдалик асарлар тўплами. Бешинчи жилд. Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1997 йил, 167-бет.

Тўртинчи фикр. Биз Амир Темур тарихини ҳар томонлама чуқур ўрганишимиз ва тадқиқ қилишимиз керак.

Бешинчи фикр. Минг афсуски, биз бошимиздан ўтказган мустабид тузум туфайли шундай бир аҳволга тушиб қолган эдикки, улур аждодларимизнинг тарихи ва фаолиятини, башарият ривожига қўшган ҳиссасини бугунги кунда хорижда — АҚШ, Германия, Франция, Буюк Британияда, Ҳиндистон, Туркия, Эрон, Покистон ва бошқа мамлакатларда бизнинг ўзимиздан кўра кўпроқ билишади. Бизлар — яъни Амир Темурнинг Ватани бўлмиш шу заминда ўсган одамлар унинг фаолиятини жуда оз биламиз...

Бу олижаноб ишга хориждаги тарихчиларни ҳеч ким даъват этган эмас. Бу ишлар учун улар катта бойлик ва нуфуз орттириш манбаи ҳам бўлмаган. Аммо бу олимларнинг илмий виждони, керак бўлса, инсоний виждони шунини тақозо қилган».<sup>1</sup>

Хўш, Амир Темур фаолияти ва у бунёд этган давлатни ўрганиш бугунги кунда қандай аҳамиятга эга? Бу халқ тафаккурини, сиёсий маданиятини юксалтиришда айнан қандай ўрин тутади? Президентимиз маърузасида бу масалаларга ҳам атрофлича жавоб берилган:

«Биринчидан, Амир Темур аввало қудратли давлат қурган. Давлат қудрати бўлмаса, бетакрор маънавий мерос ҳам, обидалар ҳам, тарихий ёдгорликлар ҳам бўлмасди.

Ўзбекистоннинг бугунги озодлигини мустаҳкамлаш даврида Амир Темур биз учун буюк давлат асосчиси сифатида қадрлидир. У давлат пойдеворини қурган, давлатнинг ҳуқуқий асосларини барпо этган. Унинг давлатчилик борасидаги фикрлари нафақат ўз даври, балки келгуси авлодлар учун ҳам катта аҳамият касб этади...

Иккинчидан, Амир Темур бундан 600 йил аввалоқ ҳеч қандай давлатнинг қўшнилари билан ўзаро алоқа тузмасдан, яъни бугунги тил билан айтганда, ҳамкорликсиз истиқболи бўлмаслигини теран ва яхши англаган. Шу сабабли, у Европа ва Осиёни боғлашга хизмат қилган улкан ишларни амалга оширган. Бир томондан — Хитой, Ҳиндистон, бир томондан — Франция ва

<sup>1</sup> Ислом Каримов. Саккиз жилдик. Бешинчи жилд, 181—185-бетлар.

Англия, яна бир томондан — Рум, Испания, Италия, Миср ва бошқа давлатлар билан алоқалар ўрнатган ва шу муносабатларни мустаҳкамлашга уринган...

Учинчидан, Соҳибқироннинг бунёдкорлик соҳасидаги тарихий хизматлари ундан ҳам беқиёс. Амир Темур ва унинг авлодлари саъй-ҳаракатлари билан қурилган мадрасалар, масжидлар, хонақоҳлар, саройлар, бозорлар, кўприклар, йўллар, бекатлар, ҳаммомлар, каналлар, қалъалар ва бошқа қатор иморату иншоотларнинг сон-саноғи йўқ...

Унинг «Қай бир жойдан гишт олсам, ўрнига ўн гишт қўйдирдим, бир дарахт кестирсам, ўрнига ўнта кўчат эктирдим», деган сўзлари фикримизнинг далилидир...

«Агар бизнинг қудратимизни билмоқчи бўлсангиз, қурган биноларимизга боқинг», деганда, Амир Темур, энг аввало, ўз халқига, келажак авлодларига мурожаат қилган, десак янглишмаган бўламиз...

Тўртинчидан, ҳар қандай жамият тараққиётини илм-маърифатсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Буни теран англаган Соҳибқирон ҳокимиятга келиши билан чиқарган дастлабки фармонларини мадрасалар барпо этиш, илм толибларига нафақалар тайинлаш билан боғлаган. Қайси бир шаҳарга ташриф буюрмасин, Амир Темур энг аввало ўша ерлик олиму фузалолар билан учрашиб, улар билан суҳбат қурар, турли мавзуларда баҳслашар эди...

Бешинчидан, Амир Темур ўз миллати ва эл-юртининг тақдири ҳақида кўп ўйлаган. У қўйган ҳар бир қадам, нафақат ўша давр учун, балки келажак сари хизмат қилган...

Олтинчидан, Амир Темур бир ҳақиқатни яхши англаган — жамият эътиқодсиз яшай олмайди. Одамларга дин керак, иймон керак, ишонч керак. У ўз тузуқларида шундай дейди: «Ҳар ерда ва ҳар вақт ислом динини қувватладим».<sup>1</sup>

Дарҳақиқат, Соҳибқирон Амир Темур фаолияти халқимиз учун беш асрдан зиёд вақт мобайнида мардлик, жасурлик, донишмандлик, ватанпарварлик ва фидойилик рамзи бўлиб келган, бугун ҳам шундай, насиб этса, келажакда ҳам шундай бўлади.

Амир Темур вафотидан сўнг у бунёд этган мамла-

<sup>1</sup> Ислом Каримов. Етти жилдлик. Бешинчи жилд. 185—189-бетлар.

кат, афсуски, аста-секин заифлашиб борди. Шаҳзодалар ўртасидаги ўзаро ихтилофлар, якдилликнинг йўқлиги ташқи душманларга жуда қўл келди. Улар пайт пойлаб, муборак Туркистон заминиға ҳужум қилдилар. Шу тариқа бу юрт шайбонийлар, Эрон подшоси Нодиршоҳ, XIX аср охирида эса Чор Россияси истибдоди остида қолади. Айниқса, собиқ шўролар даврида ҳам жисмоний, ҳам руҳий, ҳам мафкуравий азоб-уқубатларға мубтало этилади. Ёвлар зулмидан эзилган, юрти вайрон, кўнгли гирён бўлган халқ жасур ва мард, доно ва узоқни кўра оладиган бир йўлбошчига интиқ-интизор бўлиб яшар эди. Чунки фақат ана шундай йўлбошчигина халқни озодликка, истиқлол йўлиға олиб чиқиши мумкин эди.

XX асрнинг 80-йиллари охирида, аниқроқ айтсак, 1989 йилда, собиқ Иттифоқ давлати кундан-кунға заифлашиб, ҳалокат сари яқинлашиб бораётган пайтда Ватанимизда ишнинг кўзини биладиган, эл-юртнинг орзуингилишларидан, армонларидан бохабар, Ўзбекистон мустақиллигини таъминлашни ҳаётнинг бош мақсади деб биладиган фидоий раҳбар майдонға чиқди. Бу — Ислом Каримов эди. У Республика раҳбари этиб сайланган пайтда юртимиз жуда оғир аҳволда эди. Фарғона водийсида маҳаллий ёшлар билан месхетилик турклар ўртасида жанжал чиқиб, беҳуда қонлар тўкилган, Москва «аҳволни тартибға солиш» деган баҳона билан Қўқон ва бошқа шаҳарларға йирик ҳарбий кучларни ташлаган, бу эса вазиятни баттар чигаллаштириб юбормоқда эди. Чунки Фарғона фожиасини келтириб чиқарган муаммоларни куч ишлатиш, халқнинг норозилигини бостириш йўли билан эмас, балки одамларнинг дардига қулоқ солиш, уларнинг иқтисодий муаммоларини амалий асосда ечиш орқалигина ҳал этиш мумкин эди. Ислом Каримов буни республикаға раҳбар бўлиб келган кунданок тўғри англади ва уларни амалда ҳал этишнинг чораларини кўришға киришди. Яъни Фарғона водийсида аҳоли ниҳоятда зичлиги ва бунинг устиға пахта яккаҳокимлиги авжига чиққани боис, одамлар, айниқса ёшларнинг аксарияти ишсиз эди. Бир парча ҳовлида уч-тўрт оила тикилиб яшар эди. Томорқа ерлари жуда кам миқдорда бўлиб, қишлоқ аҳолисининг қўшимча даромад олишға имкон бермасди. Бундай муаммолар фақат Фарғона водийсигина хос бўлмай, бутун республикаға хос эди. Шунинг учун Ислом Каримов бошчилигидаги республиканинг янги раҳбарияти



асосий эътиборни жойлардаги муаммоларни иқтисодий чора-тадбирлар билан ҳал этишга қаратди. Томорқа ерларини кенгайтириш ҳақидаги тарихий қарор шу тариқа қабул қилинди.

Бу қарорнинг тарихийлиги шундаки, бу ҳужжат коммунистик партия ҳукмронлиги ҳам, унинг мустабидларча сиёсати ҳам бутунлай барҳам топмаган пайтда қабул қилинди. Маълумки, коммунистик партиянинг сиёсати республикани борган сари кўпроқ пахта етказиб берадиган хомашё манбаига айлантириш эди. Пахта экиладиган ерлар ҳисобидан қўшимча томорқа ерлари ажратиш ҳақидаги қарор республиканинг янги раҳбари учун ўз халқининг манфаати асосий қимматга эга эканини таъкидлар эди. Бошқача айтганда, бу — миллий мустақилликка эришиш йўлидаги дастлабки қадам эди. Шунингдек, бу қадам Президентимиз аввал-бошдан оқ иқтисодиётни мафкурадан устун қўйганидан далолат беради. Маълумки, бу тамойил — иқтисодиётнинг мафкурадан устунлиги ўзбек тараққиёт модели асосини ташкил этган беш тамойилнинг бирига айланди.

Президентимиз республикада бошқарув жиловини қўлга олган пайтда сиёсий вазият ҳам мураккаб эди. Айрим сиёсий ҳаракатлар вакиллари Фарғонадаги фожиали воқеаларни баҳона қилиб, бақир-чақирга, митингбозликка зўр берарди. Бу эса вазиятни баттар чигаллаштирар эди.

Тўғри, ўша пайтда республикада бир-биридан мураккаб ва қалтис муаммолар қалашиб ётар эди. Фарғона фожиаларидан ташқари, пахта яккахокимлигининг авж олиши, «Пахта иши», «Ўзбеклар иши» деган сохта айблар билан қизил жаллодлар — Гдлян ва Ивановнинг 40 мингдан зиёд одамни сўзсиз-сўроқсиз жазога тортгани ва собиқ Иттифоқнинг турли бурчакларига жазо ўташ учун юборгани, Орол фожиаси, гўдаклар ва аёллар ўлимининг кун сайин ортиб боргани ва бошқа муаммолар шулар жумласидан эди. Уларни ҳал этиш учун қуруқ бақир-чақир билан иш битмас, аксинча, оғир-босиқлик билан, оқибатини ўйлаб иш тутиш лозим эди. Президентимиз айнан ана шундай йўл тутди. Шу боис фақат минбар узра «доҳийлик» қиладиган сохта «демократ»ларнинг сўзига тез орада ҳеч ким ишонмай қўйди. Президентимиз амалий сиёсатининг намуналари халқнинг унга бўлган ишонч-эътиборини янада оширди. Ўз навбатида, бу ишонч-эътибор Пре-

зидентимизга куч-қувват, ғайрат-шижоат бахш этар, у ўз халқини мустақиллик сари янада дадилроқ бошлаб борар эди.

1990 йил 14 март куни собиқ СССРда Президентлик бошқаруви жорий этилади ва Михаил Горбачев Иттифоқ Президенти этиб сайланади. Орадан ўн кун ўтиши билан Ўзбекистонда ҳам Президентлик бошқаруви жорий этилади ва Ислон Каримов Ўзбекистоннинг биринчи Президенти этиб сайланади. Собиқ марказ раҳбарияти учун бу кутилмаган воқеа бўлади. Чунки бу — Ўзбекистоннинг сиёсий мустақиллик сари ташланган дадил қадами эди. Юртбошимиз Иккинчи чақириқ Ўзбекистон Олий Мажлисининг иккинчи сессиясида ана шу воқеани эслаб, «Бизнинг мустақиллик йўлидаги ҳаракатларимиз ўша пайтдан бошланган эди», деб таъкидлагани бежиз эмас, албатта.

Ўзбекистонда Президентлик бошқаруви жорий этилгач, республиканинг миллий манфаатларини ҳимоя қилиш, миллий қадриятларни тиклаш, халқнинг миллий ғурур ва ифтихорини уйғотиш сиёсат даражасига кўтарила бошлади. Совет даврида тинимсиз тақиқлаб келинган Наврўз, Рамазон ҳайити, Қурбон ҳайити сингари қадимий байрамларимиз айнан ўша йиллари тикланди, Қуръон ва Ҳадис таржима қилинди, янги-янги масжидлар қурилди, Ҳаж зиёратига бориш учун барча шарт-шароитлар яратилди.

Бундай амалий натижалар халқнинг мустақилликка бўлган интилишини янада кучайтириб юборди. Шу боис 1990 йилнинг ёзида Ўзбекистон суверенитети ҳақидаги декларация қабул қилинди.

Бу пайтда собиқ Иттифоқнинг деярли барча республикаларида сиёсий ғалаёнлар авж олиб ётар, фалаж аҳволдаги иқтисодиёт турли ижтимоий-сиёсий гуруҳларнинг ўзаро тортишувидан баттар инқирозга юз тутар эди. Ўзбекистон эса, бундан фарқли ўлароқ, тартиб-интизомни, тинчлик-тотувликни сақлашни устувор масала деб билди ва шу боис амалда мустақиллик сари бошқа республикаларга қараганда илдамроқ борди.

1991 йил 19 августдаги ГКЧП воқеасидан сўнг собиқ Иттифоқ узил-кесил ҳалокатга юз тутарди. Тарихий вазият етилганини англаб етган Ислон Каримов 1991 йил 31 август куни Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигини эълон қилади. Бу — Юртбошимизнинг улкан жасорати эди.

Ўзбекистон мустақиллик сари фақат ўзига хос ва ўзига мос йўлдан борганидек, истиқлолдан кейин ҳам ўзига хос тараққиёт йўлини танлади, бошқа ёш мустақил давлатлар каби шошиб қолгани йўқ. Балки ўз тарихий шароитини, халқининг менталитети, миллий давлатчилик борасидаги тажрибаларини ҳисобга олиб, ривожланган давлатнинг жамиятни ислоҳ этиш борасидаги тажрибаларини атрофлича ўрганиб, янгича тараққиёт йўлига кирди. Бу тараққиётнинг ўзига хос хусусиятлари Президентимиз томонидан ишлаб чиқилган ва муваффақиятли тарзда амалга оширилган ўзбек моделида, унинг маъно-моҳиятини белгилловчи машҳур беш тамойили концепциясида ўз аксини топди. Юқорида бу тамойиллар ҳақида қисқача тўхталиб ўтдик.

Тарихда, айниқса, халқ, жамият янги даврга қадам қўяётган пайтда тарихий шахсларнинг ўрни ва аҳамияти ниҳоятда беқиёс бўлади. Президент Ислом Қаримовнинг мустақил Ўзбекистон тарихидаги ўрни — бунинг яққол далилидир.

Ўзбекистоннинг истиқлол йилларидаги тажрибасидан яна шу нарса аён бўлдики, жамиятнинг, халқнинг сиёсий иродаси, тафаккури ва маданиятини белгилашда давлат раҳбарининг шахсий ибрати, унга хос бўлган йўлбошчилик, етакчилик, энг муҳими, инсоний фазилатлар муҳим ўрин тутди.

Агар Юртбошимизга хос бўлган фазилатларни тилга олмоқчи бўлсак, улар орасида аввало, фидойлик, Ватан, халқ манфаати учун бор имконият ва салоҳиятини бахшида этиш хусусияти кўз олдимизга келади. Айнан шу фазилати боис, давлатимиз раҳбари Ўзбекистонни энг қийин вазиятларда ҳам тўғри йўлга бошлай олди. «Элим деб, юртим деб ёниб яшаш керак», дея барчамизни ватанпарварликка, фидойликка чорлаб, Ватанни севиш, унинг шаъну шарафини улуғлаш борасида ҳаммамизга ўрнак бўлиб келмоқда.

Юртбошимизнинг яна бир буюк фазилати — адолатпарварликдир. Таъкидлаш жоизки, адолатпарварлик — буюк ҳукмдор аждодларимизга ҳам хос бўлган олижаноб хусусият.

Лоақал Амир Темур бобомизнинг «Куч — адолатдодир» деган дастурий аҳамиятга молик ҳикматини эсга олайлик. Шарқда одил ҳукмдорларнинг барчаси адолат тимсолига айланган.

Президентимиз адолат устуворлиги — озод, эркин, демократик жамият ҳаётининг муҳим шарти экани

ҳақида ўз асарларида салмоқли фикрларни илгари сурган. Чунончи, «Адолат ҳар ишда ҳамроҳимиз ва дастуримиз бўлсин» номли суҳбатида бу хусусда шундай деган эди: «Энг муҳим гап шуки, бошланган барча ислохотларимизнинг пировард мақсади битта — адолатли жамият барпо этиш. «Адолат» сўзи минг йиллар давомида инсонга ҳамроҳ бўлиб келган. Асрлар давомида кишилар адолат учун курашган, мислсиз қурбонлар берган. Адолат ҳақида жуда чиройли гапириш мумкин. Адолат ҳақида жуда узоқ гапириш мумкин. Аммо гап чиройли ва узоқ гапиришда эмас, балки ҳаётда адолатни ўрната олишда. Айниқса, раҳбар адолати, элу юртта етакчилик қилишдек оғир масъулиятни бўйнига олган одамнинг адолати бугунги кунда беқиёс аҳамиятга эга. Авваллари ҳам кўп бор айтган бир фикримни такрорламоқчиман: халқ очликка, йўқчиликка, ҳамма нарсага чидаши мумкин, адолатсизликка чидай олмайди. Одил ҳукмдор, адолатли раҳбар гоёси Форобийдан тортиб Алишер Навоийгача ва яна бошқа кўп-кўп мутафаккирларимизнинг улуғ маънавий идеали бўлиб келган. Шарқда қадимдан жуда машҳур бўлган «Сиёсатнома» деган асарда подшоҳ, ҳоким, амир ва беклар, қозию қуззотнинг, замонавий тил билан айтганда, раҳбарнинг бош вазифаси қўю қўзиларни бўрилардан муҳофаза қилиб, ҳаром қўлларни кесиб, ер юзини ёмонлик қилувчилардан тозалаш, жаҳонни адолат ва осойишталик билан обод қилишдан иборат, деб кўрсатилган. Ҳар сафар шу каби ҳикматли фикрларни ўқиганимда, чуқур ўйга толаман. Қани эди, шу сўзлар ҳар бир раҳбарнинг, амал курсисида ўтирган катта-кичик мансабдорларнинг иймон-эътиқодига айланса, деб орзу қиламан».<sup>1</sup>

Президентимизга хос юксак фазилатлардан яна бири — доимий огоҳликдир. Огоҳлик ҳам, худди адолатпарварлик сингари, буюк донишманд боболаримиз томонидан орзу қилиб келинган олижаноб хусусиятдир. Чунончи, халқимиз маънавий даҳосининг тимсоли Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин» достони хотима-сида бу ҳақда шундай дейди:

Эурсен шоҳ — агар огоҳсен сен,  
Агар огоҳсен сен — шоҳсен сен.

<sup>1</sup> «Адолат ҳар ишда ҳамроҳимиз ва дастуримиз бўлсин». Президент Ислоҳ Каримовнинг Ўзбекистон Телерадиокомпанияси раҳбари саволларига жавоблари. «Тафаккур» журнали, 1999 йил, 1-сон, 7—8-бетлар.

Ёки яна бир аждодимиз — Муҳаммадризо Огаҳийни олинг. У огоҳликни асосий маслак деб билиб, Огаҳий деган тахаллус танлайди. Демак, огоҳлик азал-азалдан буюк аждодларимиз орзу қилиб келган олижаноб фазилат бўлган. Қолаверса, тарихимизга назар ташлайдиган бўлсак, сўнгги асрлардаги бепарволик, лоқайдлик сабаб халқимиз мустамлакачилик зулми остида қолиб кетганига гувоҳ бўламиз. Яъни тарихимиздан келиб чиқадиган аччиқ тажрибалар ҳам дастлаб огоҳликни талаб этишини Юртбошимиз гоётда теран тушунади.

Давлатимиз раҳбарининг бундай фазилати бугунги мураккаб вазиятда, минтақамизда турли манфаатлар кураши давом этиб турган даврда мамлакатимизда тинчлик ва барқарорликни асрашда муҳим аҳамият касб этмоқда.

Юртбошимиз фаолиятида яққол кўзга ташланиб келаётган яна бир бебаҳо фазилат — бу бунёдкорликдир. Айнан ана шу фазилат боис мамлакатимиз истиқлолнинг дастлабки йилларидан бошлаб беҳудага бузиш, вайрон этиш йўлидан эмас, балки яратиш, бунёд этиш йўлидан борди. Теранроқ назар ташласак, ҳаётнинг барча соҳаларида аждодлар анъанасига садоқат билан иш тутаётган Юртбошимиз бу борада ҳам ана шу анъана йўлидан бораётганига ишонч ҳосил қиламиз.

Маълумки, буюк ҳукмдор боболаримиз ўзларидан яхши ном, хайрли ва савоб ишларни мерос қилиб қолдириш учун бетакрор меъморий обидалар бунёд этган, юртни обод, халқни фаровон қилган.

Мамлакатимиз Президенти ҳам «Биздан озод ва обод Ватан қолсин» деган шиорни фаолиятининг асоси деб билиб, мустақиллик йилларида кўздан-кўл бунёдкорлик ишларини амалга оширди.

Президентимизга хос яна бир муҳим хусусият — собитлик ва қатъиятлиқдир. Айнан мана шу фазилати боис Юртбошимиз Ўзбекистон мустақиллигини амалга ошириш ва асраш, ўзига хос миллий тараққиёт йўлини танлашда заррача иккиланишга йўл қўймади, аксинча, Ватанимизнинг буюк келажагига ишониб, халқни, жамиятни фақат олға бошлади. Юртбошимизнинг қатъияти ва собитлиги туфайли мамлакатимизда амалга оширилган ислоҳотлар қисқа муддатда самара бера бошлади, мураккаб ўтиш даврида ҳам бошбошдоқликка йўл қўйилмади, тинчлик ва барқарорлик, ўзаро ҳамжиҳатлик сақлаб қолинди.

Юртбошимизнинг фазилатлари ичида мардлик, тан-тилик, бағрикенглик, камтарлик каби хусусиятлар алоҳида ажралиб туради.

Умуман, Президентимизга хос инсоний ва раҳбарлик фазилатлари ҳақида миллий матбуотимизда ҳам, дунё матбуотида ҳам кўп ёзилган. Чунончи, адабиётшунос Муртазо Қаршибой Юртбошимизнинг сиёсий фаолияти ҳақида фикр-мулоҳаза юритар экан, унга хос буюк ирода ва буюк фазилатлар манбаи тўғрисида шундай хулоса чиқаради: «Модомики, юрт раҳбари халқини тарихнинг энг қалтис синовларидан ҳам мардона олиб ўтаётган экан, ўн йилдирки, шу муқаддас Ватан қайғусида тиним билмай елиб-югураётган экан, шунча куч-қувват, ақл-идрокнинг, мислсиз ғайрат-шижоатнинг асл манбаи қаерда? Шаксизки, Президент ўз халқидан, унинг шонли тарихидан, буюк аجدодларимизнинг барҳаёт руҳидан қувват олади, халқ дилидаги асрий орзулар унга сурур ва илҳом бағишлайди. Кўнгли тоза, ҳар нарсанинг оқибатини яхшиликка йўядиган, мард, танти, йўқчиликда ҳам, тўқчиликда ҳам бирдек меҳр-мурувватли, сахий, қилар ишини билиб қиладиган, билмас ишидан номус этадиган, ҳар бир қадамини ўйлаб босадиган, минг бир фазилатли халқнинг раҳбари ўзига муносиб бўлиши керак. Мана, ўн йилдирки, шу халқнинг омонлиги, шу халқнинг фаровон турмуши, ёруғ келажаги Президент фаолиятининг асосий мазмун-моҳиятини белгилаб келмоқда».<sup>1</sup>

«Труд» газетаси муҳбири эса Президентимиз фаолиятига шундай баҳо беради: «... Президент содда гапиради, у билан суҳбатлашган ҳар бир киши ўзича шуни таъкидлайди. У қишлоқ меҳнаткашлари билан ҳам, зукко хорижликлар билан ҳам, санъат усталари билан ҳам, «пихини ёрган» сиёсатчилар билан ҳам сўзлашувида тўғри оҳангни топа билади. Буюк даҳоларга хос табиий донишмандлик ва одамларни ўзига ром қила билиш фазилати туфайли кишиларнинг дардини фаҳмлаш, суҳбатдошнинг, тингловчиларнинг кайфиятини пайқаб олиш каби хислати билан у ўртага илиқлик сочиб, одамлар кўнглига умид уруғларини сочади, уларнинг фикрини зарур томонга буриб юбора олади. Кўпинча, ҳатто энг мўътабар тингловчилар ҳузу-

<sup>1</sup> Муртазо Қаршибой. «Буюк янгиланишдан буюк келажак сари». «Халқ сўзи», 1999 йил 24 июн сони.

ридаги маърузаларида ҳам матндан чиқиб, энг долзарб муаммолар ҳақида гапира бошлайди».<sup>1</sup>

Президент Ислоҳ Каримовнинг Ўзбекистон мустақиллигини таъминлаш, ўзбек миллий давлатчилигини тиклаш борасидаги буюк хизматларини қисқача санаб ўтадиган бўлсак, улар асосан қуйидагилардан иборат деб ҳисоблашимиз мумкин:

— Ўзбекистон мустақиллигининг асосчиси, мамлакатимизнинг истиқлол дастурини ишлаб чиққан ва миллий тараққиёт йўлини белгилаб берган;

— демократик талаблар ва халқаро мезонларга тўла жавоб берадиган Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг асосий муаллифи ва уни ҳаётга тадбиқ этишнинг кафолати;

— марказий ҳокимият ва унинг жойлардаги бўғинларини ислоҳ қилиш, давлат, жамият ва инсон муносабатларини уйғунлаштиришга қаратилган янги сиёсий-ижтимоий тизим тамойилларини ишлаб чиқди ва амалга оширди;

— халқимизнинг ўзига хос хусусиятлари ҳамда илғор жаҳон тажрибаларини мужассамлаштирган иқтисодий ислоҳотларнинг янги моделини ишлаб чиқди. Бу ривожланиш йўли иқтисодиётнинг сиёсатдан устунлиги, қонун устуворлиги, ўтиш даврида давлатнинг бошқарувчилик роли, ислоҳотларни босқичма-босқич амалга ошириш, кучли ижтимоий ҳимоя каби машҳур беш тамойилни ўз ичига олади ва у дунёда ўзбек модели деб эътироф этилган;

— Ўзбекистон давлатининг ҳудудий яхлитлигини, сарҳадларимиз дахлсизлигини ҳимоя қилишга қодир қуроли кучлар, чегара ва ички қўшинларни замонавий ислоҳотлар асосида ташкил этиш ишига бошчилик қилди;

— КПСС Марказий Комитети бошчилигидаги кучлар Ўзбекистонда адолатсизлик ва тазйиқларни авж олдирган йилларда ўзбек номини ноҳақ таҳқир ва ҳақоратлардан ҳимоя қилиш, халқимизнинг ор-номусини, миллий ғурурини тиклашда фидоийлик намунасини кўрсатди;

— халқимиз маънавий қадриятларига ҳурмат-эҳтиром билан муносабатда бўлиш, уларни асраб-авайлаш ва ривожлантириш, муқаддас динимизни, урф-одатла-

<sup>1</sup> «Халқ ишончи олий саодат». Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 2000 йил, 433—434-бетлар.

римизни, бебаҳо тарихий меросимизни ҳаётга қайтаришни давлат сиёсати даражасига кўтарди;

— миллий ғоя ва миллий истиқлол мафкурасининг шаклланишида бош ташаббускор бўлди;

— халқаро майдонда Ўзбекистоннинг обрў-эътиборини юксалтириш, ўзбек номини бутун дунёга тараннум этишда буюк хизмат қилди;

— юртимизда тинчлик-осойишталикни, миллатлар ва фуқаролар ўртасида тотувлик ва ҳамжиҳатликни қарор топтириш, уни сақлаш ҳамда мустаҳкамлашга беқиёс ҳисса қўшди;

— моҳият-эътиборига кўра мутлақо янги таълим-тарбия тизими — Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини яратиш ва уни амалга оширишда бевосита етакчи бўлиб келмоқда;

— маҳалланинг давлат ва жамият бошқарувидаги нуфузини ошириш, ваколат ва ҳуқуқларини кенгайтириш, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш тизими сифатида уни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ташаббускори бўлди;

— юртимизнинг турар жойларида янги қурилишлар, шу жумладан, улуғ аждодларимизнинг қадамжоларини обод қилиш, иқтисодиётимизнинг салоҳиятини оширишда катта ўрин тутган йирик-йирик корхоналарни бунёд этишда, кўпгина шаҳар ва қишлоқларимиз, авваламбор, пойтахтимиз Тошкентнинг шакл-қиефаси тубдан ўзгаришида бевосита раҳбарлик қилмоқда.

Мухтасар қилиб айтганда, Юртбошимиз Ўзбекистон давлати ва давлатчилигини барпо қилиш, демократик фуқаролик жамияти қуриш асосларини яратди, янги асрда мамлакатимиз тараққиётининг асосий йўналишларини ишлаб чиқди, юртимизнинг ёруғ истиқболи йўлида кўпмиллатли халқимизни бирлаштириб, уни улуғ мақсадлар сари бошлаб бормоқда.<sup>1</sup>

Президентимиз ўзининг халқпарвар, доно сиёсати билан ҳақиқий халқ йўлбошчисига айланди. Унинг ҳар бир нутқи, ҳар бир дастурий чиқиши, жамиятимизнинг эркин, демократик тараққиёт йўлидаги ҳаракатларини янада тезлатишга, уларга янгича маъно-мазмун бахш этишга қаратилган ҳуқуқий ҳужжатлари халқи-

<sup>1</sup> «Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзод Ислон Абдуғаниевич Каримовнинг таржимаи ҳоли ва дастури». Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1999 йил, 5—8-бетлар.



миз онгининг юксалишга хизмат этмоқда, уни дунёга, ўз тақдири ва тараққиётига янгича назар билан қарашга даъват қилмоқда.

Юртбошимиз 2000 йил 9 январда бўлган Президентлик сайлови арафасида жуда улкан дастурий ғояларни илгари сурди. Бу ғоялар — янги асрда жамиятимизни янада тараққий эттириш ва юксалтириш ғоялари эди. Бу дастур бир неча устувор йўналишларни қамраб олади. Улар қуйидагилардир.

**Биринчи устувор йўналиш.** Иқтисодийнинг изчил ўсиши ва самарадорлигини ошириш, демократик бозор ислохотларини чуқурлаштириш асосида халқ турмуш даражасининг барқарор ва узлуксиз яхшиланиб боришини таъминлаш зарур. Бу борада кам таъминланган, муҳтож оилалар ва одамларга алоҳида эътибор қаратиш лозим.

**Иккинчи устувор йўналиш.** Сиёсий ва иқтисодий ҳаётни, давлат ва жамият қурилишини эркинлаштириш. Жумладан, сиёсий соҳани эркинлаштириш борасида, авваламбор, аҳолининг сиёсий фаолигини кучайтириш, жамиятда манфаатлар ва қарама-қарши кучлар ўртасида мувозанатни таъминлайдиган кучли механизмларни шакллантириш кўзда тутилади.

Давлат қурилиши ва фуқаролик жамиятини шакллантириш жараёнларини эркинлаштириш борасида ҳокимият барча тармоқларининг бир-биридан мустақил ҳолда иш юритиш тамойилларини мустаҳкамлаш, ҳокимият ваколатларини нодавлат ва жамоат ташкилотларига, фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органларига босқичма-босқич ўтказиш бориш, уларнинг ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликларини муҳофаза этиш бош вазифа этиб қўйилади.

Иқтисодий соҳани янада эркинлаштириш борасида биринчи навбатда давлатнинг бошқарув ролини чегаралаш, хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий эркинликлари ва ҳуқуқларини ҳамда иқтисодийнинг барча соҳаларида хусусий мулк миқёсларини кенгайтириш, мулкдорларнинг мавқеи ва ҳуқуқларини мустаҳкамлаш, кичик ва ўрта бизнес ривожланишига ҳар томонлама кўмак бериш, шу билан бирга, бозор инфратузилмасини кенг ривожлантиришни кўзда тутати.

**Учинчи устувор йўналиш.** Жамият маънавий ҳаётини янада юксалтириш. Бу эркин фуқаро маънавиятини, озод шахсни шакллантиришни кўзда тутати. Яъни ўз ҳақ-ҳуқуқларини танийдиган, ўз кучи ва имкониятла-

рига таянадиган, атрофда содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга мустақил муносабат билан ёндашадиган, аynи замонда шахсий манфаатларини мамлакат ва халқ манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган эркин, ҳар жиҳатдан баркамол инсонларни тарбиялаш бош вазифага айланади.

**Тўртинчи устувор йўналиш.** Бу — кадрлар масаласи. Жамиятимиз оддига қандай вазифа қўйилмасин, у охир-оқибатда кадрлар масаласига бориб боғланаверади. Мамлакатимизнинг келажаги қандай кадрлар тайёрлаб етиштиришга боғлиқ.

**Бешинчи устувор йўналиш.** Иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни таъминлаш. Бу — корхоналарни янгилаш ва техник қайта жиҳозлашни, мамлакатнинг бой табиий ва минерал хомашё салоҳиятидан тўла ва самарали фойдаланишга, экспортга мослашган ва импорт ўрнини босувчи маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган қувватларни барпо этишни кўзда тутади.

**Олтинчи устувор йўналиш.** Жамиятдаги барқарорлик, тинчлик, миллатлар ва фуқаролараро тотувликни, сарҳадларимизнинг дахлсизлигини, мамлакат ҳудудий яхлитлигини таъминлаш.<sup>1</sup>

Президентимиз дастурида ўз ифодасини топган ижтимоий-сиёсий тараққиётнинг мана шу асосий устувор йўналишлари, сайловолди учрашувларида айтилган янги-янги ғоялар халқимиз, жамиятимизнинг сиёсий маданият даражасини янада юксак поғонага кўтарди. Бу юксаклик 2000 йил 9 январ куни — Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови кунида айниқса яққол намоён бўлди. Сайловда рўйхатга олинган 12 миллион 746 минг 903 сайловчидан 12 миллион 123 минг 199 сайловчи иштирок этди. Бу рўйхатга олинган сайловчилар умумий миқдорининг 95,10 фоизидир. «Фидокорлар» демократик партиясидан номзоди кўрсатилган Ислом Каримов учун 11 миллион 147 минг 621 сайловчи ёки жами сайловчиларнинг 91,9 фоизи овоз берди. Шу тариқа Ислом Каримов мутлақ кўп овоз билан янги муддатга Ўзбекистон Республикаси Президенти этиб сайланди.

Бу — халқимизнинг истиқлол ғояларига содиқлиги, эркин, мустақил тафаккурининг янада юксалгани,

<sup>1</sup> «Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзод Ислом Абдуғаниевич Каримовнинг таржимаи ҳоли ва дастури». Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1999 йил, 5—8-бетлар.

демократик жамият, озода ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш йўлида амалга ошириладиган улкан ишлар унинг қалбидан жой топиб бораётгани, унинг сиёсий маданияти янги маъно-мазмун касб этиб бораётганининг яққол далилидир. Бу сайловлар натижаси яна шу нарсани тасдиқладики, жамият бир тизимдан иккинчи тизимга ўтаётганда, унинг бағрида эски, умрини ўтаб бўлган қадриятлар ўрнига янги қадриятлар шаклланаётган пайтда доно ва узоқни кўра оладиган йўлбошчи фаолияти ҳаётда улкан аҳамият касб этади. Халқ ўз йўлбошчисидан ибрат олиб, ўз онги, тафаккури ва дунёқарашини янги мазмун билан тўлдиради. Бу — тараққиёт учун ҳам, халқнинг маънавий-маърифий юксалиши учун ҳам бениҳоя улкан аҳамиятга эга.

Президентимиз сайловдан кейин ўз дастурий ҳолатини амалга оширишга киришди. У иккинчи чақириқ Олий Мажлис I сессиясида қилган маърузасида ислохотларни янада чуқурлаштириш, жамият ҳаётини янада эркинлаштириш бўйича ҳар бир соҳада амалга оширилиши лозим бўлган мақсад ва вазифаларни аниқлаб берди.

Олий Мажлис II сессиясида эса юртбошимиз давлат ва жамият қурилишини эркинлаштириш бўйича ҳаётда муҳим ташаббус билан чиқди. У мамлакатимиз парламентини икки палатали парламентга айлантириш, шу тариқа унинг фаолиятини дунё андозаларига мослаш зарурати етилгани ҳақида гапирди. Юртбошимизнинг режасига кўра, 2004 йилда бўладиган парламент сайловларигача янги шакланган миллий парламентимизнинг ҳуқуқий асоси яратилади. Келгуси сайловлардан кейин эса, янги мақомдаги парламент ўз фаолиятини бошлайди.

Ҳозирги парламентимиз — Олий Мажлис сиёсий партиялар ва мустақил депутатлар иш юритадиган қуйи палата бўлади. Унда жамиятдаги турли сиёсий қараш ва манфаатлар ўзаро баҳс-мунозарага киришади. Шу тариқа вилоятдаги ҳар бир ижтимоий тоифанинг манфаатлари қонуний ҳужжатларда акс этади.

Парламентнинг юқори палатаси — Олий Кенгаш икки босқичли сайлов орқали шаклланади. Яъни дастлаб маҳаллий вакилик органлари — вилоят, шаҳар ва туман кенгашлари депутатлари тўғридан-тўғри бўладиган сайловлар орқали сайланади. Кейин ана шу кенгашлар депутатлари ўзларининг умумий ҳудудий ман-

фаатларини назарда тутиб, Олий Кенгашга — юқори палатага вакиллариини сайлайди. Олий Кенгаш Қорақалпоғистон республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳридан тенг миқдорда сайланган депутатлардан ташкил топади. Бу — жуда муҳим тамойил. Чунки ҳудуди каттами, кичикми, аҳолиси кўпми, озми — бундан қатъи назар, ҳар бир маъмурий тузулманинг ўз манфаати бор. Ҳар бир ҳудуддан сайланадиган депутатлар миқдорининг тенг бўлиши ҳуқуқий ҳужжатларни ҳар бир минтақа муаммоларини мутаносиб равишда ҳисобга олиш имконини беради.

Қуйи палата — Олий Мажлис муҳокамасидан ўтган қонун лойиҳаси юқори палата — Олий Кенгаш муҳокамасига ҳавола этилади. Олий Кенгаш бу қонун лойиҳасини тасдиқлаши ёки рад этиши мумкин.

Ҳўш, Президентимиз мамлакатимизнинг сиёсий ва давлат қурилишига оид бу муҳим ташаббусни нега айнан янги аср, янги мингйиллик арафасида илгари сурди?

**Биринчидан**, мамлакатимизда ҳудудий демократик жамиятнинг мустақкам асоси яратилди. Жамиятимизда эркин бозор муносабатлари қарор топмоқда. Мамлакатимизда ислоҳотларнинг янги босқичи — эркинлаштириш босқичи амалга оширилмоқда. Буларнинг барчаси олий қонун чиқарувчи идора — Олий Мажлис фаолиятини ҳам ислоҳ этишни тақозо қилмоқда.

**Иккинчидан**, мамлакатимизда ҳокимият идоралари ваколатларининг Конституциявий бўлиниши тамойилига амал қилинган ҳолда, ижро ҳокимияти, суд ҳокимияти дунё андозаларига мос фаолият юритмоқда. Мана шу демократик тамойил, мана шу демократик талаб табиий равишда қонун чиқарувчи олий идора — Олий Мажлис фаолиятини ҳам дунё андозаларига мослаштиришни талаб этмоқда.

**Учинчидан**, мустақиллик йилларида халқимизнинг сиёсий фаоллиги ошди, сиёсий маданияти юксалди, у ўзининг, аждодларининг кимлигини англаб етди. Бугунги кунда жамиятимизда кўп партиявийлик, фикрлар ранг-баранглиги амалдаги ҳодисага айланиб бормоқда. Халқимизнинг миллий мафкураси шаклланимоқда.

Бир сўз билан айтганда, бугунги ҳаётимиз, тараққиётимиз, олдимизга қўйилган буюк мақсад-муддаоларимиз миллий демократик давлат ҳокимиятимизнинг энг муҳим тармоғи бўлган парламентимизни янгича асосда шакллантиришни тақозо этмоқда.

Янги шаклдаги парламентнинг аҳамияти гоётада улкандир. Бу аввало қуйидагиларда намоён бўлади:

**Биринчидан**, икки палатали парламентнинг ташкил этилиши жамиятимизнинг сиёсий ва давлат қурилиши жиҳатдан тўлиқ демократик маъно-мазмун касб этиши ва дунё андозаларига тўла мос бўлишини таъминлайди.

**Иккинчидан**, икки палатали парламент жамият аъзоларининг сиёсий қараш ва манфаатлари ҳамда мамлакатдаги турли ҳудуд ва минтақалар манфаатларига алоҳида-алоҳида, профессионал асосда ёндашиш имконини беради. Чунки бу парламент профессионал асосда ишлайдиган парламент бўлади.

**Учинчидан**, парламент минбаридан турли қараш ва манфаатларни ифодаладиган фикрлар айтилади. Халқ учун бу чинакам демократия мактабига айланади. Бунинг натижасида унинг сиёсий маданияти янада ортади.

**Тўртинчидан**, икки палатали профессионал парламент фаолияти натижасида қонун ҳужжатлари янада теранроқ маъно-мазмунга эга бўлади, жамият ҳаётида қонун устуворлиги янада кўпроқ аҳамият касб этади.

**Бешинчидан**, дунё андозаларига мос икки палатали парламентнинг шаклланиши ривожланган демократик мамлакатлар билан парламент алоқаларини янада мустақамлашга, давлатимизнинг халқаро обрў-эътибори янада ортишига хизмат қилади ва хоказо.<sup>1</sup>

Президентимиз иккинчи сессияда яна бир муҳим гоёни жамоатчилигимиз эътиборига ҳавола этди, яъни армиямизни ислоҳ қилиб, уни профессионал армияга айлантириш таклифини ўртага ташлади.

Буларнинг барчаси Ислом Каримов сиёсий раҳбар сифатида, мустақил Ўзбекистоннинг мард йўлбошчиси сифатида бутун фикри-ёди, бор куч-ғайрати билан мана шу озод Ватан равнақи йўлида сидқидилдан хизмат қилаётгани, элим деб, юртим деб ёниб яшаётганлигидан далолат беради. Бир сўз билан айтганда, Юртбошимизнинг фаолияти ватандошларимиз учун ибрат, ҳақиқий сиёсий етуклик ва донишмандлик тимсолидир.

---

<sup>1</sup> Бу ҳақда қаранг: Аҳмад Хўжа, Муртазо Қаршибой. «Янги асрда ўзбек парламенти қандай бўлади?» «Халқ сўзи» газетаси, 2000 йил, 30 май сони.

## БАРКАМОЛ ИНСОНДАН — БАРКАМОЛ ЖАМИЯТ САРИ

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, Шарқ фалсафасида, хусусан, Абу Наср Форобий, Ибн Сино, Ибн Рушд, Мавлоно Жалолиддин Румий сингари файласуфларнинг қарашларида комил инсон масаласи муҳим ўрин тутди. Умуман, шарқона, жумладан, ўзбекона турмуш тарзи замирида «бошингга не бало ёвса, бировданмас, ўзингдан кўр», яъни ижтимоий ҳаётнинг қандай бўлиши, аввало, инсоннинг ўзига боғлиқ, деган фалсафа ётади. Бошқача айтганда, бизда инсоний комиллик ҳамиша устувор аҳамият касб этган. Шу боис сиёсий маданият масаласини ҳам ана шу нуқтаи назардан — комиллик доирасида таҳлил этишга тўғри келади. Яъни инсон баркамол бўлса, у айна пайтда юксак маънавий, юксак тафаккур ва юксак сиёсий маданият соҳибидир; инсон баркамол бўлмаса, унинг сиёсий онги ҳам, сиёсий маданияти ҳам етарли даражада эмас.

Юртимиз мустақил бўлиб, ўз олдига эзгу мақсад — келажаги буюк давлат барпо этиш вазифасини қўйганидан кейин соғлом ва баркамол инсонни вояга етказиш муҳим устувор сиёсатга айланди. Чунки Президентимизнинг янги давлатчилик концепциясига кўра, буюк давлатни соғлом, баркамол инсонларгина ярата олади. Шунинг учун мамлакатимизда истиқлолнинг дастлабки йиллариданоқ ёш авлод тарбиясига муҳим эътибор берилмоқда. Юртимизда Соғлом авлод дастури ишлаб чиқилди ва бугунги кунда босқичма-босқич амалга оширилмоқда. Бу дастур, бу сиёсат фақат жисмоний жиҳатдан бақувват инсонларни эмас, балки маънавий баркамол инсонларни вояга етказиш вазифасини ҳам кўзда тутди.

Миллий истиқлол мафкурасининг асосий ғояларидан бири «Комил инсон ғояси» экани ҳам бунинг далилидир.<sup>1</sup>

Шунинг учун мамлакатимиздаги тарбиявий-ташқиллий, маънавий-маърифий ишлар масаланинг ана шу икки жиҳатини ҳам қамраб олмақда. Бу ўринда Кадрлар тайёрлаш миллий дастури ва «Таълим тўғрисида»-

<sup>1</sup> Бу ҳақда қаранг: «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар». Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 2000 йил, 56—57-бетлар.

ги қонун асосида таълим-тарбиянинг янгича модели ҳаётга жорий этилаётгани, 1998 йилнинг — Оила йил, 1999 йилнинг — Аёллар йили, 2000 йилнинг — Соғлом авлод йили, 2001 йилнинг эса Оналар ва болалар йили деб эълон қилиниши, истеъдодли ёшларнинг хориждаги нуфузли университетларда таълим олишини қўллаб-қувватловчи «Умид» жамғармасининг ташкил этилгани; спортга катта эътибор берилаётгани, жумладан, 2000 йили Наманган шаҳрида талаба ёшларнинг биринчи универсиадаси ўтказилгани каби ўта муҳим тадбирларни санаб ўтиш мумкин.

Лекин бугунги кунда баркамол инсонни вояга етказиш борасидаги энг муҳим вазифа ёшларнинг онгида мафкуравий бўшлиққа йўл қўймаслик, уларнинг миясини зарарли ақидалар таъсиридан тозалаш ва уларни бунёдкорлик, Ватанга, миллатга садоқат руҳидаги мафкура асосида тарбиялаш масаласи бўлиб турибди. Тўғри, давлатимиз раҳбари бу ҳақда илгари ҳам муттасил гапириб келган. Лекин бугунги кунда инсон онги ва қалби учун кураш кетаётган, четдан турли зарарли мафкуралар оқиб келаётган пайтда бу масала ғоятда долзарб аҳамият касб этмоқда.

Президентимиз «Фидокор» газетаси мухбири саволларига берган жавобларида, «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» рисоласига ёзган сўз бошисида миллий истиқлол мафкурасининг маъно-моҳияти, унинг ёшларни тарбиялаш борасидаги аҳамияти, жамиятимиз ўз олдига қўйган ижтимоий-сиёсий мақсадларни англаб етишнинг мафкура шаклланишига таъсири, ижтимоий фанларнинг бугунги аҳволи, халқимизга хос бўлган туйғу ва тушунчаларнинг миллий мафкурада тутадиган ўрни каби масалаларга атрофлича тўхталиб ўтган.<sup>1</sup>

Бугун халқимиз миллий ўзлигини англаш жараёнини бошдан кечирмоқда. Миллий мафкура бу жараёнга янгича руҳ, янгича мазмун бахш этиб, уни янада кучайтиради. Бинобарин, миллий мафкура баркамол инсонни вояга етказиш борасидаги бир талай муаммоларга ҳам жавоб бўлади, аynи пайтда жамиятимиз сиёсий маданиятини оширишга хизмат қилади.

---

<sup>1</sup> «Донишмад ҳалқимизнинг мустаҳкамPRODасига ишонаман». Президент ИслOM Қаримовнинг «Фидокор» газетаси мухбири саволларига жавоблари. 2000 йил, 8 июнь сони, «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» рисоласи.

Шунинг учун бу ўринда Президентимизнинг «Фидокор» газетаси мухбири саволларига жавобларига ба- тафсилроқ тўхталиб ўтамиз.

Юртбошимиз мафкурани, аввало, инсоннинг, жа- миятнинг яшашдан, тараққиётдан кўзлаган мақсад-муд- даосини белгилаб берадиган, унинг ҳаётига маъно-маз- мун бахш этадиган куч деб билади. Рухида, онгида ана шундай қувват бўлган халқ, жамият ўз йўлидан ҳамиша олға қараб боради, ўткинчи, ҳавойи таъсирларга уч- майди. «Ҳар қандай инсон, табиийки, мурод-мақсад- сиз яшай олмайди, — дейди Йўлбошчимиз. — Биноба- рин, токи ҳаёт мавжуд экан, мамлакатлар, давлатлар ва уларнинг манфаати бор экан, улар ўз тараққиёт йўлини, эртанги кун уфқларини ўзининг миллий ғояси, миллий мафкураси орқали белгилаб олишга интила- ди».<sup>1</sup>

Юртбошимиз турли хил манфаатлар кураши кетаёт- ган бугунги дунёда айрим ғаразли гуруҳлар ўзлари- нинг ғаразли мақсадларига эришиш учун ҳеч нарсадан қайтмаётгани, барча воситалардан фойдаланишга ури- наётганини жуда тўғри таъкидлайди. Масалан, «ҳиз- бут-тахрир», ваҳдобийлик каби диний оқимлар ислом ғояларини байроқ қилиб, алақандай халифатчилик дав- латини ўрнатиш ҳақида сафсаталар сотиб, ёшларимиз- ни йўлдан чалғитишга уринмоқда. Ҳолбуки, биз шун- доқ ҳам, алҳамдуллилоҳ, мусулмонмиз. Етмиш йилдан зиёд давом этган шўро даврида ҳам динимиздан воз кечмаганмиз. Қолаверса, ислом дини асосларидан бири — муқаддас ҳадисларни тиклаган буюк ҳадисшу- носларнинг аксарияти бизнинг Ватанимиздан етишиб чиққан. Бинобарин, биз алақандай «даъватчилар»сиз ҳам ўз ўтмишимиз, ёруғ келажагимизни яхши тасаввур этамиз.

Давлатимиз раҳбари айрим ёшларнинг ана шундай «даъват»ларга алданиб қолмаслиги учун уларда ўзига хос иммунитетни тарбиялаш лозимлигига эътиборни қаратади: «Маълумки, ҳар қандай касалликнинг олди- ни олиш учун аввало киши организмда унга қарши иммунитет ҳосил қилинади. Биз ҳам фарзандларимиз юрагида она Ватанга, бой тарихимизга, ота-боболари- мизнинг муқаддас динига соғлом муносабатни қарор топтиришимиз, таъбир жоиз бўлса, уларнинг мафку- равий иммунитетини кучайтиришимиз зарур.

<sup>1</sup> Юқоридаги манба.



Токи улар миллий иддизлари бақувват, дунёни чуқур англайдиган, замон тараққиёти билан баробар қадам ташлайдиган инсонлар бўлиб етишсин. Ана шунда жоҳил ақидапарастнинг «даъвати» ҳам, ахлоқни рад этадиган, биз учун мутлақо бегона ғоялар ҳам уларга ўз таъсирини ўтказа олмайди».<sup>1</sup>

Президентимиз миллий истиқлол мафкурасини шакллантиришда халқимиз танлаб олган янги жамият барпо этиш борасидаги мақсад ва вазифаларни англаб олиш ғоят муҳим аҳамиятга эга эканини таъкидлайди: «Чунки жамиятимиз, мамлакатимиз ўз олдига қўйган эзгу мақсад ва вазифаларни аниқ-равшан белгилаб олмасдан туриб, миллатимизнинг асрий анъана ва урф-одатларини, ўзлигимизнинг асосий хусусиятларини мужассам этадиган миллий мафкурани шакллантириш мумкин эмас».<sup>2</sup>

Юртбошимиз шу тариқа янги жамият қурилишининг сиёсат, иқтисодиёт, таълим ва маънавият каби соҳаларидаги вазифаларга атрофлича тўхталади ҳамда уларни таҳлил этиб боради. Шунингдек, миллий мафкурамизда халқимизга хос бўлган туйғу ва тушунчалар — Ватан туйғуси, она тили, оила, аёл, маҳалла муҳим ўрин тутажигага эътибор қаратилади.

Президентимиз миллий мафкурани шакллантириш ва бойитишда тарихни чуқур ўрганиш, ижтимоий фанлар, биринчи галда, фалсафа фанини ривожлантириш алоҳида аҳамият касб этишини таъкидлайди: «Тарихни билмай туриб, мафкуранинг фалсафий асослари ўз даврида тарихий ҳақиқат туфайли туғилган».<sup>3</sup>

Бу сўзларнинг замирида улкан маъно бор. Ахир, дурустроқ ўйлаб кўрсак, собиқ шўро замонида бизни ўзлигимиздан жудо қилиш, миллий тушунчаларимиздан айириш учун тарихимиз сохталаштирилмаганмиди? Шу боис 130 йилдан зиёд давом этган мустабидчилик даврида тарихимизни ҳам, ўзлигимизни ҳам унутдик, ёт бир мафкура — коммунистик идеологияга ишондик. Чунки бизга сабоқ бериб, кўзимизни очишга, буюк аждодаримизни таниб олишга даъват этадиган тарихимизни ўрганиш тақиқлаб қўйилган эди.

Худди шунингдек, миллий кадриятларимиз ҳам ман этилди, улар ҳақида сохта сафсаталар сотилди. Бир

---

<sup>1</sup> Юқоридаги манба.

<sup>2</sup> Юқоридаги манба.

<sup>3</sup> Юқоридаги манба.

сўз билан айтганда, миллатнинг мафкурасини шакллантирадиган асосларга болта урилди. Президентимиз энди ана шу асосларнинг барчасини тўла-тўқис тиклаш ва шу тариқа миллатга асл ўзлигини намоён этиш ҳақида фикр юритмоқда. Миллий мафкура эса ана шу ўзликдан озиқланиб туради.

Агар эътибор берсак, давлатимиз раҳбари мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ мамлакатимизнинг ўзига хос ва ўзига мос тараққиёт йўли мавжуд экани ҳақида тўла ишонч билан гапирган эди. Бугун энди ана шу ўзига хос йўл — тараққиётнинг ўзбек модели амалда ўзини оқлади, унинг афзалликларига бутун дунё тан берди. Бугун бир нарсани дадил айтишимиз мумкинки, миллий истиқлол мафкурасининг тамал тоши ўша пайтда — Президентимиз Ўзбекистоннинг ўзига хос ва ўзига мос йўли бор, деб тўлиқ ишонч билан гапирган кездаёқ қўйилган эди. Чунки халқни, жамиятни янги тараққиёт йўлига ишонтириш ва дадил олға бошлаш борасидаги саъй-ҳаракатлар айнан ўшанда бошланган эди. Ишонч эса — ҳар қандай мафкуранинг асосидир. Бинобарин, халқнинг янги тараққиётга, буюк давлат барпо этишга бўлган ишончи — миллий истиқлол мафкураси негизини ташкил этади. Лекин халқнинг ишончи фақат шу билан кифояланиб қолмайди. Халқ асрлардан буён эзгуликка, хайрли ва савоб ишларга ишониб келади. Унинг миллий қадриятлари маъно-моҳиятида айнан ана шу ишонч-эътиқод яшаб келади. Шунинг учун Президентимиз «Миллий мафкура — бу халқнинг, миллатнинг ўтда ёнмайдиган, сувда чўкмайдиган ўлмас эътиқодидир» деб ғоятда тўғри таъриф беради.

Айнан ана шу ишонч-эътиқод туфайли халқ тарихнинг энг мураккаб даврларида ҳам ҳақ йўлидан адашмаган, эрк, озодлик ва истиқлол тантанасига ишонган. Йиллар, асрлар мобайнида бу ишонч-эътиқод кучайиб, миллатнинг ўзига хос тараққиёт йўлини, мақсад-муддаоларини ойдинлаштириб беради.

Мустақилликка эришганимиздан кейин Президентимиз Ўзбекистоннинг ўзига хос тараққиёт йўлини белгилаб берди. Йўлнинг аниқлиги халқ қалбидаги ишонч-эътиқодни янада кучайтирди, уни янги маъно-мазмун билан бойитди. Халқнинг онги, тафаккури, дунёқарashi ана шу ишонч-эътиқод асосида кенгайди. Мана шунинг ўзи мафкуравий янгиликни белгиси эди. Истиқлол йилларида эришган ютуқларимиз натижасида бу жараён янада кучайиб борди.

Президентимиз бутунги кунда ана шу мафкурани илмий асосда шакллантириш вазифасини кўймоқда. Бу масаланинг моҳияти, мураккаблиги, халқимизнинг келажак тақдири учун аҳамияти Президентимизнинг бошқа асарларида ҳам атрофлича ёритилган. Аммо «Фидокор» газетаси мухбири саволларига берган жавобларида Юртбошимиз миллий мафкуранинг асоси ва мазмун-моҳиятини ташкил этадиган омилларни батафсил шарҳлаб берган. Бу қарашлар «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» рисоласига асос бўлди<sup>1</sup>. Булар ҳақида юқорида тўхталиб ўтдик.

Маълумки, Президентимиз фуқаролик жамияти қуриш борасида «Кучли давлатдан — кучли жамият сари» деган концепция асосида сиёсат олиб бормоқда.

Бу сиёсат давлатнинг айрим ваколатларини аста-секин ўзини-ўзи бошқариш органларига, яъни маҳаллалар, қишлоқ фуқаролари йиғинлари зиммасига ўтказиб боришни кўзда тутди. Бизнингча, Президентимиз миллий мафкурамиз асосида баркамол инсонларни тарбиялашни кўзда тутар экан, шу орқали баркамол жамият — келажаги буюк давлатни барпо этишни орзу қилмоқда. Яъни Юртбошимизнинг бу борадаги сиёсати замирида **«Баркамол инсондан — баркамол жамият сари»** деган маъно ҳам мужассам.

Дарҳақиқат, мамлакатимизда соғлом, баркамол авлод тарбияси учун барча чора-тадбирлар кўрилкоқда. Соғлом авлод жамғармаси, «Соғлом авлод учун» ордени, «Соғлом авлод учун» журнаlining ташкил этилиши, бу борадаги ишлар қатъий тизимга солингани, мамлакатимизда соғлиқни сақлаш тизимида кенг кўламли ислоҳот ўтказилаётгани, 2000 йилнинг Соғлом авлод йили, 2001 йилнинг эса оналар ва болалар йили деб эълон қилиниши, фарзандларимиз маънавий жиҳатдан ҳам соғлом бўлсин, бегона, зарарли оқимлар таъсирига тушиб қолмасин, деб миллий истиқлол мафкурасини шакллантиришга катта эътибор берилаётгани айнан шундан далолат эмасми? Президентимиз ўз фаолиятида «Фарзандларимиз биздан кўра билимли, кучли, доно ва албатта бахтли бўлишлари шарт» деган фикрни шиор қилиб олгани бунинг исботи эмасми?

Буларнинг барчаси Юртбошимизга хос прагматикларча фикрлашдан, ҳамма нарсанинг охирини ўйлаб

<sup>1</sup> «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар». Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 2000 йил.

ҳаракат қилишдан далолат беради. Бу — айна пайтда янги жамият қуриш сиёсатини ҳар томонлама мутаносиб юритишдан далолат. Бу сиёсат халқнинг, жамият аъзоларининг мана шу бунёдкорлик жараёнида фаол иштирок этишини назарда тутадиган сиёсатдир.

Баркамол жамият сари баркамол инсон орқали бориш — янги сиёсий жамият, сиёсий маданият эгасини тарбиялаш демақдир. Бинобарин, баркамол инсондан — баркамол жамият сари бориш жараёни сиёсий маданият нуқтаи назаридан ҳам улкан янгиликдир. Бу жараён Президентимиз сиёсатининг пировард мақсади инсон, унинг бахт-саодати эканини кўрсатади.

## ХУЛОСА

«Сиёсий маданият» тушунчаси инсоннинг, халқнинг ўз ҳақ-ҳуқуқини таниши ва ижтимоий-сиёсий жараёнларда фаол иштирок этиб, давлат ҳокимиятига, мавжуд тузумга ўз муносабатини ифода этишини назарда тутди. Бу ижтимоий-сиёсий жараёнлар ўта мураккаб, шаклан хилма-хил бўлгани каби, сиёсий маданият тушунчаси ҳам жуда кенг қамровлидир. Демократик, эркин ҳаёт тамойиллари тобора устувор бўлиб бораётган бутунги кунда сиёсий маданият борасидаги тушунчалар ҳам кенгайиб, янгича маъно-мазмун касб этиб бормоқда. Масалан, бутунги кунда инсонларнинг ҳуқуқий онги анча ривожланган ва уларнинг ҳар бири ўз мамлакатида бўлаётган сиёсий жараёнларга бўлган муносабатини турлича ифода этади: биров газетага мақола ёзади, биров телевизорга чиқиб, бу жараённинг муайян жиҳатларини ёқлайди ёки танқид қилади, яна биров сиёсий партияларга аъзо бўлиб киради, яна биров сиёсий жараёнларга оддий фуқаро сифатида, сайловлар пайтида ўз муносабатимни билдираман, деб сайловларни кутади, яна биров ўз депутатига арз қилади. Хуллас, сиёсий маданиятнинг намоён бўлиш шакллари кўп.

Аmmo ўзига хос турмуш тарзи ва қадриятларига эга бўлган ўзбек халқининг сиёсий маданияти ҳам ўзига хосдир. Андиша, бир-бирига ҳурмат-иззат каби фазилатлар сиёсий маданият борасида ҳам намоён бўлади. Масалан, бизнинг халқимиз вакиллари сайлов жараёнларида сиёсий мақсадлар йўлида ҳеч қачон бир-бирини балчиққа қормайди, бир-бирининг устидан маъзава ағдармайди.

Биз ушбу рисоламизда халқимизга хос шундай сиёсий маданиятни унинг тараққиёт босқичлари, давлатчилик тарихи, қадриятлари, Шарқ ва Ғарб цивилизацияси тараққиётида сиёсий маданиятнинг ўрни, сиёсий маданият ва комиллик масалалар негизида ёритишга ҳаракат қилдик. Ўзбекистон мустақиллигидан сўнг янги жамият барпо этиш борасидаги муваффақиятлар халқнинг сиёсий маданиятини оширишга қан-

дай таъсир этгани, демократик қадриятлар асосидаги сиёсий маданиятнинг маъно-моҳияти, халқ ва миллат сиёсий маданиятини юксалтиришда миллий мафкура-нинг асосий тушунча ва тамойиллари, халқ йўлбошчиларининг ўрни ва аҳамиятини шарҳлашга алоҳида эътибор қаратилди. Бу саъй-ҳаракатимиз қанчалик самарали бўлганини баҳолаш сиз, азиз китобхонларга ҳавола.

Китобни ёзиш жараёнида шунга амин бўлдикки, сиёсий маданият ва маънавият масаласи ғоятда муштарак экан. Халқ сиёсий иродасининг намоён бўлишида унинг бой маънавияти беқиёс аҳамият касб этар экан. Ўз навбатида, халқ бахт-саодатини кўзлаб юритилган сиёсат, сиёсий фаолликнинг жамият маънавиятини юксалтиришдаги ўрни ва аҳамияти беқиёс.

Ишончимиз комилки, бу мавзуда ҳали кўп китоблар ёзилади. Қўлингиздаги рисола бу йўлдаги илк тажриба, холос.

## МУНДАРИЖА

<i>Кириш</i> . . . . .	3
<b>1. Маънавий баркамолликнинг назарий ва амалий жиҳатлари</b>	
Огоҳлик — маънан уйғоқлик демак . . . . .	12
Комилликнинг фалсафий асослари . . . . .	19
Инсон амалий жиҳатдан комил бўлиши мумкинми?	23
Шарқ ва Ғарб фалсафасида комиллик масаласи . . .	28
<b>II. Сиёсий маданият — демократия ва эркинлик маҳсули</b>	37
Сиёсий маданият зарурати . . . . .	
Шарқ ва Ғарб цивилизацияси тараққиётида сиёсий маданиятнинг ўрни ва аҳамияти . . . . .	53
Ўзбек миллий тафаккури тараққиётида сиёсий маданият анъаналари . . . . .	66
Инсониятнинг етуқлик даври . . . . .	97
<b>III. Ўзбекистон мустақиллиги ва янгича сиёсий маданият муҳити</b>	100
Тараққиётнинг ўзбек модели ва миллий сиёсий маданият муҳити . . . . .	108
Янгича сиёсий маданиятни шакллантириш омиллари, йўл ва усуллари . . . . .	125
Халқ йўлбошчилари фаолияти — юксак сиёсий маданият тимсоли . . . . .	149
Баркамол инсондан — баркамол жамият сари . . . . .	156
<i>Хулоса</i> . . . . .	

САИФНАЗАРОВ ИСМОИЛ САИФНАЗАРОВИЧ

**МАЪНАВИЙ БАРКАМОЛЛИК ВА  
СИЁСИЙ МАДАНИЯТ**

«Шарқ» нашриёт-матбаа  
акциядорлик компанияси  
Бош таҳририяти  
Тошкент — 2001

Муҳаррир *Ш. Р. Эргашева*  
Рассом *А. Мусахўжаев*  
Техник муҳаррир *Д. Габдрахманова*  
*Мусахҳиқ Ю. Бизаатова*

Теришга берилди 8.02.2001. Босишга рухсат этилди 16.03.2001.  
Бичими 84X108<sup>1/32</sup>. Балтика гарнитураси. Офсет босма. Шартли бос-  
ма табағи 8,4. Нашриёт ҳисоб табағи 8,7. Адади 1000 нусха. Буюртма  
№ 1585. Баҳоси келишилган нарҳда.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа  
акциядорлик компанияси босмахонаси,  
700083, Тошкент шаҳри, «Буюк Турон» кўчаси, 41.**